

Les opcions de Barcelona

1. Els historiadors i els mites de la ciutat

Ramon Grau i Fernández

Les opcions de Barcelona

Ramon Grau i Fernández

Presentació

Barcelona compta amb una llarga tradició en l'estudi de la seva història com a col·lectivitat política, econòmica, social i cultural, d'Antoni de Capmany al segle XVIII a Pi i Arimon i Sanpere i Miquel al segle XIX, i a Carreras i Candi i Duran i Sanpere al segle XX. A partir de Duran, la institucionalització municipal dels estudis i les publicacions –sempre relativa– va propiciar una ampliació del camp de les recerques, si bé al preu d'una major fragmentació, cosa per altra part habitual en la pràctica historiogràfica del segle XX.

L'obra que presentem s'insereix en aquesta llarga trajectòria, mirant de reprendre les virtuts historiogràfiques dels antecedents i el treball acumulat al llarg de tres segles. A l'alba del segle XXI, la urgència per poder lligar caps es fa notar davant la dispersió del coneixement en unes ciutats i un món que, per excés d'informació, costen encara més d'explicar. Paradoxalment, internet i les xarxes socials ho han afavorit: el que es va saludar com a noves vies per a explicacions consistents i fonamentades s'ha revelat també molt útil per estendre la confusió, davant la dificultat d'assegurar la veracitat dels documents mostrats i de procedir a una anàlisi crítica de les fonts.

Per aquest motiu, des del MUHBA, concebut en primera instància com a node de coneixement urbà capaç de produir narratives arrelades als objectes i als espais patrimonials –aquest és l'objectiu del Centre de Recerca, Documentació i Debat del museu–, es va considerar prioritari renovar el relat de la ciutat, amb el màxim rigor i en col·laboració amb la ciutadania, per avançar en el propòsit d'obtenir una història pública fefaent. Això era imprescindible de cara a la reinvençió del museu per explicar i mostrar millor Barcelona, metròpoli europea i capital nacional de Catalunya, en múltiples espais i formats. Tot el procés ha rebut una empenta notable el 2023, amb motiu del vuitantè aniversari de la institució.

En aquest context es va encarregar a Ramon Grau la sistematització dels seus estudis sobre la història urbana i la historiografia de Barcelona, elaborats al llarg de més de mig segle. A la Universitat de Barcelona, com a historiador per compte propi i com a responsable des de 1994 dels programes de l'Institut Municipal d'Història i, després, del Seminari d'Història de Barcelona de l'Arxiu Històric de la Ciutat: Grau en fou el responsable al llarg de dues dècades i va donar un impuls sense precedent als estudis, seminaris i publicacions sobre la història de Barcelona.

El resultat de l'encàrrec fet pel museu ha anat molt més enllà d'una compilació sistematitzada de treballs previs, que era el propòsit inicial, per materialitzar-se en quatre volums. L'autor ha revisat a fons els textos inclosos en aquesta antologia, n'hi ha afegit altres de nous i ha desenvolupat en quatre introduccions, una per volum, el que de fet és una nova història de la ciutat i de les visions sobre Barcelona.

L'ambició generalista que impregna la compilació és especialment rellevant davant del fet –ens hi referíem abans– que el principi d'alta especialització, refermat al llarg del segle xx, ha propiciat avenços en el coneixement, però al preu d'una fragmentació dels relats. La tasca de l'historiador, compartida amb altres disciplines socials i amb els estudis arqueològics i patrimonials, pot perdre molt del seu valor si aquesta fragmentació impedeix una explicació comprensiva de les ciutats europees, tan decisives per a la construcció del futur del continent.

Les opcions de Barcelona és un treball singular des del seu títol mateix, que té implicacions metodològiques profundes: la història com a successió d'oportunitats entre les quals cal decidir. Parlar d'opcions és la via per establir com Barcelona, ciutat endins i ciutat enfora, s'ha orientat cap al futur en cada moment històric i en el marc de poders territorials més amplis. En el benentès que la ciutat no ha estat mai un cos econòmic, social o polític homogeni, sinó que aquestes opcions han estat fruit de correlacions específiques d'idees i de forces.

Des d'abans de la seva publicació, l'obra ha tingut un impacte destacat en la concepció de l'exposició *Barcelona flashback*, ideada com a síntesi a la Casa Padellàs, convertida en la Casa de la Història de Barcelona i epicentre del conjunt d'espais patrimonials del MUHBA desplegats per la ciutat. Com també l'ha tingut en altres projectes de renovació museològica. Fet, tot plegat, amb l'esperança que des de Barcelona es consolidi, en el món del segle XXI, una forma de coneixement històric de les ciutats útil per a una Europa més teixida i més democràtica.

Joan Roca i Albert
Director del MUHBA

Les opcions de Barcelona

1. Els historiadors i els mites de la ciutat

Ramon Grau i Fernández

Sumari

- 9 **Introducció**
- 23 **Pinzellades sobre la història de Catalunya**
- 47 **El mite d'Hèrcules**
- 83 **El mite de Joan Fiveller**
- 161 **Els mites del progrés i de la decadència**
- 201 **L'aportació de Vicens a la història municipal de Barcelona**
- 273 **Estudiant la fiscalitat medieval a Barcelona, 1955**
- 295 **Nota sobre els textos**

Introducció

Posà Halirafal en son *Judiciari* que la dita ciutat [Barchinona] fo hedificada en costel·lació fortunada, emperò a certs anys, e que la sua fortuna e prosperitat se estenia a fecunditat de generació natural, a larga saviesa, a riqueses e honors temprades. Per què consellà que la dita ciutat, si-s volia conservar en sa bona fortuna, no entesés en excessives honors, car aquí li fallia la fortuna; per tal dix que mentre la dita ciutat entesés en mercaderies seria prosperada, car honor de mercader és migana e temprada, mas de continent que la dita ciutat desviàs de aquesta honor, e los ciutadans entesessen en ésser cavallers, o en ésser curials de senyors o en honors grans, de continent deya que haguessen per senyal que la dita ciutat perdria la sua bona fortuna, car lavors son regiment vendria a jovent e a no-res, e sos notables habitants haurien scisme entre si e-s perseguirien e, a la fi, portarien si mateys e la ciutat a perdicó.

Francesc Eiximenis, 1386

Quan l'astrologia era una ciència molt reputada, el frare franciscà Francesc Eiximenis, a la part de la seva vasta enciclopèdia que tracta del regiment dels prínceps i de les comunitats i exalta les ciutats, va inserir una lloança especial de Barcelona, i, dins d'aquesta apologia, un horòscop suposadament fabricat per un savi àrab que alguns han situat en el segle XI. Potser no cal remuntar tan amunt i acceptar la possibilitat que l'horòscop fos una invenció del mateix Eiximenis. El missatge encaixa perfectament amb la missió i la mentalitat dels ordes mendicants, que des de llur moment fundacional del segle XIII es nodrien de les economies urbanes en auge com la barcelonina.

El *Dotzè llibre del Crestià*, acabat el 1386, fou encarregat pel rei Pere el Cerimoniós i estimulat també pels consellers i els ciutadans de Barcelona, i l'horòscop conté missatges de prudència adreçats a les dues parts aprofitant el mite de la fundació de la ciutat per Hèrcules, vencedor de monstres i alliberador de la terra.

Al monarca li diu que, si estabilitza la seva cort en una urbs com la ciutat dels comtes, hi trobarà el suport de les persones notables per la saviesa que s'hi apleguen, i que amb llur consell evitarà les apatències excessives i perilloses. D'això se n'hauria beneficiat el forçut i violent fundador mític de Barcelona en el darrer tram de la seva agitada vida, que Eiximenis i altres glossadors barcelonins van imaginar de manera ben diferent del final tràgic a l'antiga llegenda grega, amb la venjança diferida del centaure Nessos.

Als ciutadans els recomana la recerca de la prosperitat en el pacífic exercici del comerç i els adverteix severament contra les grans ambicions polítiques que durien a lluites intestines i a la perdició col·lectiva. Els prescriu, en definitiva, conformitat amb una *aurea mediocritas*.

Encara que el situéssim a final del segle XIV i no abans, l'horòscop d'Halirafal potser seria històricament la primera indicació de les opcions que es desplegaven davant la Barcelona emergent. La indicació literària més antiga o, com a mínim, la més influent. Una mostra clara de la seva longevitat és que el pronòstic medieval fou recuperat sense cap reserva per la principal autoritat acadèmica del segon quart del segle XIX a Barcelona, Pròsper de Bofarull, cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en la introducció a la seva obra principal, *Los condes de Barcelona vindicados*, publicada el 1836.

Bofarull va treure l'horòscop d'un manuscrit de l'Arxiu que dirigia, l'*Obra de Mosent Sent Jordi e de Cavalleria*, que ell datava en temps de Pere el Cerimoniós. No obstant, el text sembla més aviat una còpia del discurs de Francesc Eiximenis adaptada a una variació de criteris historiogràfics que, com veurem, no pot ser anterior a finals del segle XV. En efecte, el mític Hèrcules hi és substituït per una figura menys nebulosa, Hamílcar Barca, mentre que la benèfica transformació del semidéu en l'ambient barceloní, on el suport dels ciutadans sapientis l'ajudava a controlar les males passions, és assignada a un innominat rei visigot. Gràcies a aquests canvis i amb un èmfasi afegit, l'arxiver vuitcentista feia aterrar en la probabilitat històrica un missatge que, sens dubte, li semblava oportú de repetir. Els seus eren temps de violentes dissensions polítiques a Espanya, amb guerra civil encesa. Enmig d'aquelles torbacions, els burgesos barcelonins, aplanats per un segle d'absolutisme, perseveraven en la vocació econòmica de la ciutat, mirant d'aixecar el vol amb l'aplicació de la tècnica del vapor als fonaments industrials heretats del Setcents.

L'Humanisme del segle XV, la Il·lustració del XVIII i el Positivisme del XIX foren tres moviments oposats als mites i sostenidors de la possibilitat d'accés a la veritat històrica mitjançant una metodologia adequada. Els avenços en el llarg camí vers la depuració del coneixement històric que passa per aquests corrents crítics han estat indubtables, però és evident que llurs representants van subestimar la funció dels mites com a elements orientadors de les col·lectivitats humanes.

De fet, la crítica erudita dels mites vigents sovint ha estat el prelude de noves mitificacions, potser més acostades a la veritat documentable, però buscant la competitivitat amb un nivell similar o superior d'utilitat social. Modernament, la consolidació de la historiografia com a branca del coneixement amb pretensions científiques i amb grups de recerca cada cop més amplis i disciplinats, ha anat empenyent cap a la desaparició dels relats abastables per

al comú dels mortals. Tanmateix, les pressions externes per obtenir explicacions senzilles i exemples clars no cessen mai.

El patrocini de la institució municipal fou essencial en la plasmació i difusió de les narracions sobre la fundació de la ciutat per Hèrcules, des del segle XIV, i sobre la virtut republicana encarnada en Joan Fiveller, des del XVI. Alguns dels valors positius incorporats a aquests mites antics trobaren acolliment en la teoria del progrés, triomfant amb la Il·lustració. Aquest discurs abstracte, introduït localment com a resposta als anhels de la burgesia mercantil i industrial barcelonina en ascens al segle XVIII, s'ha mantingut des d'aleshores en la cultura occidental com un marc interpretatiu esperançador que permet creure en la capacitat col·lectiva de superar les adversitats. Tanmateix, la reaparició constant d'aquestes, els antics monstres, ha alimentat els dubtes, les reflexions i les recerques a l'entorn del revers del progrés, la decadència, i fins i tot l'anhel de l'arribada d'herois salvífics.

El mite de la fundació hercúlia ha estat prou il·lustrat pels estudiosos de la historiografia medieval pervinguda a través de manuscrits d'ençà de la primera sistematització de Jaume Massó i Torrents a començament del segle XX.

A diferència de molts altres mites sobre els orígens, l'aparició d'aquest no es perd en la fosca dels temps, sinó que deriva d'un escrit historiogràfic perfectament datat. El va enllestir el 1249 Rodrigo Ximénez de Rada, arquebisbe de Toledo i líder polític i militar del regne de Castella en temps de la conquesta de la vall del Guadalquivir. L'atribució de la fundació de Barcelona a Hèrcules a partir d'una falsa etimologia del nom de la ciutat aportà a la capital emergent de Catalunya el prestigi d'un origen antiquíssim i heroic, però molt probablement en la intenció de l'inventor pesava molt menys un interès positiu envers la capital comtal que la voluntat de rebaixar l'antiga capital provincial romana, Tarragona, seu episcopal restaurada feia poc i que podia fer ombra a Toledo en la lluita pel primat eclesiàstic dins la península Ibèrica.

L'apropiació barcelonina del mite creat per Ximénez de Rada va començar aviat i arribà al punt culminant a final del segle XIV per obra d'una ploma política de primer nivell en el *Dotzè llibre del Crestià*. En altres glosses cada cop més plenes d'anacronismes, la llegenda hercúlia va ser desenvolupada per servir interessos socials diversos, especialment els de les principals famílies nobiliàries del país, que miraren de fer derivar llur poder del repartiment de béns estipulat per Hèrcules en el seu testament (dictat davant notari, gosaren dir alguns textos dels segles XV i XVI). Una d'aquestes derivacions, la de Pere Tomich, va ser fonamental en la difusió i multiplicació del mite al llarg de l'Edat Moderna, gràcies a haver estat impresa el 1495.

Ara bé, el mite havia estat ja objecte aleshores d'una crítica radical dins la biografia del rei Ferran I d'Aragó escrita el 1445 per encàrrec del fill i successor d'aquell monarca, Alfons el Magnànim. En aquesta obra, Lorenzo Valla, el més prestigiós filòleg del moviment humanista italià, va despatxar ràpidament el mite per la impossible etimologia de Barcelona, *barcha nona*, combinació d'una paraula catalana i una altra llatina posada en boca d'un grec de l'Antiguitat més remota.

El següent pas cap a la versemblança històrica fou fruit del diàleg entre els humanistes catalans Jeroni Pau, instal·lat a Roma, i Pere Miquel Carbonell, a Barcelona, que el 1475 es van posar d'acord a formular la tesi alternativa d'una fundació cartaginesa. La breu menció de la "púnica" Barcino en un escrit d'Ausoni, un autor del segle IV de l'Era Cristiana, i la similitud del nom de la ciutat amb el gentilici de la cèlebre família d'Hamílcar i Anníbal foren els arguments per connectar l'origen de Barcelona amb el pas dels exèrcits cartaginesos en el seu camí cap a Itàlia, un fet històric ben documentat. Fins ben entrat el segle XIX els antiquaris barcelonins, molt condicionats pels polítics locals, s'entestaren a interpretar com a cartagineses la muralla primitiva i el denominat "temple d'Hèrcules", unes restes arqueològiques que ja el 1804 el francès Alexandre de Laborde havia classificat com a romanes atenent a la similitud amb monuments més ben documentats del sud de la Gàl·lia.

En l'interval entre els segles XV i XIX, la voluntat de no renunciar a un origen el més antic i el més enlairat possible fou més forta que la labor crítica dels humanistes i els il·lustrats. A l'Edat Moderna, els escriptors locals acostumaven a combinar una fundació hercúlia amb una posterior intervenció cartaginesa, seguida per l'arribada dels romans. La corporació municipal va expressar-ho el 1550 en la làpida celebrant l'acabament de les obres de la Casa de la Ciutat encastada en la façana –*Barcino ab Hercule condita a poenis aucta a romanis culta...*–, i el principal historiador català de la darrereria del segle XVI i començament del XVII, Jeroni Pujades, mirava fins i tot de fer compatibles les divergències sorgides al llarg del temps en els relats sobre Hèrcules, que havien dissolt els trets característics i la mateixa singularitat de l'heroi antic.

Quan al segle XVIII ja semblava acceptada entre els erudits la tesi cartaginesa, la figura del mític fundador de Barcelona continuava encapçalant les desfilades històriques ofertes als reis, i el 1797 la seva efígie esculpida era triada per presidir el nou passeig de l'Esplanada. Més tard, les teories romàntiques sobre el valor dels mites foren el teló de fons de la magna resurrecció del vencedor de Geriò el Tricèfal en *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer el 1878, apreciada en ple segle XX per Nicolau d'Olwer com una possibilitat d'eixamplar l'esperit i sublimar la realitat històrica, sempre menys falaguera que la llegenda.

El mite de la virtut republicana dels ciutadans barcelonins encarnada en el conseller Joan Fiveller fou una creació involuntària de Lorenzo Valla, el mateix crític de la llegenda d'Hèrcules. Seguint l'estil historiogràfic de Titus Livi, per a la reconstrucció d'un enfrontament de Ferran d'Antequera amb el Consell de Cent el 1416, a propòsit dels impostos municipals que el rei es negava a pagar, li calia una veu individual que oposés un discurs al del monarca i en rebés la rèplica contundent. Fiveller, conseller segon aquell any, potser fou triat per l'historiador perquè, com a conseller primer uns anys més tard, havia estat incòmode per a Alfons el Magnànim.

A mitjan segle xv, quan Valla creava la dramatització d'un fet que formava part de la memòria personal del rei Alfons i d'alguns membres de la seva cort napolitana, no era pas gens clar el descabdellament de la pugna entre els principis monàrquic i republicà, i potser per això se li va concedir tanta importància dins la biografia del cap de la dinastia. Cent anys més tard, la formació d'un conglomerat dinàstic a l'entorn de la Corona de Castella havia desequilibrat la balança de manera prou clara, tot i que la mateixa extensió de l'imperi hispànic i la complexitat i diversitat de les relacions dels monarques amb llurs diversos dominis va emparar la continuïtat d'un poder municipal fort a Barcelona. A les seves populars *Relazioni universali*, concebudes al darrer tram del regnat de Felip II, el piemontès Giovanni Botero deia que «i suoi cittadini si governano, per li molti privilegi, con una certa specie di libertà, non riconoscendo il re se non molto conditionatamente».

Malgrat la seva importància econòmica dins la Corona d'Aragó, la itinerància dels reis medievals no havia permès la consolidació de Barcelona com a capital d'un Estat, o potser és que l'èxit dels mercaders locals els va empènyer pel camí de discreció recomanat per Eiximenis, sense caure en la temptació de fer-la també receptacle del refinament i la saviesa –Jocs Florals, Universitat– que els presentaven els reis Joan I i Martí l'Humà, potser temptats ells mateixos a establir-hi una cort brillant. Ho lamentava Salvador Sanpere i Miquel el 1892 en el seu influent quadre sobre la decadència de la ciutat a final de l'Edat Mitjana. En tot cas, Barcelona va quedar per sempre més al marge dels suposats beneficis que reportava la capitalitat política d'un reialme, per bé que la capital d'Espanya triada pels monarques austríacs, Madrid, va trigar a rebre'ls, si més no en l'àmbit de la bellesa urbana, un punt fort de la ciutat catalana abans dels setges i bombardejos de final del segle xvii i començament del xviii.

En un ambient d'afirmació municipal davant d'una monarquia llançada a costoses empreses allunyades dels interessos immediats dels poderosos locals, el 1584 va aflorar a les oficines del Consell de Cent, adherit a un *Libre de algunes coses asanyalades* confegit subreptíciament per un subaltern, una *Història de Joan Fivaller* que, mitjançant uns petits retocs del text original,

capgirava el sentit dels discursos inventats per Lorenzo Valla: les paraules del rei, d'assenyades a violentes, i les del conseller, de covards a heroïques.

Tanmateix, aquesta reivindicació de l'esperit resistent de Barcelona va aparèixer contaminada pels interessos particulars dels Fiveller, òbviamment interessats a exalçar llur avantpassat, desitjosos de mostrar els extraordinaris serveis prestats als monarques per la família i encara importants en l'esfera municipal a finals del segle XVI (i per molt de temps més: un Fiveller va ser el darrer regidor degà de l'Ajuntament borbònic fins a la transició cap al liberalisme de 1833). Probablement fou un membre de la nissaga qui va fer afegir a l'escrient una continuació fantasiosa de la biografia de Joan Fiveller, amb un relat truculent sobre la reconciliació *in extremis* atenent físicament el rei en el llit de mort a Igualada. Aquesta compensació de l'audàcia republicana seria aprofitada amb posterioritat per afalagar els monarques de la dinastia de Borbó Felip V i Carles III, quan vingueren a Barcelona el 1702 i el 1759, respectivament, i sostenir davant d'ells la compatibilitat entre la defensa dels privilegis locals i un servei lleial.

A començament del segle XVII, el cèlebre escrivà i arxiver del Consell, Esteve Gilabert Bruniquer, que citava Botero, posava decididament el relat sobre el conflicte de 1416 al servei de la reivindicació del dret municipal, sense subratllar tant el protagonisme de Fiveller. El nom del conseller fins i tot desaparegué en algunes combatives glosses siscentistes, sempre adaptades als conflictes que anava plantejant la pressió dels monarques a través de llurs delegats locals.

Malgrat l'erosió del poder de l'entitat municipal barcelonina al llarg d'aquella centúria, quan va arribar la prova de foc de la Guerra de Successió el 1703 el seu marge de maniobra era encara molt significatiu, excepcional fins i tot en una Europa majoritàriament controlada per l'absolutisme monàrquic en grans conglomerats territorials. Com és ben sabut, la burgesia local, seduïda per comerciants o agents polítics anglesos i holandesos instal·lats a la ciutat, votà aleshores per una opció arriscada en contra d'un monarca, Felip V, que ja havia jurat les constitucions del país i a favor d'un pretendent austríac que, finalment, va trobar una sortida millor als seus afanys de poder que entestar-se a obtenir la Corona espanyola per la força de les armes. El trencament del pacte constitucional amb el rei francès dugué a la pèrdua d'aquella autonomia conquerida amb esforç i mantinguda des dels darrers segles de l'Edat Mitjana. Durant aquell conflicte bèl·lic l'austriacista Narcís Feliu de la Penya va aprofitar encara plenament el mite reivindicatiu de Fiveller en els seus *Anales de Cataluña*.

Després del silenci imposat per l'absolutisme borbònic a l'argument inicial i més punxegut del mite de Joan Fiveller, la seva reaparició al segle XIX fou esclatant, justificada políticament pel triomf del liberalisme i guarnida

amb pinzellades romàntiques. Abocats a la divulgació de valors patriòtics, els historiadors locals d'aquesta tendència combinaven sense problemes la insistència en la fonamentació històrica dels nous projectes socials amb l'admissió d'ingredients llegendaris al costat dels fets documentables. Val a dir que, abans de l'embranchida romàntica, la deontologia il·lustrada ja havia separat de manera dràstica les dues matèries, i després ho va tornar a remarcar el positivisme.

Com de costum, l'Ajuntament fou qui va prendre les decisions fonamentals a propòsit dels símbols barcelonins que havien de ser consagrats a la mateixa seu municipal. El desembre de 1783, per celebrar el tractat de Versalles, que retornava a la Corona espanyola Menorca i la Florida, i la naixença de dos infants bessons fills del futur Carles IV, el consistori havia emmascarat la façana gòtica de la Casa de la Ciutat, passada de moda, amb una decoració efímera de gust neoclàssic presidida per un escut de Barcelona flanquejat per les efigies d'Hèrcules i Minerva. Quan el 1840 l'edifici es va reorientar cap a l'ampliada plaça de Sant Jaume, el mestre d'obres municipal, Josep Mas i Vila, va projectar la nova façana, també neoclàssica, deixant marcats els llocs per a una decoració escultòrica: dues estàtues a banda i banda de la porta principal, consagrades a Hèrcules i Minerva –probablement més per inèrcia que per reflexió–, dos relleus encastats més amunt i una coronació heràldica del conjunt.

Deixem de banda els poc conflictius temes per a les dues fornícules de l'entrada principal i per al cim de la façana, un grup de la Fama amb diversos atributs al·lusius a Barcelona. Eren els relleus els que havien de reflectir l'eufòria liberal, amb la representació de l'amnistia concedida el 1833 a la mort de Ferran VII i la jura de la Constitució per la reina vídua Maria Cristina el 1837. Però la regent havia caigut estrepitosament el setembre de 1840, de manera que, quan el gener de l'any següent es va fer l'encàrrec de les escultures a Josep Bover, era imperatiu canviar aquell programa eclèctic, en part herència secular desproveïda ja de substància i en part mirall massa directe de la conjuntura política.

Enmig de les cèlebres convulsions revolucionàries de Barcelona, que tenien molt a veure amb l'intent, finalment frustrat, de mantenir les aportacions municipalistes de les Corts de Cadis, els regidors, ben conscients de la volatilitat política, optaren per defugir els temes estrictament contemporanis per tal que els resultats «sean respetados por todos los gobiernos». Els relleus, que finalment no es van executar, ara haurien d'il·lustrar un fet destacat de la història antiga i un altre de la moderna, i les estàtues, representar un parell d'herois barcelonins. Aparentment fou el mateix escultor qui va triar per als relleus la difusió internacional de les lleis marítimes barcelonines i el primer assaig de navegació a vapor al port de Barcelona per Blasco de Garay el 1543,

dos temes significativament vinculats amb la perspectiva del progrés, prou divulgada des del darrer quart del segle XVIII. Pel que fa a les estàtues destinades a les fornícules de la portada, Hèrcules i Minerva foren substituïts, primer, per dos personatges certament històrics, el polític Pau Claris i el militar Lluís de Requesens, i, després de manera definitiva, per uns altres de significació municipal més evident: el rei Jaume I, que va atorgar a la ciutat la facultat de l'autogovern, i el conseller Joan Fiveller, que la va defensar davant d'un altre monarca.

Consultada, l'Acadèmia de Bones Lletres va abonar la tria del monarca del segle XIII, però no la del conseller del XV, sobre qui no s'havia trobat altra informació que el relat inserit en el *Libre de algunes coses asanyalades*, de Pere Joan Comes, custodiat a l'Arxiu Municipal. En efecte, «la historia de Fivaller, tal cual se halla en el libro susodicho, no se encuentra en ninguna historia ni crónica, y, si los documentos archivados en estas Casas Consistoriales no son auténticos, acaso se espondrá esta municipalidad, adoptando el personatge de Juan Fivaller, a perpetuar la memòria de un personage poético». Però aquest escrúpol acadèmic no va tenir cap pes contra la voluntat política de deixar en un lloc tan destacat de la ciutat una constància monumental de l'aspiració a veure restituïda l'antiga autonomia municipal, que s'havia albirat durant les primeres etapes de la revolució però que, justament quan les estàtues foren instal·lades el 1844, anava quedant anul·lada per l'organització centralista de l'Estat, imposada per la dreta liberal amb la benedició de la Corona.

L'expressivitat gestual del Fiveller esculpit per Josep Bover, més ferma que l'assignada a la figura del monarca fundador, inaugura una gran etapa de vigència del mite que culmina el 1881 amb la inclusió del personatge en la Galeria de Catalans Il·lustres mantinguda per l'Ajuntament de Barcelona. En les campanyes de divulgació d'aquelles dècades foren importants les arts plàstiques, des dels dibuixos força elementals de Josep Puiggarí, immediats a la inauguració de les escultures, fins al magnífic oli de Ramon Tusquets del 1885. Pel que fa a la propaganda escrita, és de remarcar que les principals recreacions de la llegenda procediren de l'arxiver Antoni de Bofarull, nebot i col·laborador de Pròsper de Bofarull a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i autor, el 1876-1878, d'una monumental *Historia crítica de Cataluña*, basada principalment, tanmateix, en fonts narratives i no en documents originals.

La veritable historiografia crítica d'aquell temps va anar descobrint materials d'arxiu que erosionaven la imatge monolítica de Joan Fiveller, mostrant-lo cada cop menys com un representant del poble i més com el membre d'un estament privilegiat a la cerca del favor del rei per a la seva família al mateix temps que s'hi enfrontava en nom de la institució municipal. Però segons deia el 1887 un dels principals contribuents a aquesta desmitificació, «el Fiveller tradicional y popular de Comes es uno de estos ejemplos e ideales

que hemos menester los catalanes y nuestra antigua nacionalidad». I efectivament, al llarg de les darreres dècades del segle XIX i durant el primer terç del XX, aquest mite municipal de Barcelona, com molts altres ingredients de la cultura urbana, fou objecte d'apropiació pel nacionalisme emergent, que afavorí una recaiguda en l'antiga laxitud romàntica.

Després, sense que es procedís a una crítica solvent, Fiveller i la seva història van quedar arraconats. Hi influïren no sols l'escepticisme positivista sobre la veracitat dels relats antics massa dramàtics, sinó també el descrèdit de la pròpia reducció positivista de la matèria històrica a una seqüència d'esdeveniments certificats però aleatoris, pertanyents sobretot a l'esfera de la política.

Per superar els efectes desmoralitzadors de la deplorable acumulació de crims i abusos dels poderosos del passat i la impressió que la sort o dissort de les col·lectivitats penjava de l'atzar, la Il·lustració havia posat en circulació una versió laica del providencialisme, adaptada a la marxa ascendent del conjunt de la societat europea.

La teoria del progrés era en origen una celebració de l'increment continuat de coneixements útils per al tracte de la Humanitat amb el seu entorn, que engendrava un sentiment de superioritat dels temps moderns sobre la prestigiosa Antiguitat i implicava un canvi en la selecció de materials històrics dignes d'esment. Les extensions d'aquest optimisme intel·lectual fora de l'àmbit de la ciència i de la tècnica, especialment en l'esfera de la moral, foren i han estat sempre controvertibles, però el cert és que al segle XVIII encaixaven amb l'emergència d'una nova hegemonia social a Europa, guiada per les grans col·lectivitats urbanes, i també amb l'auge de l'Estat com a forma política encapçalada per monarques absoluts aparentment sensibles als consells pacificadors dels savis. Que tot plegat, expansió econòmica i augment del poder polític, recolzats en l'explotació colonial semblava aleshores la cosa més natural del món.

A Espanya aquest producte cultural va arribar quan els intel·lectuals europeus posaven encara el país heretat dels Àustries com a paradigma de retard crònic i mala orientació, dècades després que el territori metropolità hagués estat convertit en escenari d'una guerra internacional amb presència d'exèrcits estrangers en pugna per fer-se amb algun bocí de l'antic poder hispànic a Europa i Amèrica. El guanyador del conflicte dinàstic que havia motivat aquella gran guerra dels primers anys del segle XVIII, Felip d'Anjou, nét de Lluís XIV, mirà d'imitar dins l'Imperi empetitit el model polític de la seva família francesa: un simple afany de concentració de poder servit per mesures presentades com a benèfiques i conformes a la raó.

La reacció positiva de la societat barcelonina després del duríssim setge dels anys 1713-1714 va fer que les elits econòmiques locals no se sentissin gaire implicades en la negra visió del país que circulava més enllà dels Pirineus. El comerç i la indústria, distintius de la vida urbana des de la Baixa Edat Mitjana, van rebre un nou impuls a la immediata postguerra aprofitant els impensats estímuls que creaven els dissenys de restauració imperial de Felip V, que va necessitar Barcelona com a base logística per a les seves campanyes italianes, justament quan els grups que exercien aquelles activitats productives havien estat foragitats del consistori municipal. Per això, quan a la segona meitat del segle XVIII arribaren els vents de l'enciclopedisme, les organitzacions empresarials van ser les impulsores de la recepció i adaptació de la teoria del progrés, probablement més aviat i segurament amb més convicció que a la resta d'Espanya, mentre que l'aristocràtic Ajuntament continuava vinculat al mite més tradicional i ja totalment innocu, com hem vist.

L'artífex de l'adaptació local de la teoria del progrés, Antoni de Capmany, començava la seva descripció de Barcelona «despreciando pues la manía y fútiles desvelos de aquellos escritores que desperdiciaron el tiempo por encontrar en Hércules Lybico el fundador de la aldea de pescadores Barcanona». La veritable història de la ciutat començava, segons ell, al segle XII, amb la seva conversió en centre d'activitat mercantil sota l'estímul de les empreses navals dels sobirans autòctons, que concediren als ciutadans l'alliberament del jou feudal. La configuració d'aquest focus de llibertats individuals atractiu per als oprimits seguia el camí d'altres nuclis urbans en els països avançats de l'Europa occidental com a puntes de llança del progrés.

Durant els primers segles moderns, l'empremta permanent de l'especialització mercantil i manufacturera en el caràcter dels barcelonins, assegurada per les corporacions, hauria compensat l'allunyament físic dels reis, un pas que Capmany mateix justificava acudint també a la teoria del progrés: la constitució d'entitats estatals d'abast territorial cada cop més ampli com a superació de la fragmentació medieval i preparació de la futura germanor universal. Aquesta extrapolació de la idea de la perfectibilitat humana aplicada a l'àmbit de la política, de moment per acontentar els monarques, no fou tan ben rebuda per les col·lectivitats locals, i menys per aquelles com la barcelonina, dotades de prou consistència institucional i on la distància del poder havia de derivar indefectiblement cap als conflictes amb els dipositaris de la sobirania, els ressentiments mutus i les lluites sagnants. Entre mitjan segle XV i començament del XVIII, per tres cops les institucions de Catalunya, sota el fort lideratge del municipi barceloní, s'havien aixecat en armes contra els seus reis absentistes.

Després del final desastrós de la tercera aventura el 1714, els empresaris barcelonins maldaren, no sempre amb èxit, per arrencar dels governs mesures

favorables a llurs interessos invocant de vegades la contribució dels negocis a l'enfortiment del mateix Estat. Però la sintonia entre una direcció política llunyana i una organització de l'economia local força excepcional dins la península Ibèrica no va quallar mai plenament, en perjudici de les dues parts. A la llarga, les frustracions repetides dels anhels locals alimentaren l'enyorança de l'autonomia perduda i el desig de disposar d'un braç polític eficaç.

En aquest context, la substitució, amb una legitimitat controvertible, d'una dinastia autòctona per uns monarques forans arran del Compromís de Casp de 1412 fou considerada pels historiadors catalanistes dels segles XIX i XX com el primer graó en una marxa descendent de la comunitat nacional. El mite municipal de Joan Fiveller es podia inserir en aquest argument com un símptoma primerenc de la manca d'entesa entre la societat i la monarquia. I enfront, la ideologia nacionalista castellana insistia ara en la bondat de la refosa dels reialmes medievals de la península Ibèrica com a pas obligat en la ruta cap al progrés, sense que, de moment, el nou Estat constitucional promotor d'aquesta modernització de la seva doctrina tradicional aportés gaires guanys tangibles per a la població. Més aviat desprenia una impressió de decadència material i moral que als intel·lectuals espanyols se'ls va fer insuportable el 1898 arran de la pèrdua de les darreres colònies ultramarines.

Paradoxalment, doncs, la recepció de la teoria del progrés pròpia dels temps moderns va situar en el centre de les preocupacions historiogràfiques espanyoles i catalanes la decadència i la detecció de les seves causes, és a dir el perquè de la dificultat o incapacitat de sumar-se a allò que semblava assegurat entre els països de l'entorn de l'Europa occidental. Mentre que la historiografia oficial espanyola havia anat ressaltant sense reserves el paper positiu de la Corona, l'exploració de les causes morals de la fallida fou una constant de l'escola historiogràfica centrada a Barcelona, des de la simple imputació de crims als prínceps de la dinastia castellana en els textos romàntics fins a la revelació, aportada pels positivistes, de les responsabilitats de les elits que controlaven el Consell barceloní i la Diputació del General en el decaïment, bé per connivència o feblesa davant els monarques autoritaris, bé per insensibilitat envers els abusos feudals, que deixà en mans dels reis la seva superació o mitigació i, per tant, el lideratge en la marxa del progrés dels drets humans.

Malgrat els indubtables i accelerats avenços en el coneixement històric derivats d'una professionalització que comptava amb suports institucionals desiguals però no mostrava distàncies abismals, les dues historiografies nacionalistes no havien arribat a un acord durant els breus i crucials anys de la II República espanyola. El clima polític convuls de la dècada de 1930 afavorí una expressió exacerbada de les dissensions entre un compilador, Antoni Rovira i Virgili, i un investigador, Jaume Vicens i Vives, en una polèmica centrada en l'avaluació de les accions de la institució monàrquica a Barcelona i a

Catalunya i, molt concretament, de Ferran el Catòlic. Ningú no dubtava de la rellevància històrica d'aquest rei. Ara bé, per a uns, era un autòcrata corruptor i destructor de les institucions que podien oposar resistència a l'acumulació de poder, introduint instruments intrínsecament perversos com la Inquisició i amb accions brutals com l'expulsió dels jueus. Per als altres, un heroi providencial, portador de la modernitat, que venia a resoldre els problemes que les forces locals eren incapaces de gestionar adequadament.

La inoportunitat política de reeditar aquest capítol del discurs nacional espanyol en una Europa tenallada i finalment devastada per l'acció dels règims totalitaris no trigaria a ser percebuda pel mateix Vicens, que l'havia posat al dia amb una gran investigació documental i que, poc després, era desposseït de la condició de professor universitari al final de la guerra civil de 1936-1939.

La tesi optimista dels il·lustrats sobre la concentració de poder polític i l'edificació de l'Estat modern com a part essencial del progrés de la Humanitat, que ja havia estat posada a prova pels estralls de les guerres napoleòniques a tot Europa, va quedar desmentida de manera inapel·lable a la primera meitat del segle xx. Les relacions interestatals suposadament endolcides pels intercanvis mercantils i culturals no havien dut a una pau universal, com esperaven els cosmopolites del Setcents.

En acabar la II Guerra Mundial Ernst Cassirer lamentava a *The Myth of the State* que la dura escola de la vida política moderna hagués mostrat la fragilitat de la civilització occidental, amenaçada per un retorn a la irracionalitat que, des de l'àmbit de l'acció política, aparentment immune a la influència del pensament científic, podia sacsejar amb violència els fonaments de la cultura i de l'ordre social sencer. Per a l'eminent filòsof tots els fruits de la raó estaven, doncs, en risc permanent, començant per allò que havia proclamat amb orgull Tucídides feia tants segles: la superació de les explicacions mítiques de la història com una "duradora possessió" per a la Humanitat.

En la desencisada conjuntura de la postguerra espanyola i europea, la intenció de Vicens, erigit en líder del focus historiogràfic barceloní, fou imprimir un gir realista als estudis històrics catalans i espanyols i fugir de l'idealisme, un concepte que ell associava més amb la retòrica dels imperialismes i els nacionalismes que no pas amb cap producte filosòfic de categoria. En els seus assajos, l'adopció de la imatge del Minotaure, introduïda per Bertrand de Jouvenel com a símbol del creixement monstruós del poder estatal, posat al final en mans d'individus irresponsables o directament criminals per les masses fanatitzades, connectava amb l'ara evident necessitat de combatre els mites, especialment el de l'heroi salvífic. A les seves investigacions, aquesta inquietud es va traduir en primer lloc en una clara reducció del perfil de Ferran el Catòlic i en l'atribució de bona part dels seus encerts legislatius a la

col·laboració dels estaments en el si de les institucions parlamentàries i a la dels caps del Consell de Cent en el cas de Barcelona. Amb la reivindicació del pactisme català com un model d'equilibri entre institucions que hauria pogut ser un camí alternatiu cap a la divisió de poders teoritzada per Montesquieu sense haver de passar pel tràngol de l'absolutisme monàrquic, Vicens assumia l'argument central de la historiografia catalanista.

De fet, Vicens anava més enllà, perquè atribuïa a la qualitat de les reformes pactades entre Ferran II i els estaments la fortalesa i la durabilitat de les institucions catalanes fins al daltabaix de la Guerra de Successió. No per això rebutjava la idea d'una llarga decadència de Catalunya, massa arrelada en la consciència nacional perquè pogués ignorar-la, però s'esforçava a desvincular-la dels avatars de la política, aprofitant un poderós corrent de la historiografia professional desenvolupat a França.

Des d'abans de la II Guerra Mundial, el filòsof Henri Berr i el seu deixeble, el geògraf i historiador Lucien Febvre, proposaven teixir la denominada síntesi històrica mitjançant la relació dialèctica entre tres plans: les accions en gran part impredecibles dels individus, el funcionament de les institucions creades per aportar racionalitat a la conducta social i el rerefons determinant dels fets naturals independents de la voluntat humana. L'agut desacord entre mestre i deixeble sobre la importància relativa dels individus i dels elements estructurals en la trama és una bona indicació de la varietat d'interpretacions que admetia aquesta visió de la matèria històrica amb voluntat omnicomprendiva.

Com Febvre, Vicens esdevingué un ferm partidari de la relativització del paper dels individus –i per extensió, de la política, on és força difícil de no veure'ls emergir com a protagonistes en molts moments– i orientà els seus treballs personals i els dels altres membres del seu equip cap a l'estudi de les fluctuacions econòmiques i demogràfiques, no sense dificultats analítiques i de documentació en la brevíssima etapa que va poder liderar. Aquest desplaçament de l'eix historiogràfic cap als processos aliens a la consciència humana, però que condicionen fortament les decisions de grup i que podrien explicar les reaccions contingents dels individus, pot ser vist com una nova actualització del providencialisme. Com sota l'imperi de la Il·lustració, l'optimisme intel·lectual i la voluntat pragmàtica no podien acceptar una possible manca de sentit de la Història. I ara, el temor inspirava una atribució de les decadències passades a causes no imputables directament als humans, amb l'esperança d'una compensació per moviments simètrics de remuntada, constatada en diverses èpoques, com si la mateixa Natura vetllés per la continuïtat del progrés de la Humanitat, fes el que fes.

Un altre historiador francès, Pierre Vilar, estudis de Barcelona com a urbs vertebradora d'una important regió econòmica d'Europa, hi aportava una

recopilació de testimonis sobre les fams i epidèmies a la Catalunya baixmedieval i una interpretació d'aquestes crisis com un encadenament amb efectes acumulatius a llarg termini, sense deixar lloc a apreciacions menys catastrofistes. És de notar que aquesta visió negativa però sectorial (res no se'ns deia, per exemple, de la coetània florida artística que tant anava embellint Barcelona) pretenia simplement oferir una perspectiva històrica per a una acurada investigació documental sobre l'expansió demogràfica i econòmica moderna des del segle XVIII, que, amb el contrast, apareixia com a èpica. En el disseny final de la història de Catalunya degut a Vicens, la repetició del quadre de la decadència medieval fa la mateixa funció respecte a "l'etern retorn primaveral" del país, retardat en el seu cas fins al segle XIX.

En qualsevol cas, la reconstrucció hipotètica de la decadència catalana dibuixada per Vilar permetia a Vicens anar traslladant el tombant cap enrere, des de la referència òbvia de la Guerra Civil de 1462-1472, subratllada per la historiografia catalanista i estudiada per ell mateix, fins a les dècades centrals del segle XIV, molt abans del controvertit canvi de dinastia de 1412. Aquest podria ser interpretat ara, igual que la mateixa guerra del XV i les altres desgràcies polítiques, com un efecte de la decadència demogràfica local i no com una causa de l'afebliment observat o estimat.

Decadència i progrés referits a la vida material de Barcelona i de Catalunya, però amb implicacions globals. Aquests amplis cicles de flux i reflux de dimensions incommensurables es presentaven a mitjan segle XX com els objectes d'investigació suprems, però no deixaven de tenir un aire de referències mítiques, per la dificultat de demostrar-los científicament i de domesticar-los a la pràctica i, també, per un dramatisme que, *mutatis mutandis*, recorda el que embolicava les llegendes antigues. En els darrers temps, l'anàlisi de la capacitat diferencial de reacció ràpida a les crisis demogràfiques i econòmiques en els diversos països suscita gran interès en la cultura acadèmica internacional, i especialment entre els economistes interessats en les condicions per al progrés. La conclusió que aquesta capacitat depèn en gran mesura de la qualitat de les institucions locals és la que ja havia afirmat Antoni de Capmany al segle XVIII a propòsit de la capital catalana. I no es pot descartar que una part dels testimonis sobre la decadència econòmica d'aquesta ciutat fossin impressions subjectives fruit potser d'un excessiu esperit autocrític i d'una «sed de bien administrar». Això li semblava almenys a l'humanista Alfonso de Palencia, que a mitjan segle XV venia d'una Castella que, a parer seu, no tenia ciutats mercantils de riquesa comparable a la de Barcelona.

Barcelona, 25 de desembre de 2022

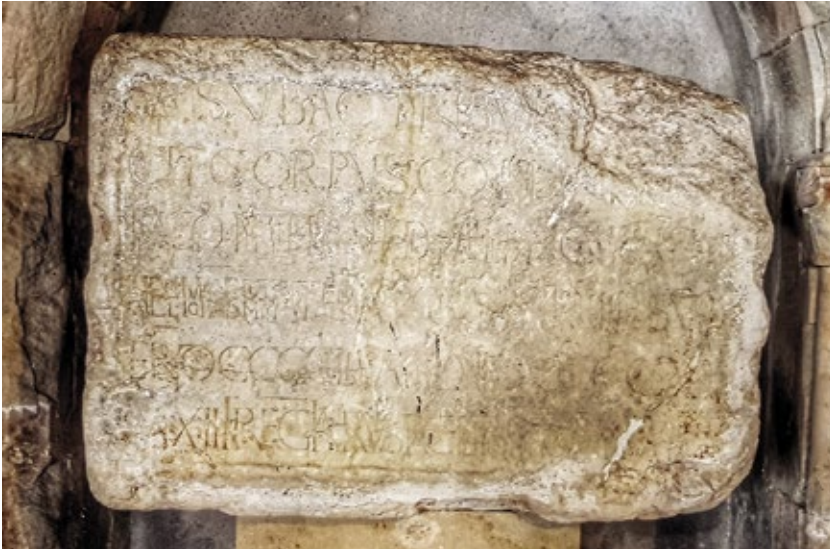
Pinzellades sobre la història de Catalunya

Quan va néixer Catalunya? En tots els camps del saber humà, els llecs projecten damunt els professionals demandes d'aquest tipus, que són, justament, les que més els neguitegen; perquè la resposta senzilla, simètrica a la ingènua pregunta, és fora del seu abast, més com més avancen en la matèria d'elecció. Però en algun racó de la memòria corporativa és inscrit que el treball disciplinari va començar sota l'estímul de la curiositat de l'home corrent (i si no, ja els ho recorda la societat a través de les seves institucions). Als historiadors –i més si desenvolupen el seu treball en el si d'una col·lectivitat animada per sentiments nacionals com és el cas de Catalunya–, el neguit davant la impossibilitat de respondre la pregunta eterna els reneix ben sovint.

El 1987 s'anunciaven el segon centenari de la mort de Carles III de Borbó (aprofitat pel govern socialista per exhibir el despotisme il·lustrat com a precedent gloriós) i el primer de l'Exposició Universal de Barcelona (indubtable referència per a la història d'un municipi amb aspiracions a carta especial). En aquell context, el ple del Parlament català va aprovar, per unanimitat, la celebració del Mil·lenari de Catalunya, acollint-se a que l'any 988, en ocasió de l'extinció de la dinastia carolíngia, el comte Borrell II es va negar a prestar jurament al nou rei dels francs, Hug Capet. Aquell acte d'in-subordinació tenia a veure amb la manca d'auxili franc en ocasió de la ràtzia d'al-Mansur per terres de Barcelona i representava l'inici d'una independència de fet (o l'inici de la solitud del comte, podríem també dir).

Els historiadors àrabs Ibn Hayyan, al segle XI, i Ibn Haldun, al XIV, sostenien la teoria d'una independència aconseguida progressivament per disgregació del regne franc, i a aquesta mateixa conclusió han arribat els historiadors professionals del segle XX després de donar unes quantes voltes.

En efecte, la historiografia de Catalunya va començar com a crònica oficial de la dinastia regnant, i al segle XII els *Gesta comitum Barchinonensium* començaven el seu relat pel cap del casal de Barcelona, Guifré el Pelós, cent anys anterior a Borrell II. Set segles més tard, quan Espanya es debatia entre l'absolutisme recalcitrant i la Constitució de Cadis –però sempre amb la uniformitat i el centralisme com a models dominants–, el més prestigiós dels historiadors catalans del moment, Pròsper de Bofarull, a *Los condes de Barcelona vindicados* (1836), va reescalfar la tesi dels *Gesta*, sobre la base d'un únic document interpretat erròniament. En afirmar la sobirania de Guifré i mostrar la línia genealògica ininterrompuda que l'unia amb Isabel II, Bofarull pretenia

Pedra tombal del comte de Barcelona Guifré II, mort el 911, a Sant Pau del Camp.
Fotografia de Cristina Morera. MUHBA

legitimar la part de Catalunya en la construcció política d'Espanya. Però ja arran de l'aparició de la historiografia basada en documents, a la darrerria del segle xv, Pere Miquel Carbonell havia advertit que els documents catalans conservats a l'Arxiu Reial eren datats pels regnats francesos fins al segle XIII; i en el marc de la Guerra dels Segadors, Pierre de Marca, agent del poder ocupant francès, precisava que la independència de dret tan sols remuntava al Tractat de Corbeil de 1258, encara que reconeixia la independència de fet des del temps de Ramon Berenguer el Vell, a la segona meitat del segle xi.

Els cinc destacats medievalistes convocats el 1987 a donar suport al Mil·lenari encapçalen el seu informe pericial amb una nota que arriba a l'extrem d'allò que podia permetre's llur saviesa: «no ens ha interessat tant la defensa de l'exactitud d'una data mil·lenària precisa –el 988– com de provar documentalment l'existència d'un poble diferenciat i conscient del que era ara fa mil anys». Reserva insuficient si s'escolta la veu autoritzada del mestre de la generació anterior, Ramon d'Abadal, que, a *Els primers comtes catalans* (1958), havia confessat no creure que «la independència política de Catalunya era filla conseqüent de l'existència d'un esperit nacional», sinó més aviat al contrari, que «l'esperit nacional, la consciència d'aquest esperit, el sentit d'unitat, es formaren lentament com una derivació de la vida política independent del país». I això ens porta als segles XI-XII.

És clar que el ball entre el segle ix i el XII no és res comparat amb les idees lligades a les investigacions sobre la base humana de Catalunya,

desenvolupades per filòlegs i arqueòlegs i sovint sotmeses a la pressió de trobar justificacions remotes a les diferències actuals amb la resta d'Espanya. Arran de la frustració de la revolució liberal de 1820, Antoni Puigblanch encetà aquesta via especulativa, que ha demostrat llargament el seu poder de seducció. Després de la temptació –finalment evitada però ben viva en els anys d'auge dels feixismes europeus– de donar cos a una forassenyada teoria de la quasi eternitat de l'ésser català, l'escepticisme que veiem instaurat avui entre els professionals de la prehistòria i de la història antiga i medieval és signe de maduresa científica, d'independència intel·lectual i de virtut cívica.

L'art romànic i el gòtic, lligats a la cristianització d'Europa i a l'emergència dels poders de l'Església muntada sobre aquell fonament religiós, han deixat tot de marques clares en els paisatges humanitzats del continent. Monestirs emplaçats lluny del brogit mundanal connoten ambients on potser la natura brilla encara, amenaçada –és clar– per les intervencions de darrera hora, destinades a aprofitar l'atractiu del lloc i comercialitzar el producte “pau espiritual”. Les torres i agulles de les catedrals s'aixequen, en canvi, al bell mig de les ciutats, i fins fa no pas tant de temps presidien un conglomerat d'edificacions més modestes, respectuoses amb el poder constituït. Són la imatge més potent que ens ha restat de la magmàtica Europa medieval; també de la Catalunya que anava cristal·litzant en el seu si.

Hi ha monestirs gòtics enmig dels camps i a les muntanyes, de la mateixa manera que hi ha catedrals d'estil romànic. De fet, ben sovint la catedral gòtica que ha sobreviscut fins als nostres dies ocupa el lloc d'una seu romànica anterior, que, jutjada insuficient per la creixença i l'enriquiment de les ciutats, va ser substituïda: és el cas de Barcelona i de Girona. Però en la síntesi cultural posada a l'abast dels consumidors d'avui dia el monestir paradigmàtic –com l'esglesia de poble– és romànic, i la catedral –per anar bé– ha de ser gòtica. La simplificació dona una idea del pas d'una primera Edat Mitjana rural a una segona caracteritzada pel renaixement de les ciutats: com si s'hagués produït una simple addició de dos estils complementaris. La cronologia de la transició estilística és també un pèl desplaçada respecte a l'eclosió de l'economia urbana, però la seqüència sembla prou clara i (sobretot) molt didàctica.

Aquestes, que ara són idees vulgars, generadores de sensacions prefabricades, foren un dia descobriments historiogràfics i sentiments genuïns. Ho foren per a Antoni de Capmany quan, ben al final de les seves *Memorias históricas* (1792), deixa en suspens l'ortodòxia neoclàssica que avorria l'art medieval i, inspirat potser pel preromanticisme britànic, exalta la bellesa de les esglésies de Barcelona i li reconeix al gòtic la categoria d'estil. Ho foren també per a Pau Pífferrer quan, guiat pels avenços de l'arqueologia medieval

Església de Sant Ponç de Corbera. Fotografia i perspectiva isomètrica de Josep Puig i Cadafalch, 1930. BC

francesa que acabava de descriure l'estrat romànic com un estil diferent del gòtic, culmina la seva obra a *Recuerdos y bellezas de España* (1848) amb una valenta interpretació de la catedral de Barcelona com a síntesi dels dos estils. I per als qui, des de Joaquim Bassegoda fins a Alexandre Cirici, han sabut veure i anar donant cos a la idea de la mediterraneïtat de l'arquitectura gòtica catalana, un concepte difícil d'imposar dins una disciplina sempre dominada per francesos, alemanys i britànics.

També la prosa apassionada de Josep Pijoan al pròleg de *Les pintures murals romàniques a Catalunya* (1939) ens fa reviure les emocions de les visites dels anys 1905-1909 a les esglésies pirinenques, a la percaça dels frescos fins aleshores ignorats. I no hi ha menys orgull a la coetània monografia de Josep Puig i Cadafalch sobre l'arquitectura romànica, publicada entre el 1909 i el 1918, que dona la mida de la contribució catalana als capítols medievals de la història de l'arquitectura europea.

El setembre de 1923, com a efecte d'un cop d'estat militar destinat a acabar, a Barcelona, amb la lluita de classes oberta i, a Madrid, amb la feblesa dels governs liberals, Puig i Cadafalch era descavalcat de la presidència de la Mancomunitat, la primera forma moderna de l'autogovern català. Fugint de la gran decepció i del brogit contemporani, abans d'acabar l'any iniciava un periple per les terres d'Europa, amb la intenció de visitar i recopilar informacions sobre les esglésies amb caràcters anàlegs als de la primera etapa romànica catalana, la del segle XI.

Com en la seva anterior exploració, Puig no s'accontenta amb les grans obres. Posa l'èmfasi en els exemplars més modestos, perquè li permeten traçar

les fronteres de l'estil i les seves densitats variables dins la superfície delimitada. El mateix Puig deia que, abans del segle xx, sense transports ràpids ni fotografia, hauria calgut tenir set vides per aplegar la informació publicada a *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930). Aquesta gran extrapolació d'una recerca amb lògica catalana –però que seria tinguda en compte per la historiografia internacional– ofereix el mapa d'Europa de la darrerria del segle xi, el moment de la seva formació: limitada al sud pels musulmans, a Hispània, i pels bizantins, a Itàlia; continguda encara, a Germània, dins l'antic *limes* de l'Imperi Romà; i als Balcans, comprimida per les hordes mongòliques. Catalunya, per cert, ocupa un dels extrems d'aquest espai de civilització, però no pas un lloc perifèric.

La Diputació del General i el Consell de Cent foren els dos sediments institucionals fermes que deixà a Catalunya, com a balanç més positiu, el treball polític de l'època daurada del pactisme.

Acostumats a viure en un Estat modern (en el cas espanyol derivat, a més, d'un jacobinisme agressiu), és fàcil caure inconscientment en l'error de pensar la història anterior a 1714 com si aquelles dues institucions haguessin format part dels cercles concèntrics d'una administració perifèrica dins una organització unificada. Govern de Catalunya i govern de Barcelona: govern regional més amunt en la jerarquia i govern municipal més avall. Però el marc no era una organització estatal centralitzada i absorbent, sinó sols una monarquia feudal que es relacionava amb els seus diversos subjectes mitjançant tractes bilaterals i que, al seu torn, tenia per damunt un poder de tota una altra natura, una Església no pas lligada per concordats, sinó reconeguda a tots els països de la Cristiandat occidental com una autoritat suprema en moltes matèries de summa importància.

Per molt que Diputació permanent de les Corts i Consell municipal barceloní fossin, en el fons, emanació de la sobirania reial, el tipus de relació establerta des de bon principi no era de pura subordinació, sinó de serveis especificats a canvi de privilegis: *do ut des*. Prestacions socials i contraprestacions reials; les primeres –diners, al capdavant– fungibles, les segones –parcel·les de poder garantides jurídicament– sòlides i permanents. D'aquí, l'expansió continuada de les corporacions locals en el si d'un sistema on el rei, si és que volia acréixer el seu poder, ho havia de fer projectant-se cap enfora, en guerres de conquesta o en aliances dinàstiques també costoses. Sols quan la base territorial del poder dels monarques s'expandí prou –i de manera tan espectacular com impredecible entre els temps de Ferran el Catòlic i els del seu nét i primer successor a Catalunya, Carles, emperador de romans–; sols aleshores el rei deixà de dependre significativament de les contribucions

Frontal de la capella de Sant Jordi de la Diputació del General. Brodat d'Antoni Sadurní, 1432. GC

catalana i barcelonina, l'observança dels compromisos es feu més precària i la font dels privilegis començà a rajar amb menys alegria, fins a les seques del segle XVII.

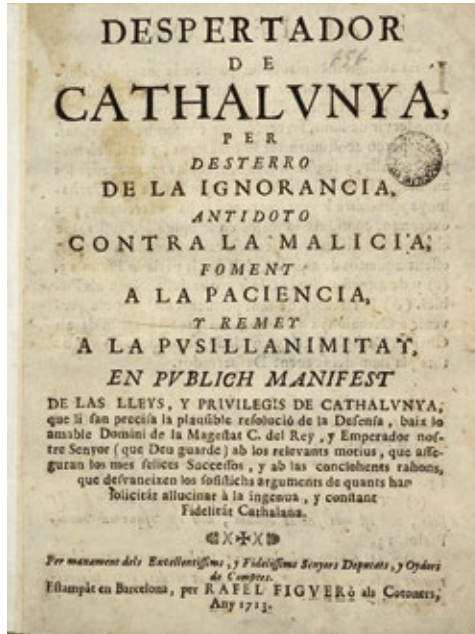
La historiografia potser s'ha fixat més en l'activitat desenvolupada per aquells cossos en ús dels privilegis obtinguts pel que fa al bon govern del Principat i de la ciutat de Barcelona; i, sobretot, s'ha detingut en les manifestacions més espectaculars d'aquest poder (algunes de molt retòriques, i totes elles de lectura equívoca per a les mentalitats modernes). Els estudis recents, en qualsevol cas, van posant en relleu el nucli inicial de funcions fiscals que ambdues institucions tingueren, amb la tesi que fou aquesta funció, instigada per les necessitats financeres de la Corona, la que donà consistència i durabilitat tant a la Diputació del General com al Consell de Cent. Des del punt de vista pragmàtic dels monarques, val a dir que tan important podia ser la primera com el segon, i a la llarga ho fou més el segon que la primera; potser perquè la governació municipal tenia un abast territorial més ben diferenciat del de la mateixa monarquia, potser perquè les actituds de les dues institucions de la terra foren diverses a l'hora d'agafar les responsabilitats que la monarquia volia delegar o compartir, potser perquè els problemes que genera un poblament dens i socialment diversificat empeny cap a les concrecions de caire administratiu, decisives per a la continuïtat i l'ampliació del marge de maniobra polític.

Sigui com sigui, la Diputació del General i el conjunt de figures institucionals del sistema parlamentari foren més importants a l'hora de plantejar conflictes amb els monarques que no pas a l'hora de fer front a les conjuntures més dramàtiques, quan s'havia de passar del recurs jurídic a la resistència armada. Aleshores, la funció principal de la defensa requeia en el Consell de Cent de Barcelona, en virtut d'un patrimoni econòmic consolidat que ja el rei

Joan II veia com la força principal darrere de l'allargament de l'oposició bèl·lica al seu poder, que durava des de 1462. Per això, el conflicte va concloure el 1472 amb negociacions entre el rei i la ciutat a la concòrdia de Pedralbes. El mecanisme va repetir-se el 1652 amb el pacte entre Joan Josep d'Àustria i el Consell de Cent que posà fi als combats de la Guerra de Separació. I en els dos casos, la capacitat negociadora del Consell fou prou àmplia com per preservar el gros de l'edifici pactista i la imatge quasi republicana que Barcelona, amb Catalunya, projectava cap a Europa. Sols a la tercera guerra, la capacitat de resistència del municipi –més heroica potser pel decandiment terminal de la Diputació– fou insuficient, i la caiguda del Cap i Casal el 1714 arrossegà la de tot l'aparell d'institucions públiques catalanes.

La teoria de la rebel·lió legítima contra la tirania té unes arrels molt antigues. Els historiadors grecs i romans no defugen parlar-ne quan escau a la seva interpretació, i l'acció és justificada als llibres històrics de la Bíblia, una referència òbvia a l'Europa medieval. Les veus dels profetes jueus clamaven contra la impietat dels reis de Judà i d'Israel i els feien responsables de les desgràcies que anaven caient damunt les espatlles del poble elegit. A l'Edat Mitjana, la pugna entre els papes i els emperadors alemanys fou una bona ocasió per recordar el clam dels justos de l'Antic Testament, i els teòlegs no van perdre-la pas. Més tard, les angoixes generades per les pestes, les fams i les guerres dels segles XIV i XV van afavorir formes de religiositat popular que inclòien la queixa amarga contra els poders constituïts: era tot un càstig del cel? Els moviments reformistes de l'inici de l'Edat Moderna i les Guerres de Religió que en foren el fruit més nefast reactivaren l'apologia de l'aixecament contra els prínceps considerats impius i, fins i tot, del tiranicidi, no sols en el camp protestant sinó també en el catòlic. Els jesuïtes, fidels servidors del pontífex màxim, excel·liren en aquesta esfera.

No és d'estranyar, doncs, que els tres cops que les institucions públiques de Catalunya van enfrontar-se amb els monarques jurats, el blasme d'impietat formés part destacada dels capítols de l'acusació destinada a justificar un acte tan excepcional com és el destronament. Al segle XV, Joan II fou perseguit per la fama de sant del seu fill primogènit i acusat del seu assassinat, mentre que el teòleg dominicà Joan Cristòfor de Gualbes, antic conseller de Carles de Viana, escrivia un tractat per legitimar la desobediència i l'aixecament armat. La revolta de 1640 fou estimulada pels actes sacrílegs de les tropes castellanques i teoritzada en termes exaltats a la *Proclamación católica*, escrita pel frare agustiniana Gaspar Sala en nom del Consell de Cent. I, en el tram final de la Guerra de Successió, la Junta de Braços va encarregar (sembla) a un altre eclesiàstic la redacció del *Despertador de Catalunya*, un al·legat politicoreligiós

Opuscle en defensa de les institucions pròpies del Principat de Catalunya, publicat durant el setge de Barcelona de 1713-1714. BC

que acompanyà la paraula dels predicadors apocalíptics que, fins al final del setge de 1714, incitaven a resistir tot esperant el favor del cel: «que Deu N. S. los ha de ajudar en tan justa causa, mediant tan justos motius, acompanyats de la pública utilitat y necessitat, encara que sia fent un gran miracle, ans bé seria manifesta tentació no esperar-lo».

Però en temps menys revoltats, els juristes encarregats de vetllar per l'acompliment de les constitucions i el respecte dels privilegis havien anat edificat en els seus gabinets una teorització més freda, que posava per davant les accions concretes dels reis en vulneració dels pactes que fonamentaven la seva sobirania. A diferència dels discursos esotèrics, el punt de vista dels homes de lleis, que dibuixa el sentit jurídic com un tret de caràcter de la col·lectivitat i de les institucions que en són l'emanació, tenia la capacitat de donar a llum un fil conductor ferm per escriure la història de Catalunya, un fil alternatiu al basat en la genealogia dels prínceps.

De la llarga sèrie d'historiadors que rellegien el passat català a la llum del pactisme, Narcís Feliu de la Penya, el destacat austriacista que publicà els *Anales de Cataluña* a Barcelona el 1709, en ple regnat de Carles III d'Habsburg i en plena guerra, n'és la culminació. Ho és tant pel fet que, a diferència de Jeroni Pujades un segle abans, va aconseguir arrodonir el recorregut plurisecular, com perquè sis anys després, perdut l'escalf de les institucions

autòctones, havia de quedar com la darrera anella d'una cadena trencada. En associar l'aixecament recent contra Felip d'Anjou amb els dos antecedents dels segles xv i xvii, Feliu de la Peña deixava una narració de base jurídica destinada a una llarga descendència.

Els savis del Setcents borbònic, des de Josep Finestres fins a Antoni de Capmany, reverenciaren els proscrits *Anales* de Feliu des de la catacumba. Els romàntics liberals en van treure a la llum l'argument principal i, mitjançant la identificació de les llibertats medievals amb les modernes, crearen una altra equació: catalanisme=liberalisme. És una fe que trobem reafirmada, sempre sense perdre de vista les trajectòries dels altres estats europeus, a les històries liberals de Catalunya, des de Víctor Balaguer (1860-1863) fins a Antoni Rovira i Virgili (1922-1937). La veiem en el rerefons de l'estorament de Rovira davant el monarquisme retrospectiu del jove Jaume Vicens Vives, temptat pels totalitarismes moderns en temps de la Segona República. I la seva força llueix també en l'espectacular conversió d'aquest darrer historiador, esdevingut, sota la repressió franquista, un novell i molt eficaç apòlogista de les llibertats catalanes a *Juan II de Aragón* (1953).

Frustració política i èxit econòmic apareixen com les dues cares del Setcents borbònic a Catalunya. La dualitat ha estat recollida per tota la historiografia catalanista; fins i tot, pels romàntics de mitjan Vuitcents, que –en funcions de cronistes redivius– veien el xviii com un anticlímax indigne de la seva atenció. El parell de frases que hi solen dedicar just indica l'absència de fets heroics després de l'Onze de Setembre i la seva substitució per una quotidianitat prosaica (sense interès historiogràfic, decreta Víctor Balaguer). En la breu al·lusió quedava ja traçat, tanmateix, un perfil del segle que ha perdurat en molts estrats de la consciència col·lectiva, malgrat el devesall de les recerques.

Perquè la imatge històrica de l'escissió deriva, en efecte, de fonts clares i amb una gran força. El mateix duc de Berwick, que el 1714 entrà triomfador a Barcelona, va deixar a les seves memòries constància de perplexitat davant el canvi d'actitud dels barcelonins arran de la capitulació: «Els habitants estaven en llurs cases, en llurs botigues i pels carrers, mirant passar les nostres tropes com en temps de pau: cosa increïble, que tanta de calma succeís en un instant a tant de tumult!». Un filipista, Antoni d'Alòs i Rius, en l'autobiografia que llegà als fills com a testament moral el 1767, ofereix una clau per interpretar-ho: foren els mateixos consellers cessants els qui, el dia 13 de setembre, donaren la consigna de no al·ludir per res a allò que acabava de passar i fer que els artesans –homes i dones– tornessin a treballar amb normalitat a la porta de casa, «com abans de la guerra». A la primera –i molt reeixida– monografia sobre la Guerra de Successió a Catalunya, les *Narraciones históricas* escrites a

Barcelona, protectora de les arts i les ciències. Dibuix al·legòric de Joan Pau Canals, gravat per Francesc Boix, 1758. AHCB

l'exili vienès els anys 1726-1750, Francesc de Castellví amplià el quadre amb un seguit de testimonis que palesen l'admiració europea pel capteniment dels barcelonins, tant en la guerra i el setge com en la derrota i la postguerra.

Salvador Sanpere i Miquel, que copià a Viena el manuscrit de Castellví i en feu bon ús a *Fin de la nació catalana* (1905), confegí amb els materials esmentats un retrat estoic dels barcelonins com a digne epíleg de l'èpica lluita contra els exèrcits gal·locastellans. Epíleg provisional als seus ulls, perquè el 1714 significava la fi de la nació política, «simplement un Estat, un mode de ser polític del poble català», però no la fi de la identitat social i cultural, que ell, quasi dos segles més tard, veia renéixer amb il·lusió. Amb els mateixos testimonis –oblidant, això sí, el darrer manament dels consellers–, Ferran Soldevila construï a la *Història de Catalunya* (1934-1935) el pòrtic d'una narració diferent, amarada del *pathos* polític dels anys trenta del segle xx: «L'esforç per a esdevenir província». En efecte, el recomençament estoic de setembre de 1714, lloable en si, li apareixia com el preludi d'una vergonyosa degeneració del caràcter català, el graó més baix en el camí d'una desnacionalització des d'aquell moment consentida. En temps més recents, Ernest Lluch li va anar donant la volta a la frase soldeviliana –aquell «esdevenir

província» reinterpretat ara com a esforç per conservar els perfils de la Catalunya històrica contra els dissenys de refosa total— i, fins al seu assassinat a mans d'ETA l'any 2000, començava a oferir una imatge política del XVIII encara imprecisa en molts punts, però clarament més vigorosa i menys amarga. Sens dubte, el guiaven els seus estudis sobre pensament econòmic, que li havien permès veure un enllaç coherent i fructífer entre la recepció del bo i millor de la Il·lustració europea en la matèria i les noves iniciatives empresarials catalanes.

La historiografia oficial de l'Estat espanyol ha interpretat aquesta expansió econòmica catalana del Setcents com un efecte de la plena incorporació del Principat a Espanya i de la sàvia política dels Borbons, mentre que els historiadors catalanistes han insistit des de sempre en la prioritat del ressort psicològic destacat pels testimonis de primera hora. Ja Antoni de Capmany es preguntava com era que aquelles mesures uniformes dictades des de Madrid pels governants havien desembocat a Catalunya en una gran activitat econòmica i, en canvi, a la resta de la Península no havien ajudat a produir ni un sol sac de blat suplementari. I des de Capmany fins a Pierre Vilar, passant pel Carles Pi i Sunyer de *L'aptitud econòmica de Catalunya* (1927-1929), l'estudi de la reconstrucció material de ciutat i país ha anat certificant que el gest del 13 de setembre de 1714 —carregat de futur i encertadament recordat pel seu profund simbolisme— no era flor d'un dia sinó el fruit madur d'una dinàmica de segles que, atida per la percepció d'allò que anaven fent els veïns septentrionals, consolidava l'europeïtat de Catalunya.

La fundació de l'Estat espanyol, com a emanació de la voluntat sobirana dels seus ciutadans i no com a resultat contingent de l'afany d'incrementar un patrimoni familiar, té una data precisa: la promulgació de la Constitució de 19 de març de 1812.

Un bon dia de l'any 1808, els habitants dels territoris agabellats pels Reis Catòlics i els seus descendents de la Casa d'Habsburg i conservats (en part) per la Casa de Borbó a Europa i Amèrica s'havien despertat sense reis, perquè eren segrestats fora del territori de la seva sobirania per un poder que ocupava la península Ibèrica amb intenció, a més, de canviar l'ordre polític de manera irreversible. Podia passar res de pitjor en un país on els monarques s'havien autoatribuït la sobirania absoluta i havien fet empassar aquesta teoria als seus pacients subjectes?

Però en aquella crisi, els pobles d'Espanya no acceptaren pacíficament allò que els era imposat des de París i una mica pertot arreu sorgí una resistència armada, amb una tècnica especial que, des d'aleshores, ha estat anomenada *guerrilla*. I per damunt de les juntes locals i provincials, una Junta Suprema

va convocar unes Corts Constituents amb representants dels espanyols dels dos hemisferis, que al final desenvoluparen el seu treball a la ciutat de Cadis. A la Constitució de Baiona, dictada des de França i que es presentava com una bona recepta per donar consistència a l'herència de l'Antic Règim i fer-la compatible amb la nova Europa traçada per Napoleó, els diputats espanyols respongueren amb una Constitució autòctona que, a banda de la seva funció primària com a creadora de la nació dels ciutadans espanyols, tingué un ressò entre els liberals d'altres països al llarg de la primera part del segle XIX, molt en especial a Itàlia. Dins d'una Europa tota ella sacsejada per fets extraordinaris, els esdeveniments espanyols de 1808-1814 foren excepcionals, encara que la seva memòria hagi quedat sufocada per la dissortada singlada de l'Estat espanyol a través del Vuitcents; una desgràcia no atribuïble sols als liberals nostrats, sinó a les recidives de l'absolutisme borbònic i, també, a les no-gens innocents interferències europees.

Catalunya, amb la seva capital ocupada pels exèrcits imperials, no restà al marge d'aquell procés de refundació d'Espanya o de constitució de l'Estat espanyol. Tingué els seus guerrillers, tingué els seus representants a Cadis. Hi hagué una quota catalana en el ressorgiment. Un dels intel·lectuals catalans més destacats, Antoni de Capmany, fou, amb el pamflet *Centinela contra franceses*, de 1808 mateix, el teòric primer i més eficaç de la nova Espanya: «¿Qué sería ya de los Españoles, si no hubiera habido Aragoneses, Valencianos, Murcianos, Andaluces, Asturianos, Gallegos, Extremeños, Catalanes, Castellanos, etc.? Cada uno de estos nombres inflama y envanece, y de estas pequeñas naciones se compone la masa de la gran Nación». Espanya, nació de nacions: ni més ni menys. El mateix Capmany, mestre de cerimonial de les Corts novelles, palesà el patrimoni constitucional catalanoaragonès com a antecedent rellevant. I així va quedar consignat en el cèlebre discurs preliminar de la Constitució de Cadis, que oscil·la, en el seu articulat, entre reconèixer la legitimitat creada per la mobilització de les províncies i reconstituir un poder central fort tendent a la uniformització política i cultural a la francesa.

Els liberals vuitcentistes veieren que tots els pobles hispànics, també el català, havien fet un plebiscit en favor de la unitat d'Espanya amb l'acció armada i amb l'acció parlamentària i s'hi van sentir vinculats, malgrat que la pràctica de la cort madrilenya i dels governs al seu servei desenvolupava el centralisme fins més enllà d'allò que autoritzava la lletra de la Constitució de Cadis i de les seves refeccions a la baixa dels anys 1836 i 1845. Reiteradament, els liberals catalans cregueren que n'hi havia prou d'activar l'altra part de la doctrina gaditana i procedir a la descentralització per donar satisfacció a les aspiracions de Catalunya. La invocació al patrimoni històric català es feia com a contribució al redreç d'Espanya com a Estat viable, no pas com a preludi d'una reclamació d'una independència que no sols es considerava descartada

Reunió de representants de les institucions públiques de Barcelona al Palau de l'Audiència (avui de la Generalitat) el 9 d'abril de 1809, arran de l'ocupació napolèònica de la ciutat. Dibuix d'Antonio Rodríguez, gravat de Francesc Fontanals. BNE

pel plebiscit de 1808 sinó que es veia com a contrària a la tendència històrica vers unitats polítiques cada cop més àmplies: el progrés universal. Fins molt avançat el segle XIX, en qualsevol cas, el front principal de la lluita –front mòbil, això sí– era l'establert entre liberalisme i reacció. Encara impressiona veure quins adversaris escollien Víctor Balaguer i Lluís Cutchet el 1853 a *Cataluña vindicada*: De Maistre, Bonald i Donoso Cortés. Justament els tres autors invocats per Carl Schmitt, teòric del feixisme, i presents, per tant, en alguns dels debats fonamentals del segle XX europeu.

La primavera de les nacions va agafar Catalunya i Espanya amb el pas canviat. L'any 1848, mentre que, a l'altra banda dels Pirineus i fins l'extrem oriental del continent, Europa era sacsejada per un vent de llibertat (en molts països no gaire durador), dins l'Estat espanyol es vivia el duríssim reflux post-revolucionari des de feia un lustre.

Després de la liquidació dels darrers moviments revolucionaris el 1843, la Constitució de 1845 anava consolidant una etapa política que ha estat batejada amb nom equívoc: la Dècada Moderada. Gens de moderació ni en la

Trobada d'escriptors catalans i occitans a Montserrat el maig de 1868. Al centre de la fotografia, encaixada de Frederic Mistral i Víctor Balaguer. IAAH

nova carta magna, ni en un parlament que aplaudia la retòrica antiliberal de Juan Donoso Cortés, ni en l'acció governamental del general Ramón María Narváez, “el espadón de Loja”, custodi del règim. La revolució liberal havia consagrat –i no és pas una cosa insignificant– el dret a la propietat privada, i aquesta, a través del sistema censatari, es constituïa en nou criteri classificador dels ciutadans i garbell per a la participació política.

En aquest marc, s'engegava amb força la industrialització de Catalunya, afavorida pel final de la llarga etapa de torbacions i per la unitat del mercat espanyol. El pes de la tradició política autòctona, esdevinguda al segle XVIII cultura de la resistència sorda, s'havia fet notar en diverses floracions esporàdiques, coincidents amb els esclats revolucionaris del període 1808-1843. Però l'afany per conservar l'autonomia de les institucions públiques locals finalment havia fracassat, i el recurs a l'estat d'excepció ho corroborava sempre que el poder tenia la mínima sospita. En retornar a les Corts a partir de 1850, als progressistes derrotats els caldria ja parlar de descentralització, perquè el centralisme era el sistema instaurat en tots els àmbits de la vida pública. Inauguraven així la cursa –aquesta sí moderada, tant en les seves pretensions com en el seu ritme principal– que anaria explorant solucions diverses per a

la insatisfacció política catalana davant una direcció estatal que semblava més aviat entestada a mantenir Espanya en l'arcaisme i la mediocritat, a l'ombra de les altres potències europees.

Fent-se ressò de la decepció acumulada pels catalanistes amb aspiracions a marcar la política, que els havia fet transitar endebades des del progressisme liberal fins al nacionalisme a través del federalisme, Jaume Vicens i Vives va decretar a *Industrials i polítics del segle XIX* (1958) que «Catalunya esgotà ben bé dues generacions en l'objectiu –gairebé obsessionant– de fer d'Espanya una cosa distinta de la que havia estat fins aleshores». Una pèrdua de temps i d'energies? Però, com podia el gros d'aquelles generacions desentendre's del seu horitzó vital?

I l'horitzó històric de l'època postnapoleònica era marcat, en el terreny de les realitats, per una dinàmica europea centrada en l'articulació de dues grans potències territorials al bell mig del continent: els processos paral·lels, però ben diversos, de les unificacions italiana i alemanya. Era marcat també, en el terreny dels ideals, pel romanticisme, que impulsava a regirar el passat de les col·lectivitats fins a les arrels ètniques, quallades en llengües distintives i expressions populars. Aquesta revisió cultural, que afavoria la constitució dels mercats unificats damunt d'Alemanya i d'Itàlia, tenia altres implicacions a Catalunya. Costà molt de seguir-les, però el romanticisme tenia un dinamisme propi, que caldria no menystenir.

A Catalunya, una part no negligible del romanticisme –sobretot en el camp de la historiografia i les disciplines d'investigació, però també en l'estrictament literari– es vessà en llengua castellana. La part que es va plasmar en català, la Renaixença consagrada el 1859 amb els Jocs Florals restaurats, no aixecava gaire el vol. Referint-s'hi, Joan-Lluís Marfany ha subratllat que «el desenvolupament d'aquesta ideologia va anar acompanyat de l'esforç més important de castellanització de la pròpia societat que les classes dirigents hagin emprès mai» i que, en conseqüència, la poesia dels Jocs Florals «era només la cirereta que adornava aquest pastís» (*Diccionari d'història de Catalunya*, 1992); però passada la Revolució de 1868, el gruix literari esdevingué més i més considerable. La comparança amb la corba del moviment occità del felibritge és prou alligadora. Potser caldria, doncs, tornar a considerar la Renaixença no com un moviment cronològicament tancat i estèticament substantiu, coherent amb l'ordre social (cal esperar això d'un romanticisme?), sinó com una arrencada històrica informal destinada a donar els seus fruits més assaonats sota els noms de Modernisme i de Noucentisme. Encara el 1917, Lluís Nicolau d'Olwer, al seu manual d'història de la literatura catalana, deixava obert amb uns punts suspensius la quarta i darrera època de la seva periodificació: Renaixença: 1833-...

Renovació política i dinamisme urbà han anat sempre de bracet, i la condició de Barcelona com a Cap i Casal de Catalunya és encara alguna cosa més que retòrica morta. Si era una realitat amb perfils jurídics abans de 1714, d'ença de la insubordinació contra l'uniformisme borbònic el 1773, passant per totes les peripècies de la revolució liberal vuitcentista i fins a la darrera transició democràtica, Barcelona ha estat l'avantguarda de Catalunya i de tot Espanya, força d'oposició al centralisme i estandard d'una organització alternativa.

Els darrers anys, Barcelona ha esdevingut l'escenari de grans manifestacions cíviqes d'abast català, filles totes elles de l'11 de setembre de 1977, que va palesar fins a quin punt aquest tipus d'acció pacífica i col·lectiva pot influir en el joc del poder a les altes esferes. Les desfilades contra els atemptats terroristes –des del rebuig de la mortaldat d'Hipercor el 1987 fins l'endemà de l'11 de març madrileny– han anat puntejant un diàleg amb Espanya basat en els valors de la pau i els sentiments primaris d'humanitat. Les organitzades l'any 2003 per mirar d'aturar la invasió d'Iraq van assolir una projecció amplificada per la simultaneïtat amb accions d'igual pes a Roma, Londres i la mateixa Madrid, i amb altres de menys massives, però animades pel mateix esperit, en metròpolis com ara Berlín, París o Nova York.

No podem saber quin serà el futur d'aquesta manera de fer política, encoratjada fins ara per l'encert aparent de les consignes assumides pels manifestants, que n'han sortit reafirmats, i impulsada per unes noves tècniques de comunicació interpersonal en expansió accelerada, però un requisit idoni per a la seva sortida de l'espai virtual sembla que és disposar de l'escenari urbà. No simplement com a decorat inert, filmable, que permet prendre la mida de la massa humana mobilitzada, sinó com un entorn significatiu que fa visibles els trets de la comunitat i facilita la identificació dels individus amb un medi social concret encara que de vastes proporcions.

A la vista del final provisional de la història, és a dir des de l'horitzó vital de 2006, prou que es veuen fonamentades les prevencions d'alguns governants espanyols del passat, i ben explicable –encara que contrària als principis del bon govern– llurs esforços per fer minvar el dinamisme econòmic de Barcelona. Però l'èxit de la industrialització al Vuitcents va marcar un punt de no retorn, perquè enfortí amb nous arguments el lligam dels pobles de Catalunya amb la seva capital, i aquesta esclatà amb un augment de població i d'activitat sense aturador, no sols dins els migrats límits municipals sinó també a la seva rodalia.

Des que el pla Cerdà, convertit el 1859 en norma urbanística supra-municipal, va deixar dibuixat l'àmbit territorial per a la Barcelona futura, la resurrecció d'un gran subjecte polític era sols qüestió de temps. De temps i de perseverança: la que va tenir en primer lloc l'alcalde liberal Rius i Taulet

Plànol de Barcelona. Josep Barraquer i Luis Fontana, Cos d'Estat Major de l'Exèrcit, 1885. ICGC

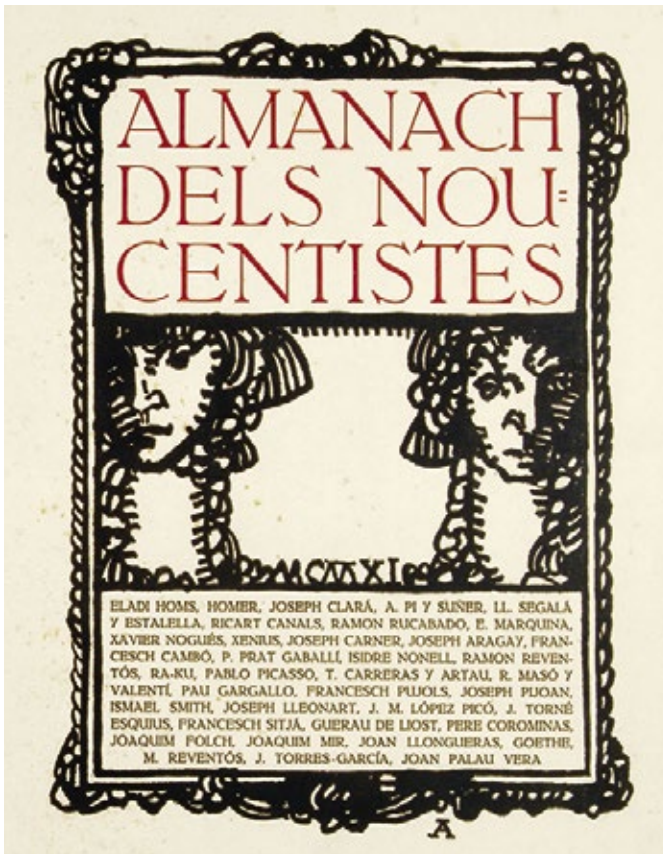
entre 1874 i 1889 per obtenir de l'Estat espanyol el reconeixement de la ciutat real, és a dir la unificació municipal del Pla de Barcelona. No tothom ho va saber veure positivament. L'ideòleg polític catalanista més destacat d'aquell temps, Valentí Almirall, considerava l'Eixample una exageració i l'Exposició Universal de 1888 un altre error, però la seva croada contra les realitats emergents de la modernitat li va costar el lideratge. El seu hereu més eminent, Enric Prat de la Riba, va saber conjuminar l'esperit particularista almirallià amb el realisme polític de Rius i Taulet, a qui va retre homenatge en el punt dolç de 1901, quan precisament la constitució d'un cos electoral de més de mig milió d'habitants permetia trencar les cadenes del caciquisme. Un cop establertes unes regles de joc netes per l'alcalde Bartomeu Robert arran de la unificació municipal de la ciutat, el vot popular arraconava els partits dinàstics i feia aflorar en el nou Ajuntament un sistema de partits polítics específic,

dominat per republicans i catalanistes, que aviat estenia la seva influència a la resta de Catalunya –més el catalanisme que el republicanisme, això sí– i projectava la seva acció a les Corts espanyoles amb la Solidaritat Catalana de fa just cent anys.

Potser val la pena de recordar que aquella arrencada de la política moderna a Catalunya, de la qual som hereus, era filla, al seu torn, d'una repetició puntual del mecanisme medieval per excel·lència –*do ut des*– en un context que accentua encara l'analogia amb el feudalisme. En efecte, després de més de vint anys d'entrebancs, el 20 d'abril de 1897 el govern de Madrid, aclaparat per la guerra de Cuba i amb les arques buides, cedia per fi a la pressió de l'Ajuntament de Barcelona i decretava l'agregació dels sis municipis veïns a canvi d'una contribució extraordinària destinada a fer front a les despeses bèl·liques. Una gran ironia històrica.

El Noucentisme, que no és un fenomen exclusiu de Catalunya, es definí històricament d'una manera negativa: per oposició als valors del segle XIX. El 1901 començava un nou segle, i el balanç dels cent anys anteriors esdevingué de sobte molt pessimista (localment, hi ajudava l'aurora de la nova política). El Vuitcents aparegué aleshores com una època de desordre moral, fill d'una revolució primer viscuda exaltadament –entre les lamentacions dels conservadors: això sempre!– i que després havia anat mostrant tot un seguit d'efectes secundaris indesitjats que donaven cada vegada més raons als denominats “reaccionaris”. La crispació social de la darrerria del segle fou vinculada, de manera de vegades “impressionista”, amb la irresponsabilitat dels literats i artistes que havien mirat de modernitzar el país mitjançant la importació desorganitzada i indiscriminada de corrents internacionals molt crítics amb els valors de la societat burgesa. Un cop inclinada la balança de l'opinió cap a aquesta banda, del Noucents les classes dominants n'esperaven la restauració de la pau social –el mític ordre perdut i enyorat– i una més fàcil conducció de la col·lectivitat. Els intel·lectuals i els artistes foren convidats a canviar de front i encarregar-se de donar un aire de novetat a aquestes aspiracions.

José Ortega y Gasset, *novecentista* sarcàstic –«hay quien cree que es intolerable la supresión de los hilos en el telégrafo sin hilos»–, s'autodefinia amb una fórmula molt expressiva: «No soy nada “moderno”, pero muy “siglo xx”». D'una banda, rebuig de la “modernitat”, presentada, amb paradoxa brillant, com una de les banderes gastades del segle que havia expirat feia poc; de l'altra, una etiqueta opaca, la simple apel·lació a la virginitat de la centúria nova. Qui va llançar el moviment noucentista a Catalunya, Eugeni d'Ors, en una glosa de 1907 titulada *Els noucentistes espanyols*, proposava «anomenar-nos tots “noucentistes”»; que és un adjectiu cronològic, que avui no té encara cap

Portadella interior de l'antologia literària de 1911 destinada a definir el moviment noucentista. BC

significació concreta, i per ventura, demà sigui el més ple de significació de tots els adjectius». Deu anys més tard, a *La cara del segle*, hi tornava: «Resti als futurs historiadors la definició ideològica del segle en què vivim. Nosaltres sabem acontentar-nos amb una modesta i indeclinable designació cronològica».

Però allò que s'anunciava com un projecte cultural de llarga durada, per a tot un segle, i que aparentava no tenir cap pressa per mostrar els seus principis cohesionadors, quedà estroncat ben aviat. Els historiadors solen situar el naixement del Noucentisme el 1906, amb l'inici del *Glosari* d'Eugeni d'Ors, i el fan acabar cap al 1920-1923, amb la crisi del projecte de la Lliga que enllaça amb el cop d'estat de Primo de Rivera i la supressió de la Mancomunitat de Catalunya. El 1924, arran d'aquest col·lapse, Josep Pla va donar-ne una definició sardònica: «El senyor Prat de la Riba, amb el seu projecte d'estatització de la cultura catalana, volgué, donant feina als intel·lectuals, resoldre, en aquest camp, el problema de l'Autoritat. Aquest projecte d'estatització anà

acompanyat al carrer pel moviment d'idees dit Noucentisme, que no fou sinó una acumulació d'esforços per donar vida a la cultura catalana oficial».

La decantació que comporta el pas del temps en matèria de productes culturals i l'experiència històrica dels tres quarts restants del segle xx obliguen, com a mínim, a matisar el criteri planià. Per una banda, res no ens diu sobre la qualitat concreta d'allò que se'n va dir Noucentisme i que, al marge de les contingències històriques concretes d'aquells quinze anys, ha passat a formar part del bo i millor de la cultura catalana. Per una altra, aquella estatització, feble en la mesura que eren febles les seves plataformes institucionals –Ajuntament de Barcelona, Diputacions, Mancomunitat–, era forta per la importància que se li atorgava a fer de la catalana una cultura europea normal, mitjançant unes accions destinades a emplenar el buit deixat des d'un Renaixement que no passà per aquestes terres amb els seus efectes depuradors sobre la llengua vulgar.

En aquest sentit, el triomf del breu episodi noucentista ha estat gran, perquè conformà l'estil d'un nombre important de productors de cultura, alguns d'ells d'alçària més que notable, que es mantingueren actius fins molt avançat el segle xx; i perquè, a través d'ells i del seu testimoni, el model noucentista esdevingué referència fonamental en les repeses culturals dels decennis de 1930 i 1960. Tant de bo la cultura en sentit ampli i en sentit estricte tornés a ocupar avui el lloc prioritari que assolí, *faute de mieux*, en el cercle d'administradors públics que formava equip amb Prat de la Riba. Avui dia, tanmateix, sembla que l'increment de les atribucions de les corporacions públiques catalanes és una força que atrau l'acció dels polítics cap a àrees ben diferents.

El relleu industrial sembla un reflex inherent a la societat catalana dels darrers segles. Sense dir-ne causes, hi ha dos elements relacionats amb aquesta capacitat recurrent: un de fix i un altre de fluctuant. El primer és el pes de Barcelona i de l'economia urbana dins el conjunt regional, una estructura heretada dels temps preindustrials i que ha anat sempre a més. El segon és l'existència d'uns destins més o menys assegurats cap a on exportar: els mercats espanyols, colonial i peninsular, amb predomini creixent del segon. La maduresa del mercat de treball i les particularitats de la demanda han donat forma concreta a l'economia catalana: consumidora de molta energia humana i orientada a la producció de béns de consum. A la llarga, la dinàmica generada pels factors positius ha predominat sobre la incidència de fets com ara la desatenció dels poders públics o les mancances pròpies del territori.

Peculiaritats a banda, el model català ha produït proximitat al model social de l'Europa desenvolupada i llunyania respecte a l'Espanya profunda,

Cadena de muntatge de la fàbrica Seat a la Zona Franca, 1953. Alamy

que, tanmateix, participa del mateix Estat i submergeix la “marca” Catalunya en un cert anonimats. Al llarg dels darrers decennis, l’escola d’historiadors encapçalada per Jordi Nadal ha anat trobant en el repertori internacional els marcs teòrics que han permès d’anar superant un persistent complex d’inferioritat i, per exemple, reconèixer –en paraules de Jordi Maluquer de Motes (1985)– que Catalunya «va ser l’única regió de tota la conca mediterrània que s’alineï amb algun èxit amb les economies *first comers* de la industrialització».

El desenvolupament vuitcentista, que anava trampejant la situació creada per un Estat espanyol feble i poc sensible, acabà topant amb la pobresa del subsòl, que no impedia consolidar un ampli sector tèxtil, però el feia dependre d’unes costoses importacions de carbó que en reduïen la competitivitat. Per això, el reaprofitament de l’energia hidràulica per produir electricitat –canvi tecnològic de base que comptà amb el protagonisme d’empresaris estrangers– va ser l’eix d’un relleu afavorit per la virada proteccionista de 1891.

L’expansió catalana del primer terç del xx, sovint anomenada segona revolució industrial i compatible amb una gran conflictivitat social, acabà amb el “monocultiu” tèxtil i afavorí una diversificació centrada en la metal·lúrgia –amb el motor d’explosió com a punt fort–, els productes químics i la construcció. Els dos primers sectors es beneficiaren de la substitució d’importacions en els països enfrontats a la Primera Guerra Mundial. El darrer fou impulsat per la mateixa industrialització, que comportava un canvi radical en les pautes d’ocupació del territori regional, amb augment espectacular dels

entorns urbanitzats i un increment paral·lel de la població, alimentat per una immigració massiva, procedent de la façana mediterrània de la península Ibèrica.

Entre l'Exposició Universal de 1888 i la Internacional de 1929 –aparador de la Catalunya electrificada– els progressos foren ben visibles, però el crac del 29 inaugurà una llarga etapa de dissorts –crisi econòmica i guerres civil i mundial– que deixaren de ser compartides el 1945 per convertir-se en “privilegi” local, en virtut d'una autarquia tan irreal com nefasta per als interessos catalans. Però altre cop, en els vint anys escassos compresos entre l'obertura econòmica del règim franquista i la crisi mundial del petroli, es produí un relleu de la indústria catalana, amb reedició de fenòmens ja vistos: segona gran onada immigratòria, també de procedència espanyola, i l'automoció confirmada com a sector pautaador, perquè el prestigi adquirit abans de 1936 –Hispano-Suiza, Elizalde– fou determinant arran de 1950 a l'hora de localitzar a Catalunya factories de les multinacionals –Fiat, Ford– sota un règim franquista desitjós de desindustrialitzar-la.

La detecció de les continuïtats econòmiques comporta comprensió històrica del fenomen migratori. Però les reflexions sobre el canvi social generat per la nova incorporació d'espanyols no han estat pas homogènies. Davant la primera onada, la reacció dels intel·lectuals catalans va estar dominada pel temor, fins arribar a les imputacions racistes de Josep Anton Vandellós a *Catalunya, poble decadent* i *La immigració a Catalunya*, dos títols de 1935. És clar que hi hagué tothora veus voluntaristes, com la de Carles Pi i Sunyer, que a *L'aptitud econòmica de Catalunya* (1927-1929) proclamava que és Catalunya «la que fa els catalans»; és a dir, que el medi social emmotlla els individus. Aquesta, per sort, ha estat la veu predominant al llarg de la segona onada i, sobretot, arran d'aquell memorable setembre de 1977, que mostrà l'errada de les grans pors ètniques. Tant de bo enmig del canvi d'horitzó vital d'ara mateix la societat catalana torni a donar respostes positives.

La construcció de Catalunya, com la de qualsevol realitat social anàloga, és un procés continu. Fins ara l'hem vist produir-se en un context ibèric en primer terme –sovint, Espanya en un primeríssim pla aclaparador– i amb Europa en un segon pla de llunyania variable. Però aquesta estructura plurisecular, a la qual teníem adaptats el pensament i els projectes col·lectius, ha canviat, probablement de manera irreversible, i exigeix nova reflexió històrica.

La cohesió d'Europa és filla de l'experiència, superades les declaracions altisonants, sempre desmentides per tanta guerra. «Europa no es farà de cop ni en una obra de conjunt: es farà gràcies a realitzacions concretes, creant

Reunió a Tolosa de Llenguadoc, el 10 de febrer de 2006, dels presidents de l'Euroregió Pirineus-Mediterrània: Georges Frêche, de Languedoc-Roussillon; Pasqual Maragall, de Catalunya; Martin Malvy, de Midi-Pyrénées; Marcelino Iglesias, d'Aragó, i Jaume Matas, de les Illes Balears. Fotografia de Jordi Bedman. Generalitat de Catalunya, 2006. BC

en primer lloc una solidaritat de fet», diu la declaració de Robert Schuman de 9 de maig del 1950, pedra fundacional de les primeres Comunitats, que han desembocat en la Unió, ja en els dies de la nostra memòria.

L'evolució d'Espanya cap a la democràcia –iniciada amb les reformes econòmiques del decenni de 1950 mateix, en ple franquisme– fóra impensable sense la proximitat de l'Europa dels Sis, progressivament ampliada, i la certesa que, un dia o altre, el procés gradual d'integració econòmica i política havia de trucar a les nostres portes. I, dins d'aquesta Espanya que ha anat gravitant cada cop més al voltant d'Europa, l'aposta europeïsta de Catalunya, tan antiga i tan acreditada en el pla de les “realitzacions concretes”, ha reafirmat uns valors que han fet possible, d'entrada, la cohesió de la societat catalana a l'entorn dels anhels de modernitat i de democràcia.

Totes les accions humanes, les individuals i les de grup, obeeixen a propòsits i, per això, la mirada històrica no pot prescindir del finalisme. Altra cosa és acceptar que les finalitats declarades –o fins i tot les conscients– siguin les autèntiques, que cada acte tingui un propòsit i només un, i que els efectes responguin de manera perfecta a les intencions. Res de tot això es pot donar per fet. Però, fent-ne abstracció, cal resseguir els fruits concrets que deriven de les accions passades, perquè són aquests resultats els que engendraran altres horitzons vitals, altres propòsits i altres accions en un anar construint ininterromput, mai idèntic a si mateix.

Un cop superada la idea que el segle XVIII havia estat a Catalunya pura decadència, els historiadors nacionalistes del XX van considerar que en aquella època els catalans anaven posant els fonaments de la nació contemporània sense saber-ho –una mica com Monsieur Jourdain parlava en prosa– o que, fins i tot, ho feien en contra de les seves intencions conscients: «És en va que Capmany declarava morta per a la producció literària la llengua catalana; ell mateix, amb la seva obra, contribuïa a salvar-la», deia amb encert Ferran Soldevila a la *Història de Catalunya* (1934-1935).

Quan –ja fa tant de temps– la historiografia era sols una ressenya de les accions dels governants, Catalunya apareixia com el resultat de la suma de les voluntats dels comtes de Barcelona, després reis d'Aragó. Més tard, es considerà fins i tot que les accions dels prínceps expressaven la voluntat més àmplia de tota la societat. Però la crítica moderna ha arribat a la conclusió que els sobirans es movien principalment per un afany de poder personal i de creació d'un patrimoni familiar (que cada monarca administrava a la seva manera). Si l'objectiu era disposar de terres per acumular-les sota una sola mà o per repartir-les entre els fills, l'èxit dinàstic consistia, precisament, a projectar-se fora del solar originari del Casal de Barcelona: sortir de Catalunya, deixar-la enrere (i això és, en efecte, el que va passar).

Els monarques construïen Catalunya, doncs, sense fer-ne una prioritat vital ni una vocació definitiva. I el mateix es podria dir dels pagesos que mal-daven per veure respectats els seus drets enmig de la rapacitat altomedieval. O dels fabricants que, atents al seu guany, miraven d'incorporar noves tècniques en temps de la revolució industrial. Són tot accions que podem recuperar retrospectivament, perquè tenen sentit des del nostre horitzó vital.

I així ho feia Enric Prat de la Riba ja fa més d'un segle –«1714. Els herois màrtirs», *La Veu de Catalunya*, 10-IX-1899–, quan exaltava l'efecte pràctic de les accions dels antics protagonistes de la història, més que no pas els seus rampells heroics: «Acotem el cap davant de la tomba del Comte d'Urgell, però guardem-nos de seguir la seva política que va dur-lo a morir estèrilment a Xàtiva. En comptes del seu “tot o res”, fem com els grans fundadors del nostre poble, com els Ramons Berenguers, com el rei Jaume, com en Pere el Gran, que posaven les fites de la terra allà on podien, restaurant-la de mica en mica, avui un tros, demà un altre». És aquesta una visió històrica antiretòrica, senzilla però contundent, pròpia de l'estadista que Prat arribaria a ser i que anuncia, amb força aproximació, des de la nostra petita Catalunya, l'actual sentit europeïsta.

El mite d'Hèrcules

A la memòria de Miquel Coll i Alentorn.

El 1934, en una conferència a l'Ateneu Barcelonès, l'historiador de la literatura i de la historiografia Lluís Nicolau d'Olwer confrontava les dues principals teories antigues sobre l'origen de Barcelona i decantava el seu judici a favor de la més improbable. Embellida modernament per mossèn Jacint Verdaguer en els alexandrins de *L'Atlàntida* (1878) i a l'oda *A Barcelona* (1883), la veu d'haver estat creada la ciutat per Hèrcules seduïa Nicolau més que no pas les especulacions oposades sobre una fundació a càrrec dels caps cartaginesos Hamílcar o Anníbal. Partícip d'una moderna rehabilitació dels mites com a reveladors de realitats profundes, ben assumida pel Noucentisme català, la hipòtesi versemblant però no documentable li semblava més nociva que la pura invenció:

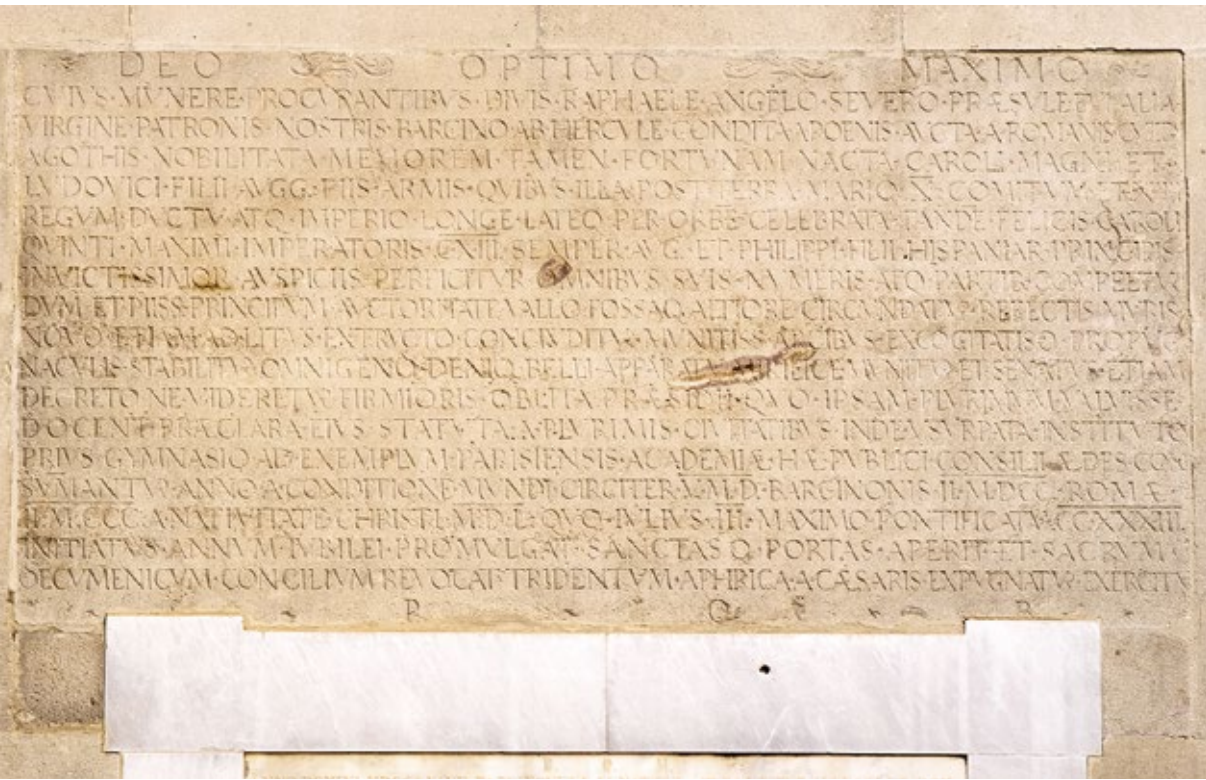
La falsa història deforma la realitat i pretén imposar-se com un dogma; el mite sublima la realitat i eixampla l'esperit.

És ben cert que, com repassarem aquí, l'aparició i desenvolupament del mite d'Hèrcules expressa les ambicions de la ciutat de Barcelona en l'etapa d'afirmació més clara de la seva personalitat municipal, a la Baixa Edat Mitjana.

Tot i que Nicolau no s'hi referia, la seva desqualificació de la hipòtesi púnica deriva d'haver estat ja afirmada en el seu entorn acadèmic una tercera i més segura atribució: l'engegada de Bàrcino com a colònia romana. I encara al·ludia a una quarta versió que contrasta amb les altres tres perquè renuncia al prestigi que donen uns fundadors famosos i que, de fet, es desprèn d'una de les versions del relat mític:

Qui et fundava, ciutat i mare nostra? Potser uns pobres pescadors, potser uns naufrags, tot ensorrant a la platja les canyes d'una barraca mísera.¹

1. Lluís NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina. Discurs llegit pel President [de l'Ateneu Barcelonès] a la sessió inaugural del curs acadèmic de 1933-1934, el dia 26 de febrer de 1934*, s. p. i., p. 19.

Làpida encastada a la façana de la Casa de la Ciutat per commemorar l'acabament de l'edifici el 1550. Fotografia de Pep Parer. AB

Al marge de les veritats poètiques, en la mesura que l'activitat historiogràfica pot ser entesa com un esforç continuat i acumulatiu per anar esbrinant les realitats passades (i això han pretès els historiadors moderns que se senten lligats per la disciplina pròpia de les ciències empíriques), no hi ha dubte sobre el valor positiu de la successió de les teories hercúlia, púnica i romana. Clara a llarg termini, la substitució ha estat, però, força accidentada després de la gran sacsejada crítica dels humanistes del segle xv que marca el final del nostre recorregut. Hi haurà després perversió intencionada dels mateixos instruments crítics per obra de falsaris, esforços per conciliar els criteris divergents mitjançant acumulacions eclèctiques, com la que es pot llegir a la làpida encastada a la façana de la Casa de la Ciutat el 1550 per commemorar l'acabament de l'edifici –*Barcino ab Hercule condita a poenis aucta a romanis culta a gothis nobilitata*– i també retorns inesperats a solucions que es creien ja superades a causa de les pressions externes a la labor pròpia dels estudiosos.

La invenció de Rodrigo Ximénez de Rada

Nicolau d'Olwer va rastrejar els orígens del mite estimat per Verdaguer i en fixà la genealogia principal, indicant que la font historiogràfica del poeta, qui esmentava vagament la inspiració treta de la lectura d'antigues cròniques, és la *Corònica Universal del Principat de Cathalunya* de Jeroni Pujades, publicada el 1609 i reeditada al segle XIX. Des d'aquí a les *Històries e conquestes* de Pere Tomich, obra acabada el 1438, i d'aquest autor a l'arquebisbe de Toledo Rodrigo Ximénez de Rada, que escrivia la *Historia de rebus Hispaniae* o *Historia gothica* el 1243, la pista és aportada pels mateixos autors de les obres respectives.² Estirant-la molt més enllà, Nicolau aventurà que l'arquebisbe s'havia inspirat en la menció de nou naus en la campanya d'Hèrcules contra les amazones llegida en Junià Justí, qui probablement al segle III de la nostra Era resumia l'obra perduda de Trogu Pompeu, historiador del segle I abans de Crist.³ Efectivament, aquesta és una de les fonts clàssiques esmentades en el prefaci de la *Historia gothica* com a bon compendi de les històries orientals.⁴ A partir d'aquesta vaga referència o no, el Toledà inventà una falsa etimologia per a Barcelona que conté ja un germen de narració històrica:

Hercules ex novem navibus sui pedissequis, caeteris ad Galliciam applicatis, nona ad littus applicuit Celtiberiae, ubi civitatem aedificavit, quam ex nona barcha Barchinonam appellavit.⁵

Elaborada a instàncies del rei de Castella Ferran III per qui, a més d'un destacat jerarca de l'Església, havia estat un líder militar de gran efectivitat i influència sobre el conjunt dels reis cristians de la Península, la *Historia gothica* té com a centre la deploració per la pèrdua d'Hispania a causa de la invasió musulmana i el disseny de recuperar la unitat perduda.⁶

La teoria històrica del Toledà ha estat reconeguda com una peça important en el sorgiment d'una ideologia nacional espanyola pastada des de

2. Jeroni PUJADES, *Corònica Universal del Principat de Cathalunya*, Barcelona, Hierònym Margarit, 1609, f. 21r, on, ignorant la prelació, diu que diversos autors, entre els quals Ximénez de Rada, concorden amb Tomich. Pere TOMICH, *Històries e conquestes dels reis de Aragó e comtes de Barcelona*, Barcelona, Johan Rosembach, 1495, f. 4v, invoca especialment l'autoritat de «lo gran arcabisbe Toledà que molt treballà en scriure veritat de les istòrias spanyolas».

3. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 11-12.

4. Rodrigo XIMÉNEZ DE RADA, *Historia de rebus Hispaniae* (1243); edició Madrid, Joachim Ibarra, 1793, p. 3.

5. XIMÉNEZ DE RADA, *Historia de rebus Hispaniae...*, I, 4. Segons el cita Robert Brian TATE, «Italian Humanism and Spanish Historiography of the Fifteenth Century. A Study of the *Paralipomenon Hispaniae* of Joan Margarit, Cardinal Bishop of Gerona», *Bulletin of the Rylands Library*, 34, 1 (1951), p. 162.

6. José Antonio MARAVALL, *El concepto de España en la Edad Media* (1954); 2a ed: Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1964, p. 289.

Lluís Nicolau d'Olwer (Barcelona, 1888 – Ciutat de Mèxic, 1961). Fotografia de 1929. AFB

Castella i rellançada diversos cops en el registre historiogràfic amb el mateix afany hegemònic. Ho feu Juan de Mariana en temps de Felip II amb una *Historia general de España* que en la seva versió original en llatí, encetada el 1592, tenia un títol idèntic al de Ximénez de Rada, *Historia de rebus Hispaniae*, i que va fruir d'una molt llarga vigència, amb reedicions i complements fins entrat el segle XIX.⁷ El 1850, arran de la formació de l'Estat liberal i la relativa estabilització en el poder dels “moderats”, va prendre el relleu Modesto Lafuente amb eficàcia política encara més directa, que suscità una ràpida però poc influent resposta catalanista per obra de Ferran Patxot el 1857.⁸ En temps

7. José GODOY ALCÁNTARA, *Historia crítica de los falsos cronicones*, Madrid, Rivadeneyra, 1868, p. 255-256.

8. José María JOVER ZAMORA, «Centralismo y nacionalismo. Sobre la idea de España en la época de los nacionalismos europeos», dins *La era isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874)*, Madrid, Espasa-Calpe (*Historia de España fundada por Ramón Menéndez Pidal*, XXXIV), 1981, p. LXXXIV-LXXXIX; i «Caracteres del nacionalismo español, 1854-1874», dins *Actas del Simposio «Posibilidades y límites de una historiografía nacional» (Madrid, 8-12 de marzo de 1983)*, Madrid, CSIC, 1984, p. 360-365. Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN, *Historiografía y nacionalismo español (1834-1868)*, Madrid, CSIC, 1985, p. 77-98.

de la Restauració, dos dels historiadors catalans més influïts pel krausisme i el positivisme van mirar d'esmenar la unilateralitat castellanista amb esperit dialogant, però amb efectes pràctics poc rellevants.⁹

Deixant de banda l'aprovació o el rebuig que l'exaltació del període visigot com a gran realització de la unitat hispànica ha suscitat modernament segons els sentiments enfrontats dels diversos nacionalismes ibèrics, potser val la pena d'atendre a visions menys inflades que la teixida pels historiadors de la ideologia castellanista de mitjan segle xx, des de l'exili republicà o instal·lats a l'Espanya franquista.¹⁰ Dins d'aquest rengle, José Antonio Maravall és l'autor que ha descrit més detalladament el pes i la influència de la teoria històrica del Toledà, fent servir àmpliament els estudis historiogràfics catalans de la primera meitat del segle xx sobre la matèria per documentar un sentiment d'unitat espanyola compartit i gairebé etern.¹¹ Tanmateix, el 1965, en la seva crítica a Américo Castro, Maravall es va separar de l'essencialisme "romàntic" exemplificat amb citacions de Menéndez y Pelayo i, aollint-se a la filosofia de la història vitalista d'Ortega y Gasset, esbossà una visió impregnada del realisme i el to dialogant que s'obrien pas en una conjuntura historiogràfica que ara sembla ben llunyana:

La Historia es un conocimiento de situaciones en las cuales una serie de datos se dan en particulares conexiones que difieren de un caso a otro. Cada vez que cambian éstas —y sus cambios son incesantes—, cambian aquéllas. Las situaciones son tiempo, y éste, es decir, el tiempo de los hechos y de las vidas humanas, es lo que no tiene en cuenta Castro. Por eso, él da a la «disposición vital», que, a su pesar, se le convierte en algo permanente, lo que pertenece a la situación en que un grupo humano se encuentra en una época determinada.¹²

De cara a la comprensió històrica, sembla útil, en efecte, connectar els missatges de la *Historia gothica* amb la gran ambició de poder del seu autor. Al servei

9. Salvador SANPERE I MIQUEL, «Edición catalana de la *Historia general de España*, escrita por D. Modesto Lafuente», *Revista Històrica*, 1-I-1877. Josep COROLEU, «Contestación» a: Francesc UBACH I VINYETA, discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, 18-III-1888, sense títol i conegut pel que li donà Coroleu en la resposta, força crítica: «Sistemático desvío de los historiadores castellanos respecto a los hombres y a las cosas de las tierras catalanas» (*Discursos leídos...*, Barcelona, J. Jepús, 1888, p. 5-23 i 27-33, respectivament).

10. Benito SÁNCHEZ ALONSO, *Historia de la historiografía española*, Madrid, CSIC, 1947, vol. I, p. 130-137. Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ, *España, un enigma histórico* (1956), Barcelona, Edhasa, 2000, p. 1174-1175 (vol. II).

11. MARAVALL, *El concepto de España...*, p. 33: «Creo, sinceramente, que la gran figura del navarro-castellano Jiménez de Rada es uno de los factores de integración de la unidad moderna de España».

12. José Antonio MARAVALL, «La morada vital hispánica y los visigodos» (1965); ara dins *Estudios de historia del pensamiento español. Serie Primera. Edad Media*, Madrid, Ediciones Cultura Hispánica, 1983, p. 403.

de la monarquia castellana però fins i tot al marge dels interessos del seu rei, aspirava a consolidar la primacia de Toledo, que havia estat la capital definitiva del reialme visigot, per damunt de les seus arquebisbats rivals en tot l'àmbit d'un antic domini territorial força més ampli que el reialme de Castella: Braga, Tarragona, Santiago, Narbona i Sevilla.¹³ El famós arquebisbe tenia pocs escrúpols en les seves accions prop del Papat i en els escrits historiogràfics a l'hora de rebaixar la categoria d'aquelles altres seus, algunes de les quals tenien qualitat de seus primades des del temps de la cristianització de l'Imperi, o d'eixamplar el territori de la seva circumscripció eclesiàstica en detriment, per exemple, del bisbat de Conca.¹⁴

Ximénez de Rada va complementar la *Historia de rebus Hispaniae* amb obres menors sobre les considerades intrusions temporals d'altres pobles dins la història peninsular, inclosos els romans i els àrabs. Però és en relació amb l'eix central de la *Historia gothica* que el Toledà projecta retrospectivament la unitat peninsular amb invencions orientades a reforçar la idea d'una cohesió des dels temps més remots: establiment de l'enllaç amb la Bíblia aprofitant la teoria derivada de sant Jeroni i recollida per sant Isidor sobre el primer poblament d'Espanya per Tubal, fill de Jàfet i nét de Noè, i amb la tradició grega explotant les narracions sobre els tres treballs d'Hèrcules localitzats vagament a l'Occident, segons les narracions d'Ovidi i altres poetes clàssics.

El Toledà fa d'Hèrcules un heroi que ve de lluny i esdevé l'unificador de la Península en vèncer Geriò, i a més inventa la figura d'Hispan, el company en qui el líder hauria delegat el govern del país i que, a més de donar-li nom, aporta als monarques medievals que es consideraven hereus dels reis visigots una més gran prosàpia. Robert Tate ha indicat que un mòbil del gran estrateg castellà en subratllar les figures d'Hèrcules i d'Hispan fou la competència amb altres monarquies europees, com la francesa i l'anglesa, que ja havien patrocinat per als reialmes respectius la invenció d'un vincle originari amb l'epopeia troiana, a imitació de Roma.¹⁵ Josep Perarnau ha apuntat,

13. Derek William LOMAX, «Rodrigo Jiménez de Rada como historiador», dins *Actas del quinto Congreso Internacional de Hispanistas*, Burdeus, Universitè de Bordeaux, 1977, p. 588: «el "pueblo visigodo" que Rodrigo historia no es la totalidad de habitantes de la Península sino la minoría politizada, que dominaba en los reinos cristianos, y que identifica, en la llamada "época visigoda", no con sus asentamientos en masa por Castilla la Vieja, sino con la monarquía aparatosa, centrada en la *urbe regia*, como la llama siempre, es decir, Toledo».

14. Peter LINEHAN, *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, p. 16, li aplica amb desimboltura la famosa autodefinició del polític anglès Robert Walpole: «The fact is that the summoning of councils and synods hardly figured at all on Rodrigo's list of priorities. He was no saint, no spartan, no reformer. His own and his church's temporal state were infinitely more interesting to him».

15. Robert Brian TATE, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, Gredos, 1970, p. 17: «Sin embargo, trata más extensamente de la llegada de Hércules, ya que ésta ligaba la antigüedad

concretament, als efectes de la croada antialbigesa al migdia de la Gàl·lia com a possible catalitzador de la creació teòrica del Toledà.¹⁶

Ara bé, per sota d'aquests càlculs geopolítics de gran abast territorial, la difusió de la *Historia de rebus Hispaniae* es produí en una època d'auge de les ciutats i de recomposició de les jerarquies urbanes a la Península i a l'Europa occidental, de manera que les interessades referències als orígens d'algunes localitats estimularen els dirigents de les col·lectivitats emergents a adoptar, desenvolupar o imitar les invencions del cèlebre arquebisbe.

És en aquest context de rivalitats a diversos nivells que, seguint sempre la tècnica de les etimologies basades simplement en la fonètica dels topònims, Ximénez de Rada inventa un germen d'explicació històrica vinculat a Hèrcules i a la seva tasca unificadora a favor de tres seus episcopals catalanes: Urgell, Vic i Barcelona. És ben clar per què deixava de banda Tarragona. L'antiga capital provincial sota l'Imperi Romà defensava la qualitat de seu primada des d'aquells temps en contra de les aspiracions més modernes de Toledo. La maniobra fou especialment profitosa per a Barcelona, successora de Tarragona com a centre polític i econòmic de la Catalunya emergent sota els comtes i reis d'Aragó.

L'adopció catalana

L'interval entre la recepció del Toledà al darrer terç del segle XIII i la producció de la influent compilació de Pere Tomich al segon quart del XV ha estat il·lustrat pels diversos historiadors de la historiografia que des de començament del segle XX han acceptat el repte de construir teories sobre la filiació de les narracions sobre el passat a partir d'uns materials que presenten grans dificultats, tant per la pèrdua irreparable de moltes baules de la cadena de transmissió com per la pròpia consistència dels manuscrits pervinguts.

Jordi Rubió i Balaguer atribuï el coneixement i "adopció" de la *Historia gothica* com a suport d'una història de Catalunya el salt entre les versions dels *Gesta comitum Barchinonensium* redactades als segles XII-XIII i despreocupades del passat pre-comtal i la *Crònica dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* o

de España a la del mundo clásico. La obra del Toledano es, por ello, paralela a la creación de Franco, uno de los descendientes romanos de Eneas, el fundador de la dinastía franca en la crónica de Fredegario, y de la aparición de Bruto en la historia de los británicos de Godofredo de Monmouth. El Toledano llegó tarde al campo, y fue probablemente la política internacional la que le incitó a llenar este vacío de la historia española».

16. Josep PERARNAU, Recensió a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 29 (2010), p. 1005: «Jo no sé si [...] Jiménez de Rada [...] s'adonà d'allò que estava succeint davant mateix dels seus ulls, però tot conduïeu a pensar que fou conscient que Muret estava canviant la trajectòria dels regnes ibèrics i que Castella (i en ella Toledo) s'hi trobava al centre. Home de lletra, contribuï a aprofitar el vent de la història i llençà la primera interpretació peninsular dels nous temps...» (obra ressenyada: Pere Quer, *La Història i Genealogies d'Espanya. Una adaptació catalana medieval de la història hispànica*, 2008).

D'esquerra a dreta: Jaume Massó i Torrents (Barcelona, 1863 – 1943), Antoni Rubió i Lluch (Valladolid, 1856 – Barcelona, 1937) i Josep Pijoan (Barcelona, 1879 – Lausana, 1963). BC

de *San Juan de la Peña*, que a mitjan XIV arrenca amb la primera població de la Península.¹⁷

Entre els diversos escrits historiogràfics de la Baixa Edat Mitjana catalana que porten la marca del Toledà, el gran sistematitzador de la historiografia medieval catalana, Jaume Massó i Torrents, va distingir el 1906 com a més primerenc el copiat en un manuscrit del segle XV conservat a la Biblioteca Nacional de París (ms. esp. 13, *Crònica de Spanya*). Datant-lo el 1267-1268 d'acord amb les indicacions del text mateix, el defineix com «una aplicació de la crònica llatina del arquebisbe Rodrigo de Toledo (m. 1247) pocs anys després de composta i divulgada, amb interpolacions en lo pertocant a Catalunya», i n'atribueix l'autoria a Pere Ribera de Perpejà, responsable, segons el testimoni de Nicolás Antonio, d'un trasllat de les obres històriques de Ximénez de Rada fet el 1266 i no localitzable.¹⁸

17. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «La versió llatina de la Crònica general de Catalunya i Aragó» (1936); ara dins *Història i Historiografia*, Montserrat, PAM, 1987, p. 318-319.

18. Jaume MASSÓ I TORRENTS, «Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, XV (1906), p. 498-501. Pere QUER AIGUADÉ, *L'adaptació catalana de la Historia de rebus Hispaniae de Rodrigo Jiméñez de Rada: textos i transmissió (segles XIII-XV)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2000, tesi doctoral en xarxa, p. 17.

Jordi Rubió i Balaguer (Barcelona, 1887 – 1982). Retrat de joventut. Arxiu familiar Rubió

En algun moment de la llarga postguerra de 1939, Miquel Coll i Alentorn va identificar a la Biblioteca de Catalunya (ms. 485) un epítom en llatí de la *Historia gothica*, amb el títol *Status Yspanie*, del qual la *Crònica de Spanya* seria la versió en llengua vulgar, i va considerar que les dues havien estat confeïdes, primer la llatina i després la catalana a poca distància temporal, pel mateix Pere Ribera de Perpejà o de Perpinyà.¹⁹

Seguint la reserva de Jordi Rubió i Balaguer sobre la possibilitat de datar al segle XIII codis escrits íntegrament en català,²⁰ el 1995 Lola Badia situava en el segle XIV les versions conservades de l'epítom de la *Historia gothica* en llengua vulgar, a manca de proves clares que permetessin d'acostar-les més als darrers anys del regnat de Jaume I.²¹ El seu deixeble Pere Quer, en l'estudi i edició presentats l'any 2000 sobre les diverses versions pervingudes en llatí i en català, en desvincula les dues inicials de la suposada autoria única de Pere Ribera de Perpejà i data l'antecedent directe en català del text de la *Crònica*

19. Miquel COLL I ALENTORN, «Un passionari hispànic en una crònica medieval catalana» (1967); ara dins *Historiografia*, Barcelona, Curial i PAM, 1991, p. 118-126. El 1948 Coll ja havia parlat d'una possible versió en llatí de la *Crònica de Spanya* («La llegenda d'Otger Cataló i els nou barons» (1948); ara dins *Llegendari*, Barcelona, Curial i PAM, 1993, p. 9). Al posterior escrit de síntesi «Roderic Ximénez de Rada i la nostra historiografia», dins *Historiografia...*, p. 114-117, informa també d'altres passes en la difusió de l'epítom fins al segle XV.

20. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «Consideraciones generales acerca de la historiografía catalana medioeval y en particular de la Crónica de Desclot» (1911); ara dins *Història i Historiografia...*, p. 131, nota 17.

21. Lola BADIA, «Sobre una versió vulgar de l'epítom català de la *Historia gothica*», dins *Miscel·lània Germà Colón, IV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 33-36.

de *Spanya* el 1337, coincidint amb un càlcul de Rubió, però admetent que la traducció des del llatí podria ser anterior.²²

Massó havia descrit un altre manuscrit de mitjan segle xv pertanyent a la biblioteca particular dels Dalmases (ara: Biblioteca de Catalunya, ms. 487) que conté una compilació amb títol, *Libre de les nobleses dels reys*, i autor manifest però no documentat altrament, de nom Francesch. Tot i veure-hi incorporades llegendes que no apareixen a les cròniques catalanes fins entrat el segle xv, Massó trobava que «Francesch fa cara d'escriure en el xive segle» i en situava l'obra anys després del darrer fet inclòs en la seva narració, corresponent a l'any 1328.²³ A partir d'un examen més acurat dels diversos indicis, el 1928 Miquel Coll i Alentorn va arribar a la conclusió que probablement el manuscrit del segle xv no és una còpia sinó l'original mateix de la compilació. Confrontant-lo amb un altre manuscrit que situava al darrer terç del segle xiv, analitzat per Jordi Rubió en el context de les seves recerques sobre Bernat Desclot (Biblioteca de Catalunya, ms. 152),²⁴ i veient que les dues compilacions contenen versions diferents d'un mateix fil narratiu, va proposar que derivarien d'una font comuna, de datació incerta. Quan ja havia completat l'anàlisi, Coll va tenir accés a la part corresponent de l'esmentada *Crònica de Spanya* i esdevingué conscient de la filiació compartida respecte a la *Historia gothica*, deixant-ne constància en un *post scriptum* al mateix estudi.²⁵ A començament de la dècada de 1950, encara hi va associar un tercer manuscrit en llengua castellana de final del segle xv, conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 1814), apreciat per Massó com un dels transmissors de la *Crònica dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* i vist per Coll com la traducció d'una compilació paral·lela a la de Francesch.²⁶

Una nova cerca de materials catalans a la Bibliothèque Nationale de France duta a terme per Pere Bohigas va fer aflorar el 1931 una altra peça important dins de la genealogia de les versions sobre la fundació hercúlia de Barcelona: la compilació d'història universal titulada *Flos mundi*, datable el 1407.²⁷

22. RUBIÓ I BALAGUER, «La versió llatina...», p. 318-319, nota 2. QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 17-23 i 74.

23. MASSÓ I TORRENTS, «Historiografia de Catalunya en català...», p. 570.

24. JORDI RUBIÓ I BALAGUER, «Algunes interpolacions en els manuscrits de la Crònica d'en Desclot» (1912); ara dins *Història i Historiografia...*, p. 193-255.

25. MIQUEL COLL I ALENTORN, «El "Libre de les nobleses dels reys"» (1928); ara dins *Historiografia...*, p. 320-323 i 344-345.

26. MASSÓ I TORRENTS, «Historiografia de Catalunya en català...», p. 563-564. MIQUEL COLL I ALENTORN, «La historiografia de Catalunya en el període primitiu» (1951-1952); ara dins *Historiografia...*, p. 22, nota 37.

27. PERE BOHIGAS, «El repertori de manuscrits catalans: missió a París» (1930-1931); ara dins *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial i PAM, 1985, p. 132-139.

Poc després de la descoberta del *Flos mundi*, la conferència de Nicolau d'Olwer sistematitzava el cicle medieval de la llegenda hercúlia de Barcelona a partir del conjunt de referències tretes a la llum fins aquell moment pels treballs de la gran escola de filòlegs a què ell mateix pertanyia. En els poc menys de dos-cents anys que van de Rodrigo Ximénez de Rada a Pere Tomich i atenent a les diferències en la descripció de la peripècia d'Hèrcules i especialment de les nou barques, Nicolau destria tres versions successives discordants, amb variants que s'encavalquen cronològicament.

La primera versió és, òbviament, la inventada per l'arquebisbe toledà el 1243, seguida en l'epítom en català de la *Historia gothica* –el 1934 encara no havia estat descoberta la versió llatina– i a les *Memòries historials de Catalunya* o *Canòniques en quina manera se potblà Spànyia ni de quines nacions*, de 1418. Amb dubtes sobre una relació directa amb Ximénez de Rada o indirecta a través de l'epítom català, Nicolau hi vincula també el *Regiment de prínceps i de comunitats* o *Dotzè llibre del Crestià* de Francesc Eiximenis, obra acabada el 1386 que insereix la història de la fundació hercúlia en un context molt més elaborat i ric en doctrina que les compilacions històriques esmentades fins ara.

La segona versió «tracta de donar una explicació més clara al fet de les nou barques, o, millor, de la vinguda de la novena barca a la nostra platja», convertida en l'única salvada d'un naufragi de l'expedició enviada en suport d'Hèrcules pel seu cosí Axilles, Achilles o Ansilles (Aquil-leu, segons la raonable simplificació de Nicolau). *Flos mundi* a començament del xv i el *Libre de les nobleses dels reys*, una quarantena d'anys més tard, cap a mitjan segle, serien dues branques d'una refecció d'origen desconegut que Nicolau situa pels anys finals del segle xiv.

I la tercera versió és la presentada per Pere Tomich el 1438 a *Històries e conquestes dels reys de Aragó e comtes de Barcelona*, on la flota ve a les platges de Barcelona no pas per auxiliar Hèrcules en les seves conquestes i fundacions ibèriques sinó per demanar-li de prendre part en l'expedició dels reis grecs comandada per Agamèmnon contra Troia. Havent assolit la condició d'obra impresa el 1495, la compilació de Tomich esdevingué la referència principal de tots els escriptors posteriors, i molt especialment de Jeroni Pujades.²⁸

El mite en la perspectiva barcelonina

En enumerar les interpolacions d'interès català en l'*Status Yspanie*, Coll i Alentorn destaca la continuació del relat històric fins a la conquesta de Múrcia

28. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 12-13.

Miquel Coll i Alentorn (Barcelona, 1904-1990). Retrat vers 1975-1977. ANC

l'any 1266 i l'augment de la informació sobre dues etapes rellevants però poc detallades a la *Historia gothica*: l'època romana i la intervenció carolíngia en la reconquesta de la part oriental de la Península. En relació amb l'època romana, l'autor de l'epítom va acudir a la *Historia romanorum* del mateix Ximénez de Rada. L'autor suposat, Pere Ribera de Perpinyà, afegí, «probablement de la seva pròpia collita, una etimologia de Tarragona, a imitació de les que l'arquebisbe havia imaginat per a Barcelona i la Seu d'Urgell», i també una ressenya dels màrtirs cristians que patiren sota els emperadors Dioclecià i Maximià i el prefecte Dacià. Veient que aquest passionari trasllueix un interès especial per Barcelona i la seva rodalia, Coll formula la hipòtesi que faria de Ribera un monjo del cèlebre monestir de Sant Cugat, proper a la capital comtal.²⁹ Pel que fa a l'episodi carolíngi, el redactor de l'epítom llatí va recórrer a fonts franceses principalment, mentre que la versió catalana posterior incorpora els elements d'interès local de la *Crònica de Sant Pere de les Puel·les*, favorable als interessos d'aquest monestir suburbà i als de la parròquia dels Sants Just i Pastor.³⁰ A propòsit de la inserció d'aquest text, anomenat també *Crònica de*

29. COLL I ALENTORN, «Un passionari hispànic...», p. 119-120 i 125-126.

30. QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 371-372. MIQUEL COLL I ALENTORN, «La crònica de Sant Pere de les Puel·les» (1969); ara dins *Historiografia...*, p. 99-111.

Casa del carrer de la Cucurulla, 4, amb medallons representatius dels Treballs d'Hèrcules.
Fotografia d'Stanislav Biel Lorente. MUHBA

la conquesta de Barcelona dins el *Libre de les nobleces dels reis*, Stefano Maria Cingolani observa el protagonisme adquirit per la ciutat de Barcelona respecte a les *Gesta comitum Barchinonensium*:

Aquella que, fins el moment, era una història eminentment comtal i familiar, ara adquireix uns nous matisos i significats, coherentment amb el crescut poder de la ciutat, ja que la història dels comtes, a partir d'aquest moment, s'ha de considerar juntament amb aquella de llur ciutat capital.³¹

Respecte a la invenció del Toledà sobre la nau de l'expedició d'Hèrcules que, per excepció, no havia estat adreçada a Galícia sinó que arribava a la platja de la futura Barcelona, el breu afegit de l'*Status Yspanie* consisteix a fer del bell emplaçament de la ciutat el motiu de la decisió hercúlia:

31. Stefano Maria CINGOLANI, *Libre dels reis*, València, Universitat de València, 2008, p. 64.

Inde contigit quod ex novem navibus sive barchiis quas secum ducebat, ceteris ad Gualliciam applicatis, nona applicavit Celtiberie. Ad quam descendens, cum vidisset locum ubi barcha nona erat valde pulcrum et deliciosum, civitatem ibi hedificavit quam, ex barcha nona, Barchinonam appellavit.³²

El relat del periple d'Hèrcules per la península Ibèrica segueix la mateixa línia a la *Crònica de Spanya*. Ara bé, Pere Quer ha demostrat que aquestes dues adaptacions de la *Historia gothica* deriven del tronc comú a través de branques separades.³³ I en efecte, el detall sobre la fundació barcelonina és prou diferent. A la *Crònica de Spanya* no hi ha cap referència a la bellesa de l'indret i, tot i que a l'episodi anterior Hèrcules passava per Osona i hi fundava la ciutat de Vic, quan arriba el torn de Barcelona s'indica que ell mateix venia en la no-vena barca. Una llacuna del text impedeix veure tot el context de la variació, que en qualsevol cas s'aparta de la no molt clara distribució de les naus en la versió original de Ximénez de Rada:

E puy sdevench-se que VIII naus ho barques que amenaven ab si, que la IXena [...] al ribatge de la mar, en la qual barcha vench Èrcules. E per ço edificà aquí una ciutat a la qual més nom Barchanona, e ara ha nom Barxinona ho Barchinona.³⁴

També invoca l'autoritat del Toledà Francesc Eiximenis al capítol 23 del *Dotzè llibre del Crestià*, encara que la seva narració en procedeix indirectament, a través de l'adaptació catalana en llatí de la *Historia gothica*, com ha mostrat Lola Badia.³⁵ En efecte, l'ús que el frare franciscà fa del mite per exaltar Barcelona en detriment de Tarragona incorpora l'etimologia introduïda a l'*Status Yspanie*, i vinculada al temps dels Escipions –*terra agonum*, terra de combats–, sense que això alteri, naturalment, l'argument de la molt superior antiguitat de la ciutat comtal. Més aviat el contrari: Eiximenis porta al pla explícit una idea implícita en Ximénez de Rada. I de l'*Status Yspanie* i del mateix Eiximenis procedeix el relat contingut a les *Memòries historials de Catalunya*.³⁶

Respecte a la versió d'Eiximenis, la més rica fins aleshores, el relat de *Flos mundi* ofereix dues alteracions molt significatives: la primera és la

32. Biblioteca de Catalunya, ms. 485, f. 274v. Citat per QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 520-521.

33. QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 72-89.

34. Bibliothèque Nationale de France, ms. esp. 13, f. 68v-80r, Capítol III. Citat per QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 559-560.

35. Lola BADIA, «Dos creaciones retóricas olvidadas en el epítome catalán de la *Historia gothica*», dins *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de literatura medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Alcalá de Henares, Universidad Alcalá, 1997, p. 240-242.

36. QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 114 i 479-480.

conversió dels navegants de la novena barca en troians, un canvi argumentat com una conciliació de dades aparentment contradictòries; i la segona és la mort d'Hèrcules a la mateixa Barcelona, introduïda discretament com una opinió d'altres autors no especificats:

Axís Hèrcules, vehent la terra asau delitosa, hedificà en lo dit pla ·I· loch, e mès-li nom Vich, en remembrança de les victòries que havia obtengudes. Estant en la dita hedificació, vench-li nova que entre dos flums, ço és Lobregat e Besoz, havia aribada ·I^a· nau de grecgs. Açò oyt, anà ab sobirà gog là Hèrcules. E trobada la dita nau, los grecgs li recitaren com Axilles li trametia ·IX· naus, o ·IX· barques, carregades de gents d'armes, les quals per fortuna de mar eren totes perides si no aquela. E d'açò Hèrcules fo molt dolorós. E, stant entre si mateix pensiu, per la gran saviesa que havie, car era gran philòsof, deliberà que aquel loch era fort abte a gran població. Per què, ab tots aquels qui en la ·IX· barcha eren romasos hedificà prop lo munt de Muntjuyc ·I^a· ciutat, la qual apelà Barchanona, mas ara és dita per nom corruptut Barçelona, la qual poblà dels Troyans que Axilles li havie tramesos, que eren poblats en Grècia après la destrucció de Troya, e diu-se que Hèrcules morí en Barchinona...³⁷

La pintura de l'emplaçament de la futura ciutat apareix molt més desenvolupada en el *Libre de les nobleses dels reys*. El testimoni de l'escriptor quatrecentista, que es defineix com «Francesch, natural de Barchelona», inclina Coll i Alentorn a suggerir que fou ell mateix qui va inventar l'àmplia descripció que constitueix el capítol 25 de la compilació. Certament, l'escriptor, no sols demostra una gran familiaritat amb l'emplaçament de la ciutat, sinó que, fins i tot, explica els canvis fisiogràfics que hauria sofert des dels temps primitius la desembocadura del Llobregat:

Enaprès l'endemà que vench, Èrcules deportà's ab la sua cavelleria per la riba de la mar, fins ha hun puig de roques qui bat la mar. E puys pujà-sse'n sus alt al puig, e gardà sa e lla, e viu, endret la barcha qui era venguda de Grècia, molt bell pla, lo cal tenia de la montaye vers ponent fins a la barqua més de mige llegua. Encare regardà dues aygas navals qui estauen al costat del dit pla, la una de sa l'altre de lla, e lo dit pla al mig, e la mar qui-l batia. La cal cose li plach molt, e vench-li en cor que en aquell pla edificàs una bella ciutat, per so com era prop de mar, que bé y estaria, per so com fóra al mig de les dos aygas navals e serie'n la ciutat pus forts. Les aygas àn nom: la una Llobregat, e l'altre Basós; hon devets saber que Llobregat en aquell temps no estave tan lluny al dit pla com are fa, com

37. Bibliothèque Nationale de France, ms. esp. 11, f. 43r-v. Citat per CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 108-109.

llavors cor lavors corria l'ayga prop lo puig demont dit, qui are s'apella de Monjuhich. He axí lo dit Hèrcules, cant viu lo dit pla tan dispost, và-y fer la ciutat, e poblà-la de aquelles gents que y eren vingudes ab la barcha. E com tot assò fou fet, mès-li nom Barchanona, per so com la noena barqua era aquí aribade salve, e les VIII eren perdudes.³⁸

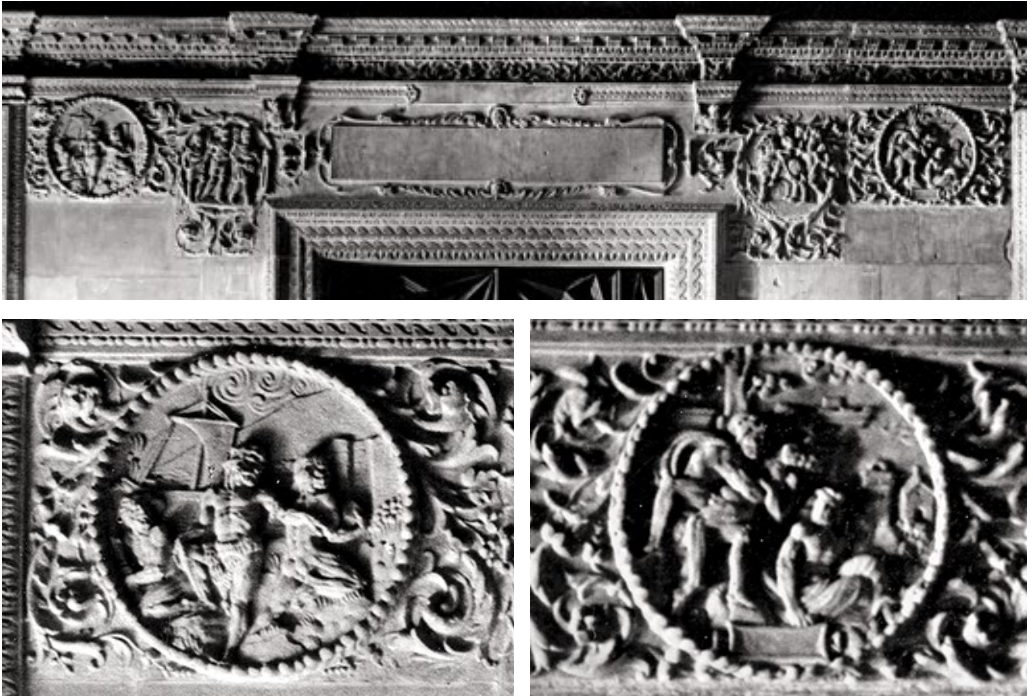
Dins de la vasta agregació de peces que constitueix el *Libre de les nobleses dels reys*, el bloc corresponent a les aventures hercúlies queda perfectament individualitzat com una narració autònoma, introduïda explícitament al final del capítol 12 —«Ara lexem estar l'istòria de Troya e parlerem de Èrcules lo bon cavaller»— i tancat de manera no menys clara al final del 26: «Ara avets hoyt en qual manera Èrcules vench en les parts de Espanya, ne què y féu ne com morí, per què are vos direm cal fo lo primer rey de France ne d'on exí».³⁹

El relat comença amb Hèrcules, habitant en una ciutat de la terra troiana, adolorit per la mort de Príam i la seva família i per la sort de Troia, «destroyda e cremade per los reys e duchs de Grècia», i que decideix de separar-se del seu cosí, el comte Ansilles, i anar a «conquerir e sercar lo món» amb un gran exèrcit «de aquella gent troyhana qui'l seguïen». Passa amb vaixells a Itàlia, recorre aquesta península des de la Pulla fins a Ligúria, hi va fundant un seguit de ciutats i a continuació navega des de la flamant Gènova cap a l'extrem meridional de la península Ibèrica, que travessa després per terra des de Cadis fins a l'Urgell. La primera part de l'accidentat periple hispànic inventat per Ximénez de Rada queda reduïda a una breu menció de les tres fundacions de Cadis, Sevilla i Taraçona, poc conflictives, perquè segons Francesch tota aquesta part d'Espanya «conquerí-la ab poch treball, que no y trobà sinó fort poch gent e mal poblade», abans de concentrar-se en Catalunya i, encara més llargament, en Barcelona.

Havent deixat tanta gent a les noves ciutats italianes i espanyoles, aquí li mancaren ja efectius humans per prosseguir el camí de conquestes i fundacions i decidí demanar reforços al seu cosí, «he los missatges meseren-se al camí e anaren vers Troya al comte Ansilles». Mentrestant, Hèrcules pot conquerir l'assetjat Urgell amb l'ajut del comte d'Osona, a les terres del qual funda després la ciutat de Vic, i en aquesta ciutat li arriba la notícia de la vinguda de la flota de les nou naus trameses per Ansilles, el naufragi i el salvament excepcional de la novena barca, que «fugí del mal temps a la riba, e vench a la plage que ar[a] és devant la ciutat de Barcelona e aquí estech sorgide».

38. COLL I ALENTORN, «El “Libre de les nobleses dels reys” ...», p. 323. Citació completada i normalitzada per CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 106.

39. Aquestes i totes les citacions del *Libre de les nobleses dels reys* a les pàgines següents són extretes de l'edició de CINGOLANI, *Libre dels reis...*; capítols 12-26 (p. 98-108).

Medallons de la Llotja del Trentenari a la Casa de la Ciutat que representen la fundació de Barcelona i la lluita d'Hèrcules amb Anteu (1559, restaurats el 1929). SPAL-DIBA

El 1991 Eulàlia Duran, que tenia *in mente* la versió de Tomich, amb un Hèrcules grec disposat a participar en la campanya d'Agamèmnon contra Troia, es mostrava encuriosida davant «la no-vinculació d'Hispania amb Troia, quan era essencial a Itàlia i a França, per exemple», a l'hora d'explicar els orígens nacionals respectius.⁴⁰ De la confrontació d'un interrogant tan suggestiu amb la narració que acabem de resumir, Cingolani en treu la conseqüència que aquesta fou «l'única temptativa medieval de vincular Catalunya amb Troia». És cert que una nova remesa de troians és la que permeté formar Barcelona, però, seguint la mateixa versió, pel que fa a la composició ètnica no es tractava d'un fet singular, perquè ja eren troians els guerrers que havien seguit Hèrcules des de l'inici del seu periple occidental. D'altra banda, Cingolani oscil·la entre pensar que «potser no és el cas de posar-hi massa èmfasi» i afirmar que la singularitat d'aquesta narració de les gestes d'Hèrcules indica «una direcció decididament anticastellana».⁴¹ Aquesta formulació, un

40. Eulàlia DURAN, «Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans» (1991); ara dins *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, València, Eliseu Climent, 2004, p. 114.

41. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 45 i 55.

pèl arriscada, és reforçada transferint el dubte al mateix escriptor medieval i atorgant intencionalitat a una de les moltes discontinuïtats cronològiques típiques de les compilacions; concretament, la que hem transcrit del final del capítol 26:

L'anònim sembla quasi recelós de declarar-ho, diríem, en veu alta; tanmateix, la fundació de la capital del Principat adquireix ara un doble títol de noblesa, puix que no porta només el de ser fundació hercúlia, títol que ja li havia atribuït Rodrigo, sinó que pertany també al gran món de derivació troiana, com moltes ciutats italianes i sobretot [...] Roma i l'Imperi carolingi. D'aquesta manera, desapareixen Espanya, els gots i llur història prestigiosa, tal com l'havia contada i exalçada Rodrigo Jiménez, ja que, un cop mort Hèrcules, es passa directament a Meroveu...⁴²

Potser es podria trobar l'èmfasi just amb una rebaixa del to sobre les suposades confrontacions nacionals dins la península Ibèrica i atenent al significat d'aquest canvi del relat mític en la consciència i autoconsciència de la importància de la capital del Principat, que sembla voler prendre com a model els discursos de nombroses monarquies europees imitadores de Roma.

També buscant singularitzar i magnificar la ciutat, el *Libre de les nobleses dels reis* avança una mica més que el *Flos mundi* en la idea que Hèrcules va morir a Barcelona. Continua presentant-la com una opinió diferent de la més divulgada, que el fa morir de retorn a Grècia –amb al·lusió a la retardada venjança del centaure Nessos–, però precisant que, en qualsevol cas, l'heroi havia deixat establert el repartiment del patrimoni acumulat:

He Èrcules romàs en la siutat de Barchanona, e aquí morí, segons que alguns dien. Altres dien, que cant tota Espanya ac sercade e conquesta, que se n'anà en Grècia, e aquí vench-li gran dolor, e per sobres de dolor mès-se dins en hun forn cremant, a aquí ell morí dolorosament e mala. Però, hon que morís, ell hordonà de sos béns e a cascun de sos cavallers qui molt l'avien servit los lixà qui lochs, ho viles, ho castells, cavalls e armes segons li u merexien.

La lectura aprofundida que Cingolani fa del *Libre de les nobleses dels reis* aporta altres dades que certifiquen el punt de vista barceloní palès en diferents parts de la compilació, sense que calgui esperar una coherència global que seria impròpia d'aquest gènere de literatura històrica. És especialment suggestiva la detecció d'una altra peculiaritat, que denomina «sensibilitat lingüística»

42. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 57. Hi fem alguna correcció d'estil en pro de la intel·ligibilitat de l'argument de l'autor.

i que apareix únicament en dos capítols ben separats, però tots dos centrats en l'escenari barceloní: el 23 i el 54. El primer, dins el bloc del relat herculi, descriu el diàleg entre els pescadors de la platja i els famolencs naufrags troians, dificultat per la ignorància dels idiomes respectius:

...e dehien en llur lengatge als pescadors que·ls venesse[n] del peix. E los pescadors no entenien aquells, ans se merevellaven de llur llengatge. E los pescadors demanaren·los, axí com pogren, quines gents eren, ne d'on venien, ne hon anaven, ne com era axí desmarxade lur barcha. Als cals resposeren axí com pogren en llur llengatge, e digueren com eren partits ab ·IX· barques, bé armades e bé plenes de gents, de les parts de Troya...

El segon capítol, destinat a respondre la pregunta de la seva rúbrica, «Perquè són los catelans apellats catelans e d'on ixen», es refereix a la gesta d'un in-nominat cavaller del castell de Cateló, a qui «vench-li en cor que conquerís Barselona», fent-ho «ab molt gran gent d'aquell castell de Cateló e de tots los llochs entorn», que després repoblaren la ciutat i donaren lloc a una nova llengua a través del mestissatge amb les dones de la localitat:

He los més d'aquells prengueren aquí mullers de les dones viudes he donzelles de la siutat de Barchelona, filles dels gots, per so com eren molt belles dones e bé nodrides, de les cals agren fills e filles qui aprengueren lo llengatge dels pares e e les mares mescladament. E a poch a poch multiplicaren e cresqueren, he exoblidaren lo llengatge comú que avien, per què faeren hun llengatge d'alcunes paraules que prengueren de llurs pares e altres de llurs mares. Los cals pares eren gascons e llurs mares eren gotes, so és exides dels gots qui·s poblaren en Espanya cant Èrcules la edificà.

El celebrat estudi de Miquel Coll i Alentorn sobre aquest mite, inventat per situar abans de la conquesta carolíngia de Barcelona i Catalunya una altra empresa militar amb finalitat anàloga no lligada directament a la Corona francesa, és un admirable conjunt de dades documentals, hipòtesis i deduccions. Coll mostra que el relat sobre aquesta gesta altmedieval incorporat al *Libre de les nobleses dels reys* és una de les dues versions –i possiblement la més antiga– derivades d'un nucli embrionari que creu influït indirectament per la recepció catalana de la *Historia gothica*, és a dir originat a partir de 1268. Entre aquest moment i 1418, data del manuscrit més antic que la recull, hauria estat redactada la primera variant, amb un caràcter bàsicament etimològic. Més coneguda sobretot per haver estat divulgada per l'influent Pere Tomich el 1438, la segona variant té, en canvi, un caràcter genealògic i s'hauria format entre la redacció del *Flos mundi* el 1407, darrera compilació històrica que no la

incorpora, i el 1431, data del document més antic que la trasllada: els darrers folis del manuscrit espanyol 13 de la Bibliothèque Nationale de France, citat més amunt a propòsit de la *Croniqua de Spanya*. Aquí el cavaller adquireix un nom, Otger Catheló, i és acompanyat en la seva acció per nou barons que són identificats com els caps de nou de les principals nissagues de la jerarquia feudal catalana durant els darrers segles de l'Edat Mitjana.⁴³

Segons Cingolani, la «dimensió de centralitat barcelonina és exactament un dels elements propis del *Libre*, sobretot pel que fa a les noves llegendes, o pseudohistòries, que hi són incorporades», i posa l'accent en el diferent context de les dues versions, no sols en l'aspecte de l'abast territorial, sinó també per la vinculació amb dos segments molt diferents de l'estructura social:

A la del *Libre*, el cabdill vol conquerir directament Barcelona, mentre que no es diu res de la resta del territori, i és a partir dels nous pobladors mestissos de la ciutat que adquireix un nou nom tot el Principat. És a a dir, es privilegia la dimensió de la centralitat barcelonina per damunt de la resta de Catalunya. Per una banda, es pot dir que Catalunya s'irradia des de la seva capital; per l'altra, es posa èmfasi en una dimensió 'popular' –la podríem definir com a burgesa–, respecte a la nobiliària, i més estrictament catalana com a territori complex, expressada per la versió d'Otger Cataló i la seva mil·limètrica divisió nobiliar del territori.⁴⁴

La controvèrsia sobre la datació del *Libre de les nobleses dels reis*

Tot i la superior influència de la versió més eixuta de Pere Tomich, des del punt de vista del desenvolupament literari no hi ha dubte que la compacta narració de les aventures d'Hèrcules a Hispània transmesa pel *Libre de les nobleses dels reis* és la culminació de tota la sèrie medieval de textos catalans sobre la matèria. Implícitament almenys, Pere Quer ha subscrit aquesta impressió de maduresa, el perfume de capvespre de l'Edat Mitjana, que extreia de la seva lectura Nicolau d'Olwer:

Francesch allarga la narració, la converteix en un capítol de llibre de cavalleria. Llegint-lo, ¿qui no pensarà en aquella bella estesa de «draps historiat», d'aquelles tapisseries gòtico-clàssiques, que, venint dels obradors de Flandes, vestien les parets dels nostres palaus?⁴⁵

43. COLL I ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló...», especialment p. 42-43.

44. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 24.

45. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 13. Manuel LLANAS PONT i Pere QUER AIGUADÉ, «La generació de material llegendari historiogràfic a partir d'etimologies medievals de topònims hispànics: un cas paradigmàtic», *Els Marges*, 109 (2016), p. 39.

Ara bé, Stefano Maria Cingolani ha desplegat un gran esforç per situar la desconeguda font comuna del *Libre de les nobleses dels reys* i de les altres dues compilacions associades (BC, ms. 152, i BNM, ms. 1814) en el segle XIII, abans de la *Crònica* de Desclot, escrita entre els anys 1283 i 1285, segons la datació de Coll i Alentorn.⁴⁶ Interpretant en quina direcció apuntaven les disquisicions d'aquest gran investigador, que tanmateix li semblen confuses, Cingolani ha examinat els elements presents en els tres manuscrits per tal de reconèixer un nucli original i n'ha produït i publicat el 2008 la reconstrucció amb el títol de *Libre dels reis*. Aquest nom abreujat fou utilitzat pel mateix Coll el 1975 com a denominació alternativa en la seva darrera referència al *Libre de les nobleses dels reys*.⁴⁷ Però Cingolani el justifica sobretot perquè així és citat en una primera redacció de la *Crònica* de Desclot, que seria precisament la versió continguda també en el manuscrit 152. El context d'aquesta menció al «Libre dels reis» inclou un resum d'un dels seus capítols, i això permetria situar-lo abans de 1283, la data estimada com d'inici de la labor de Desclot. Amb aquest espectacular desplaçament cronològic, el filòleg contemporani afirma que l'obra reconstruïda seria, «amb molta anticipació, la primera crònica universal i general que s'escriu a Catalunya», i que «permet retrodatar unes tendències i unes formes d'escriure la història que, fins el moment, semblaven típiques dels primers anys del segle XV, i obliga a reescriure bona part de la història de la historiografia catalana dels segles XIV i XV».⁴⁸

Però aquesta construcció no és incontrovertible. Precisament la referència al «Libre dels reis» en la suposada primera redacció de la *Crònica* de Desclot –menció absent a la segona i definitiva, com recalca el mateix Cingolani– ha estat un argument que Josep Antoni Aguilar ha esgrimit com a prova que, lluny de ser una primitiva redacció, la versió d'aquesta famosa *Crònica* inserida dins la compilació estudiada per Rubió podria ser de ple segle XV i més tardana que el *Libre de les nobleses dels reis*.⁴⁹

D'acord amb la visió de Cingolani, la recepció catalana de Ximénez de Rada perd tota connotació d'acte d'acceptació passiva i lenta digestió i esdevé una enèrgica i ràpida resposta al repte d'una visió de la història hispana que posava Castella al centre. La fabricació de la memòria i de la identitat de la dinastia regnant a Catalunya –després interpretable com a memòria i identitat

46. Miquel COLL I ALENTORN, «Introducció a la Crònica de Desclot» (1949-1951); ara dins *Historiografia...*, p. 221.

47. Miquel COLL I ALENTORN, «Historiografia de Barcelona» (1975); ara dins *Historiografia...*, p. 372.

48. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 9-11.

49. Josep Antoni AGUILAR ÀVILA, Recensió a *Estudis Romànics*, 31 (2009), p. 504 (obra ressenyada: Stefano Maria Cingolani, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, 2006).

Passeig de l'Esplanada inaugurat el 1798, amb la font d'Hèrcules. Gravat de 1802 acolorit amb aquarel·la per Joan Vila (Joan d'Ivori) per a l'Exposició Internacional de 1929. AHCB

nacionals— seria simultània a la gran projecció exterior dels monarques del Casal de Barcelona, Jaume I i Pere el Gran, i sobretot a la implicació directa d'aquest darrer en els afers italians pel seu enllaç matrimonial amb la nissaga dels Staufen imperials. Partint de la traducció perduda de l'obra del Toledà el 1266 i en un breu període, des de 1268 fins a 1285, aquesta labor historiogràfica hauria donat com a fruit una seqüència de textos relacionats: la versió renovada de les *Gesta comitum Barcinonensium*, l'*Status Yspanie* o epítom llatí de la *Historia Gothica*, la traducció catalana de l'epítom o *Cròniqua de Spanya*, el *Libre dels reis* i, finalment, la *Crònica* de Bernat Desclot.⁵⁰

Respecte al punt de vista barceloní del *Libre dels reis*, i parlant concretament de la inclusió dels episodis de la *Crònica de Sant Pere de les Puel·les*, Cingolani troba que encaixa amb la conjuntura política del regnat de Pere el Gran, tot i que expressa una certa decepció davant el que li sembla destinat per lògica a assolir un abast més ampli:

Si en aquest fet no hi podem veure una incipient consciència nacional catalana, segurament hi hem de veure una notable consciència de la importància de la ciutat de Barcelona, on acabava d'organitzar-se el Consell de Cent, com a element fonamental de la història i la constitució de la monarquia.⁵¹

Més recentment, insistint en la presència a la redacció més antiga del *Libre* de quatre dels ingredients barcelonins de la compilació que ell trasllada al segle XIII sense modificar la lletra del manuscrit quatrecentista de Francesch —la llegenda de la fundació hercúlia, la llegenda sobre el nom de Catalunya, la narració de la conquesta de Barcelona per Lluís el Piadós i el relat sobre la invasió d'al-Mansur—, Cingolani ha afirmat que el conjunt expressa tant la solidaritat de Barcelona amb el rei com la seva preeminència dins de Catalunya:

50. Stefano Maria CINGOLANI, «Note sulla storiografia catalana (1268-1282)», *Medioevo Romanzo*, XXXIII (2009), p. 415-424.

51. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 64.

El *Libre dels reis* és una expressió claríssima de com en aquests anys la història ciutadana està íntimament lligada a la de la dinastia regnant i, en general, a la de Catalunya, i de com, al mateix temps, la ciutat ha adquirit un paper prou important fins a obtenir un cert protagonisme narratiu i representar la totalitat del territori.⁵²

La proposta de «retrodatar unes tendències i unes formes d'escriure la història» no és fàcil d'encaixar en el nou marc cronològic quan la referència no són sols uns nuclis temàtics, sinó la redacció concreta que ens els fa arribar i que pertany sens dubte al segle xv.⁵³ I pel que fa als continguts específics, també sembla arriscat vincular el protagonisme polític de Barcelona que s'hi detecta amb el moment de formació del règim dels consellers i el Consell de Cent. En aquella etapa, les repetides intervencions sobiranes de Jaume I i Pere el Gran anaven variant la composició i competències dels nous òrgans municipals, molt abans que els compromisos bèl·lics de Jaume II, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós al segle xiv atorguessin al municipi barceloní, no sols una gran importància com a font de recursos, sinó també una autonomia financera base del poder que mostra clarament entre la part final del regnat del Cerimoniós i l'esclat de la guerra civil el 1462.

Segons el principal estudiós d'aquest procés, Pere Orti, «el municipi no arriba a la seva plenitud, entesa com a senyoria col·legiada, fins aproximadament el 1370».⁵⁴ A partir d'aquesta data, la «comunió d'interessos

52. Stefano Maria CINGOLANI, «Models de memòria i d'ordenament social a la Barcelona del segle XIII», *Barcelona Quaderns d'Història*, 23 (2016), p. 48.

53. Per exemple: Pol SERRAHIMA I BALIUS, «Literatura històrica i retòrica municipal a la Barcelona baix-medieval», *Barcelona Quaderns d'Història*, 20 (2014), accepta en principi la proposta de Cingolani sobre el *Libre dels reis*, però mostra una clara incomoditat a l'hora de desplaçar-lo dins la sèrie d'escrits historiogràfics que repassa en una visió panoràmica: «La gran volada que prenen en aquest moment [les cròniques universals] explicaria, per exemple, perquè el *Libre dels reis* té més importància al segle xv de la que tingué en el propi moment de la redacció» (p. 48).

54. Pere ORTI I GOST, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC, 2000, p. 618; i també «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», *Barcelona Quaderns d'Història*, 2-3 (1996), p. 17-34.

entre les ciutats catalanes i la Monarquia començà a trencar-se», els municipis catalans, encapçalats per Barcelona, es negaren a contribuir a les guerres de conquesta dels monarques, a diferència de les justificables com a defensa del territori propi, i s'anà gestant, en paraules de Pere Verdés, «una clara identificació de l'interès de la Ciutat amb el de la *res publica* del país». ⁵⁵

Fou a l'arrencada d'aquesta etapa de maduresa municipal barcelonina i de friccions institucionals quan l'autor de la gran enciclopèdia *Lo Crestià*, Francesc Eiximenis, s'encomana als dos senyors, el rei i el municipi. La dedicatòria, d'una banda diu que ha engegat el projecte «per manament del molt alt e poderós príncep e senyor lo rei En Pere», i de l'altra afegeix que «après lo-y mogueren prechs dels reverents e amables senyors seus los consellers de la ciutat de Barchinona». ⁵⁶ A propòsit del *Dotzè llibre del Crestià*, Verdés sosté que «tots els arguments de les autoritats urbanes apareixen en forma reiterada i desenvolupada en el *Dotzè*, que és fruit de la conjuntura fiscal descrita i que alhora contribuï a consolidar-la, amb els consegüents efectes polítics». ⁵⁷ I convé recordar que la primera gran ampliació de la llegenda hercúlia en català datable sens cap mena de dubte es produeix en aquest mateix llibre, en dos capítols amb tota probabilitat escrits a Barcelona i adreçats als consellers, però que contenen també un missatge transparent per als reis. ⁵⁸

Aprofitant la fama d'Hèrcules com a home dominat per les seves passions, Eiximenis teoritza les aspiracions locals a aconseguir la capitalitat estable de la Monarquia. En efecte, remarca la preferència d'Hèrcules –al capdavall un monarca– per la darrera de les seves fundacions hispàniques com a lloc de residència, perquè «aquí-s sentia pus enclinat a husar de seny, e aquí reffrenava mils ses males cobejançes» gràcies al «magisteri de persones notables qui l'informen en usar de bon seny e de fer obres nobles e altes», un benefici que sols es troba «en bones ciutats e en grans». ⁵⁹

55. Pere VERDÉS, «La contribució del Consell de Barcelona a les demandes de la Corona, 1387-1462», *Barcelona Quaderns d'Història*, 23 (2016), p. 81-103. Citacions, a p. 85 i 102.

56. FRANCESC EIXIMENIS, *Primer del Crestià*, València, Lambert Palmart, 1483, f. 1v. Citat per Lluís BRINES I GARCIA, *Biografia documentada de Francesc Eiximenis, OFM*, València, 2018, p. 469.

57. VERDÉS, «La contribució del Consell...», p. 103; i també «Fiscalidad urbana y discurso franciscano en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», dins Massimo C. GIANNINI (cur.), *Fiscalità e religione nell'Europa catolica. Idee, linguaggi e pratiche (secoli XIV-XIX)*, Roma, Viella, 2015, p. 75-79.

58. Xavier RENEDO PUIG, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 52 (2011), p. 218.

59. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià, I, 1*, Girona, Universitat de Girona i Diputació de Girona, 2005, p. 50-51 (cap. 24).

Les esquerdes de la llegenda hercúlia

Segons Cingolani, tot el bloc de capítols que narren els llegendaris viatges d'Hèrcules per les penínsules Itàlica i Ibèrica formaria part del nucli originari del *Libre dels reis*, «tot i no poder determinar l'eventual nivell de manipulació a la qual va ser sotmesa posteriorment». En efecte, la versió que en dona ha de procedir gairebé exclusivament del manuscrit de Francesch a causa de la pèrdua dels primers folis dels altres dos codis emprats en la reconstrucció: una pèrdua total en el cas de l'estudiat per Rubió i parcial en el manuscrit madrileny. Sempre suposant que el text del manuscrit 152 és el més pròxim dels tres al prototipus, Cingolani argumenta que aquí l'absència del relat herculi «es deu a raons mecàniques, la pèrdua d'un o dos fascicles del ms., i no al fet que no en formés part».⁶⁰ Fins i tot, aventura que potser el *Libre de les nobleses dels reis* abreuja un passatge de l'original que sí que hauria conservat la versió castellana de la Biblioteca Nacional de Madrid, on s'afirma de manera més contundent que Hèrcules va morir a Barcelona:

Agora oyrés como, segun algunos dizen, murió en Barcelona. Ya aveys oydo como el conde de Osona se partió de Ércoles y se fue a su condado, y como Ércoles se quedó en Barcelona, la qual ell edificó y senyoreió diez anyos y quatro meses, y después vínole una gran enfermedad, asi que conoció que la su muerte era cerca, y lamó a todos sus cavalleros y companyes y díxoles: «Amigos y companyeros míos, siempre me fuestes fielles y lealles y me aveys ayudado a combatir mis enemigos biril y baronilmente, por que es gran razón que yo vos ryenda galardón de los males y trebajos que por mi aveys ovido. Sabed que yo soy cerca la muerte, y por tanto quiero fazer mi testamento, por tanto fazed venir un notario y dexaré a cada uno lo que me pareciera segun quyen es». Encontynente los cavalleros fazieron venir un notario, y Ércoles ordenó su testamento, y segun quyen cada qual era, dexava [a] uno una cibdad, al otro una villa, al otro un castillo y a otro cavallo y armas. Y así repartió todo quanto tenía por sus cavalleros y companyas, y des que todo sto uvo fecho murió allí, en la cibdad de Barcelona.⁶¹

Costa de creure que aquest discurs ja tan allunyat de la invenció de Ximénez de Rada fos part del suposat original de final del segle XIII i no una extensió dels suggeriments apuntats al *Flos mundi* i al text de Francesch. Més aviat sembla una excrescència tardana, inventada per servir els interessos particulars de la noblesa territorial en detriment d'una monarquia forta i amb legitimitació antiquíssima.

60. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 12-13 i 21.

61. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 107, nota.

Hèrcules. Estàtua de Salvador Gurri per al passeig de l'Esplanada, 1802, en el seu emplaçament actual al passeig de Sant Joan. Fotografia d'Stanislav Biel Lorente. MUHBA

Escut de la ciutat amb els emblemes d'Hèrcules, a la font de la Boqueria, construïda el 1824. Fotografia d'Stanislav Biel Lorente. MUHBA

Per donar més força a la tesi de l'existència del bloc sobre les aventures d'Hèrcules a Itàlia i Espanya en el prototipus del *Libre dels reis*, Cingolani addueix que és un antecedent necessari dels esments de l'heroi en peces posteriors de l'enfilall que constitueix la compilació. Ara bé, aquests esments presenten Hèrcules com a cap dels pobladors gots, detall que més aviat indica un notable canvi de relat.⁶²

62. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 18-20.

Un altre salt, més considerable encara, separa el relat sobre les aventures d'Hèrcules a Occident de la referència anterior en un dels capítols inicials del *Libre de les nobleses dels reis*, relatiu a la història de Troia. Cingolani afirma que «aquest bloc lliga directament amb el següent, el protagonista del qual és Hèrcules, amb les seves fundacions i conquestes, a Itàlia i Espanya»,⁶³ però la rúbrica d'aquest capítol ja palesa la derivació d'una tradició literària incompatible: «Com regnà Leumadon senyor de Troya après de son pare Troyhum, e com l'emperador de Grècia e lo rey Èrcules la pres e la destroy».

La font última d'aquest altre relat és l'obra de Dares Frigi, *De excidio Troiae historia*, en realitat invenció d'un falsari que, escrivint ja a l'Era Cristiana, fingia haver estat un testimoni directe de la famosa guerra de Troia i s'oposava a una altra falsificació anterior, la del suposat Dictis Creteenc, que en temps imperials romans es presentava també com un participant en aquella famosa guerra, aquest cop en el bàndol grec. I alhora, totes dues obres tenien com a finalitat esmenar la versió homèrica, eliminant-ne les intervencions meravelloses dels déus pagans i fins i tot reduint-los a la condició humana per fer-los creïbles i compatibles amb la nova cultura religiosa. L'estratègia discursiva particular de Dares és inventar una agressió dels grecs anterior al conflicte final que serveixi per exculpar els troians d'haver-lo provocat. Hèrcules hi apareix des de l'inici del relat com a company de Jàson en l'expedició cap a la Còlquida. De pas per Troia a l'anada, els Argonautes són expulsats pel rei Laomedó, i, a la tornada, destrueixen la ciutat, maten el rei i se n'enduen una filla, tot amb un fort protagonisme d'Hèrcules. El nou rei Príam reconstrueix Troia i mira de rescatar la germana. El segrest d'Helena per Paris és presentat com un intent fracassat d'evitar la guerra forçant un intercanvi de princeses, amb les tràgiques conseqüències conegudes.

Aquesta llegenda era acceptada al segle VII per Isidor de Sevilla com a relat històric veritable, de fet el més antic després del de Moisès i el primer entre els gentils, abans d'Heròdot.⁶⁴ En la hipòtesi de Coll i Alentorn, hauria arribat a Francesch a través del llibre de Guiu de Columnes, o Guido delle Colonne, la *Historia destructionis Troiae*. Acabada el 1287, aquesta obra d'immensa repercussió ja disposava d'una traducció catalana el 1374, editada a començament del segle XX per Miquel i Planas.⁶⁵ Però Coll dubtava

63. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 13.

64. ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologías. Edición bilingüe*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2004, p. 348-349 (Part I, cap. 42).

65. COLL I ALENTORN, «El "Libre de les nobleses dels reis" ...», p. 322. RAMON MIQUEL I PLANAS, *Les històries troianes de Guiu de Columnes traduïdes al català en el xivè segle per En Jacme Conesa*, Barcelona, 1916. Una tesi doctoral recent: JOAN M. PERUJO MELGAR, *Les Històries troianes de Jaume Conesa*,

de si aquest fou el text utilitzat per Francesch, o bé se serví d'una de les traduccions a l'italià inaugurades per la de Filippi Ceffi el 1324.⁶⁶ Al seu torn, Guido delle Colonne deriva, sense citar-lo, del *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure, una altra obra d'enorme influència escrita a mitjan segle XII i que al seu torn té antecedents medievals, posteriors a l'escrit del suposat Dares.⁶⁷

No és pas aquí lloc per seguir aquestes pistes retrospectives ni tampoc les suposicions de Cingolani sobre la inspiració del conjunt de primers capítols del *Libre de les nobleses dels reys*, que vindrien de fonts gibel·lines, l'*Speculum regum* i el *Pantheon* de Goffredo da Viterbo, escriptor de la segona meitat del segle XII que pretenia fer per a l'emperador Enric VI de Staufen allò que Fredegari i Geoffrey of Monmouth havien fet per a les dinasties reials de França i d'Anglaterra, respectivament: és a dir, manipular sense contemplacions la tradició literària més antiga per satisfer les pretensions genealògiques dels monarques del temps.⁶⁸

En el darrer tram de l'Edat Mitjana, l'entrecruament de les diferents versions literàries acumulades a l'entorn de la guerra de Troia, des d'Homer i els altres poetes clàssics grecs i romans fins a les explotacions auspiciades pels monarques medievals europeus passant pels falsaris tardoantics, havia assolit una enorme complexitat, generant una cultura llibresca aclaparada per les contradiccions entre els testimonis. Pel que fa a Hèrcules, la seva identitat resultava cada cop més confusa, de tal manera que, per conciliar trets de caràcter, aventures i cronologies discordants, els escriptors posteriors amb pretensió d'escriure la història veritable, com Jeroni Pujades, es veieren empesos a parlar, seguint Boccaccio, d'una pluralitat d'herois que, emparentats o no, compartien el mateix nom.⁶⁹

Gairebé l'única propietat fixa que li restava al personatge era la seva força física extraordinària. En un estudi iconogràfic inspirat per la bella conferència de Nicolau d'Olwer, el gran historiador de Barcelona Agustí Duran i Sanpere publicava el 1935 les representacions plàstiques d'Hèrcules presents en el paisatge urbà, introduïdes sobretot a les etapes renaixentista

traducció catalana de la Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne: estudi i edició, Universitat d'Alacant, desembre 2015.

66. Egidio GORRA, *Testi inediti di Storia Trojana preceduti da uno studio sulla leggenda trojana in Italia*, Torí, Triverio, 1887, p. 169-173.

67. Manuel-Antonio MARCOS CASQUERO, «El tema troyano en la Edad Media. Guido delle Colonne, ¿traductor de Benoît de Sainte-Maure?», *Estudios Humanísticos. Filología* (Universidad de León), 15 (1993), p. 79-99.

68. CINGOLANI, *Libre dels reis...*, p. 39-42.

69. Ramon GRAU, «Les batalles de la historiografia crítica», dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la cultura catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1996, vol. III, p. 167-168.

Agustí Duran i Sanpere (Cervera, 1887 – Barcelona, 1975). Retrat al pati de la Casa de l'Ardiaca, 1935. AFB

i neoclàssica. I contagiada principalment pel bon humor del baró de Maldà, explicava una desfilada de 1783 per celebrar a Barcelona la pau amb Anglaterra i el naixement de dos néts de Carles III de Borbó, amb Hèrcules en lloc prominent:

La primera figura representativa de la sèrie pròpiament històrica no podia ésser altra que el fundador de la ciutat. I així era, efectivament: un Hèrcules «gros com una bóta de set càrregues», diu un cronista que va presenciar l'espectacle, i «taberner d'ofici», afegeix, venia cavalcant un valent corser, amb la pell de lleó tirada a l'esquena i la maça a l'espatlla.

La cerimònia va acabar amb el col·lapse del cadafal per a l'orquestra i els espectadors més selectes, sense conseqüències greus però molt celebrades pel poble, perquè entre els que caigueren es trobaven els principals nobles de la ciutat. Segons un comentari humorístic del moment, l'empostissat

Desfilada al·lusiva a la història de Barcelona el desembre de 1783 per celebrar la pau de Versalles i el naixement de dos fills dels prínceps d'Astúries. AHCB

«s'esfondrà esglaiat per la presència d'Hèrcules». Al gravat commemoratiu, en qualsevol cas, encara destaca la possibilitat de reconèixer el cèlebre forçut enmig d'un conjunt d'al·lusions històriques de vaguetat més accentuada:

En aquesta làmina veiem el nostre Hèrcules molt caracteritzat, i amb un xic de bona voluntat hi poden ésser reconeguts els ostrogots, els visigots i els romans. Ataülf i la seva família queden patents pel carro triomfal, anomenat gòtic en les descripcions, sense cap raó arqueològica que ho aboni, car el sedàs del segle XVIII ha estilitzat tots els personatges i ha resolt les diferències cronològiques amb sobrada desimboltura.⁷⁰

70. Agustí DURAN I SANPERE, «Mitologia barcelonesa. Las representaciones de Hércules», *La Vanguardia* (9-VIII-1935). Excepte les breus frases extretes del document setcentista, citem per la versió catalana, dins: *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*, Barcelona, Curial, 1975, p. 418-421.

Epíleg: la revolució humanista

Segons Pere Quer, l'adaptació catalana de la *Historia de rebus Hispaniae* «gaudia d'una reconstituïda vitalitat a la primera meitat del segle xv», però a la segona meitat de la centúria escriuen Joan Margarit, Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell, i «la seva feina historiogràfica participa ja d'uns criteris "humanistes" que significarien l'allunyament de les posicions tradicionals i el canvi que havia de deixar la *Crònica d'Espanya* sense espai per continuar-se transmetent».⁷¹

A propòsit de l'obra historiogràfica del cardenal Margarit i del desigual encert de les seves conclusions etimològiques, Robert Tate ha deixat ben definit el desequilibri entre els dos vessants de l'aportació dels gramàtics i filòlegs del segle xv. En efecte, com passa també amb el posterior programa historiogràfic de la Il·lustració, l'ingredient crític de l'humanisme és més sòlid que el propositiu.

Pel que fa al vessant crític, Tate assenyala que el primer impugnador de la interpretació dels noms de les preteses fundacions hercúlies en territori català fou Lorenzo Valla, el més famós dels humanistes italians. Tot i que, en certa manera, els historiadors i filòlegs catalans solen deixar en l'ombra Valla, no sembla pas gaire dubtosa la seva influència sobre l'humanisme local.⁷²

No és aquí el lloc per parlar de la ben establerta solvència gramatical i filològica de l'humanista romà, ni de la brillantor dels seus treballs principals, la demostració de la falsedat de la Donació de Constantí al Pontificat romà i la purificació de la llengua llatina corrompuda durant l'Edat Mitjana, ni de la seva influència en la implantació de la crítica filològica en la historiografia posterior.⁷³

En relació amb les *Elegantiae linguae latinae* de 1434-1444 i amb la declamació *De falso credita et ementita Constantini donatione* de 1440, la biografia del pare del seu patró temporal, el rei de Nàpols Alfons el Magnànim, escrita el 1445, ha estat considerada generalment una obra menor, fins i tot feta de mala gana i poc reeixida. Però aquestes *Historiae Ferdinandi* són l'únic llibre on Valla aplica àmpliament els seus coneixements del llatí clàssic a un text narratiu i el que permet d'avaluar-ne l'estil i detectar-ne les fonts concretes.⁷⁴ El resultat, en qualsevol cas, té un gran interès per a la història i la

71. QUER, *L'adaptació catalana...*, p. 473.

72. Robert Brian TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*, Barcelona, Curial, 1976, p. 245-251.

73. Eugenio GARIN, «La storia nel pensiero del Rinascimento», dins *Medioevo e Rinascimento. Studi e Ricerche* (1954); edició: Bari, Laterza, 1976, p. 179-195.

74. Terence O. TUNBERG, «The Latinity of Lorenzo Valla's *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*», *Humanistica Lovaniensia*, XXXVII (1988), p. 30-78.

historiografia de Barcelona i de Catalunya. El darrer tram del llibre rescata el conflicte entre el rei Ferran I i el Consell de Cent i deixa un excel·lent retrat de la disjuntiva política del seu segle, amb la creació d'un personatge, Joan Fiveller, per encarnar el republicanisme barceloní. Com diu Eulàlia Duran, «fer història significava, per Valla, llegir, a través dels esdeveniments i els personatges, el missatge ideològic, conceptual, universal, que aquests han creat o transmès». ⁷⁵

A les pàgines inicials d'aquesta biografia de Ferran d'Antequera, Valla es pronuncia sobre les especulacions toponímiques medievals produïdes per Ximénez de Rada –Urgell i Barcelona– o pels seus epígons catalans –Tarragona– i difoses en obres manuscrites que l'humanista romà degué de conèixer a la cort del Magnànim. El seu dictamen, concís i displicent, consisteix a dir que no val la pena discutir-les, perquè són tan ridícules que la seva falsedat salta a la vista:

Nam confutare eos, qui dicunt Terraconem quasi terram agonum, et Urgellum quasi urgens bellum, et Barcinonam quasi barcam nonam, aliaque ridiculae ethimologiae Graeca Latinaque ac Barbara miscentes, ineptus sit. Satis superque falsitas se ipsa confutat.

Amb metodologia anàloga a la seguida en la refutació de la Donació de Constantí, combina tot seguit la denúncia dels anacronismes lingüístics i de l'absurditat de la barreja de termes grecs, llatins i «bàrbars» en les etimologies medievals amb un segon principi de la crítica històrica: l'estimació de la versemblança del contingut narratiu. En el cas de les aventures d'Hèrcules a Hispània, Valla remarca el fil que connecta els fabuladors a través de les èpoques amb l'apel·lació al dictamen de Plini el Vell, qui, al segle I després de Crist, ja desqualificava les «portentoses mentides dels grecs» que s'havia empassat sense problemes Corneli Nepos un segle abans:

Quod genus sunt ea, quae de Hercule in Hispania narrantur, quae ne longius reprehendam, sat erit Plinium audire, qui de naturali historia ait: «Universa autem quae de Hercule ac Pyrene vel Saturno traduntur, fabulosa in primis arbitror». Quae iterum appellat «portentosa Graeciae mendacia». ⁷⁶

75. Eulàlia DURAN, «L'humanisme català i la cort de Nàpols», dins *Estudis sobre cultura catalana...*, p. 389.

76. Lorenzo VALLA, *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae Libri Treis*, París, Simon de Colines, 1521; facsimil amb nova paginació, València, Anubar, 1969, p. 27. PLINI EL VELL, *Historia Naturalis*, Leipzig, Karl Tauchnitz, 1830, vol. I, p. 226 i 302 (Llibre III).

El gran metodòleg Henri-Irénée Marrou va destacar que els medievals no creien pas automàticament totes les fantasies dels falsaris sinó que sabien negar-ne l'autenticitat sempre que fossin contràries a llurs interessos, però els mancava el mètode crític que és just d'associar a la *Declamatio* de Valla contra la suposada donació constantiniana.⁷⁷ Tot i ser un principi compartit amb els seus predecessors en el moviment humanista italià, l'esperit crític destaca en Lorenzo Valla com un tret especialment accentuat i sistemàtic.⁷⁸ Després de servir els interessos d'un Alfons el Magnànim que pugnavia per afermar-se en el tron napolità contra les ingerències pontifícies, es va retractar del seu estudi sobre la falsa Donació de Constantí per tal de reincorporar-se a Roma i obtenir un bon lloc a la cort papal un cop mort Eugeni IV. Per això se l'ha acusat d'oportunisme, servilisme o venalitat. Ara bé, en qualsevol activitat artística o científica, el valor intrínsec i la transcendència del producte no queden compromesos per les misèries personals de l'autor.

D'altra banda, el mateix Marrou adverteix contra la idealització de l'humanisme, assenyalant-ne altres derivacions menys propícies al progrés del coneixement de la realitat passada. En efecte, el moviment també va generar els seus falsaris, amb estratègies de sofisticació adaptades a les exigències del nou sentit crític. N'és l'exemple clàssic Annio de Viterbo, que publicà el 1498 tot un seguit de textos pretesament antics, perduts i recuperats, favorables a les pretensions dels Reis Catòlics i que donaren lloc a una intensa florida de falsaris espanyols que polemitzaren entre ells ben bé durant dos-cents anys.⁷⁹ És probable que aquesta penosa peculiaritat local hagi estat la motivació d'un cert escepticisme a propòsit de la crítica humanista i sobre la mateixa possibilitat d'una historiografia sotmesa a regles científiques, almenys durant

77. Henri-Irénée MARROU, «Qu'est-ce que l'histoire», dins Charles Samaran (dir.), *L'histoire et ses méthodes*, París, Gallimard, 1961, p. 21: «les hommes du Moyen Âge n'ont pas cru automatiquement toutes les fantaisies des faussaires; dès que leur intérêt ou leurs passions étaient en jeu, ils savaient aussi nier l'authenticité des pièces, même vraies, qui leur étaient opposées. Ce qui leur a manqué, c'est une technique critique permettant à l'historien de discerner le vrai du faux, le valide de l'imaginaire, avec le degré de probabilité dont les données documentaires sont susceptibles, une méthode scientifique permettant d'asseoir la conviction, de la justifier, de la transmettre à autrui en le persuadant à l'aide d'arguments rationnels. Le mérite de l'élaboration de cette méthode critique sur laquelle va reposer notre histoire revient en premier lieu aux humanistes de la Renaissance qui surent retrouver et ranimer la tradition critique des historiens et des philologues de l'Antiquité. On retient volontiers comme symbolique la date de 1440, celle de la *Declamatio* dans laquelle l'humaniste Lorenzo Valla dénonçait le caractère mensonger de la prétendue Donation de Constantin...».

78. Ephraim EMERTON, *The Beginnings of Modern Europe*, Boston, Ginn, 1917, p. 501-502: «What gives Valla his peculiar place in the history of Italian humanism is his extreme development of the critical spirit. This quality had been clearly enough marked in all humanist leaders from Petrarch down, but in none had it become so completely the dominant trait to which all others were subordinated. With Valla criticism in both the higher and the lower meaning of the word seems to have been not merely a means but an end in itself».

79. MARROU, «Qu'est-ce que l'histoire...», p. 22-23.

els primers segles moderns, que trobem entre els estudiosos contemporanis d'aquesta part de la història cultural hispànica.⁸⁰

Pel que fa al vessant propositiu dels humanistes ocupats en l'esclari-ment dels orígens de Barcelona, Joan Margarit va incorporar la solució ideada per Boccaccio de convertir el nom d'Hèrcules en un genèric per tal d'aconseguir fer compatibles les diverses versions de les seves gestes,⁸¹ sense acostar-se a la veritat documentable, i obrí d'aquesta manera el pas als erràtics discursos del Barroc català. Per la seva part, el jurista Jeroni Pau va formular per primer cop el 1475, des de Roma, la teoria d'una fundació cartaginesa de la capital, i el seu parent i corresponsal a Barcelona, l'arxiver i cronista Pere Miquel Carbonell, assumí la tesi i s'encarregà de desqualificar els discursos tradicionals, en particular el de Pere Tomich.⁸²

Basada en una indubtable superioritat de coneixements sobre les llengües i les fonts literàries de l'Antiguitat grega i romana —sobretot rescatant la pista deixada per Ausoni al segle iv en parlar de la «púnica Barcino»—, la proposició de Pau i Carbonell, malgrat la versemblança reconeguda per Nicolau d'Olwer,⁸³ no deixa de ser una nova especulació etimològica que vincula el nom aleshores ja conegut de la ciutat a l'època romana, Barcino, amb el de la família d'Hamílcar i Anníbal, els Barca. Per això, ha pogut semblar que el procediment seguit no era tan diferent del practicat pels autors medievals, des de sant Isidor fins a Ximénez de Rada i els seus epígons catalans.⁸⁴

Nicolau d'Olwer va creure que trobava la combinació entre la primera crítica de la llegenda hercúlia i la proposició de la fundació cartaginesa en el *Libre de feyts d'armes de Catalunya* de Bernat Boades, datat el 1420, i en reproduïa les frases significatives:

Barcelona també fo poblada per los africans, e d'un llur gran capità qui s'apellava Hamilcar Barca, fo apellada Barcanona o Barcinona; jatsia que en mon temps

80. Eulàlia DURAN, «La funció de les llegendes en la historiografia», *Estudi General*, 23-24 (2004), p. 79: «Podem dir com a conclusió que les llegendes continuen essent utilitzades pels humanistes del segle XVI, amb una finalitat política o patriòtica o com a ornament. Que en general no les inventaven sinó que les copiaven de relacions més antigues i les ampliaven amb informació d'altres llegendes, a vegades foranes. Que aquesta utilització no té res a veure amb l'esperit crític ni amb la falta d'esperit crític. La seva veracitat no era posada en qüestió, només la seva utilitat».

81. TATE, *Joan Margarit i Pau...*, p. 251-254.

82. La correspondència entre Pau i Carbonell fou publicada per Manuel de Bofarull dins *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1865, vol. II, especialment, p. 369-374 (*Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. XXVIII).

83. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 19: «Els cabdills cartaginesos són la història; en el cas de la fundació de Barcelona, la falsa història: ells no van fundar Barcelona, però haurien pogut fundar-la».

84. LLANAS I QUER, «La generació de material llegendari...», p. 43-44.

se'n diu que ja era estada edificada molt abans, emperò jo no em cur d'allò que es diu sense millor fundament.⁸⁵

En aquesta avaluació de Boades com a primer historiador humanista de Catalunya, el «més vell dels nostres erudits», Nicolau seguia els seus mestres Jaume Massó i Torrents i Antoni Rubió i Lluch, qui considerava el llibre de Boades com un cim de l'escola històrica catalana.⁸⁶ Però l'autenticitat del *Libre de feyts d'armes de Catalunya* fou negada per Andrés Giménez Soler el 1931 i per Miquel Coll i Alentorn el 1948, amb motivacions ideològiques ben diferents –nacionalisme espanyol i nacionalisme català, respectivament–, però amb un anàleg respecte de les regles deontològiques.⁸⁷ Esmenant amb pena la credulitat dels seus antecessors i mestres, l'argumentació més detallada i precisa de Coll, que va deixar identificat el falsari i datada la impostura a final del segle XVII, posa l'accent en les dues oracions de Boades reproduïdes per Nicolau com un dels indicis més clars de la falsificació.

La primera frase ofereix la concreció interessant, perquè formula la tesi de la fundació cartaginesa «amb més de mig segle d'anticipació damunt dels seus immediats seguidors», que serien Pau i Carbonell, mentre que el ben informat Margarit «no fa la més petita al·lusió a la tesi púnica, seixanta-un anys després de la suposada data del text atribuït a Boades».⁸⁸ La segona part de la citació transcrita repeteix un gest característic dels impostors de tots els temps, des de Dictis i Dares cap endavant, i més encara després del repte humanista. És el gest que aparenta escrúpols crítics en algun punt per fer més creïble la gran antiguitat i el contingut factual de la resta del text que es presenta a l'aprovació del lector.

85. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 14.

86. MASSÓ, «Historiografia de Catalunya...», p. 582-586. ANTONI RUBIÓ I LLUCH, «La escuela histórica catalana», dins *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción del Dr. Cosme Parpal y Marqués*, Barcelona, Casa de Caridad, 1913, p. 104.

87. ANDRÉS GIMÉNEZ SOLER, «La crónica catalana de Bernardo Boades», dins *Boletín de la Biblioteca de Menéndez Pelayo*, 1931, vol. I, p. 17-31. MIQUEL COLL I ALENTORN, «El problema de l'autenticitat del "Libre de feyts d'armes de Catalunya"», dins BERNAT BOADES, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1948, vol. IV. Citem per la reedició dins *Historiografia...*, p. 431-468.

88. NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina...*, p. 15. COLL I ALENTORN, «El problema de l'autenticitat...», p. 434-435.

El mite de Joan Fiveller

A les acaballes del mes de febrer de l'any 1416, durant la darrera estada a Barcelona de Ferran I, el rei entronitzat a Casp quatre anys abans, es va produir un incident entre l'introduïdor de la dinastia castellana dels Trastàmara i el govern municipal a causa de la negativa règia a pagar un impost local sobre queviures. Aquest episodi és l'únic punt de les finances municipals barcelonines de l'Edat Mitjana il·luminat pels historiadors abans del salt endavant que significaren els estudis sistemàtics de Francesc Carreras i Candi a la primeria del segle xx. Ja des del xvi el fet havia estat considerat com l'expressió més representativa de l'esperit cívic de la Barcelona autònoma. Després de la pèrdua de les institucions polítiques pròpies quedà integrat, com a primer acte de resistència antiabsolutista, dins la sèrie d'episodis que té com a culminació tràgica la defensa de la ciutat l'any 1714. El conseller segon Joan Fiveller, protagonista de la confrontació amb el primer Trastàmara segons la tradició historiogràfica principal, esdevingué aviat un objecte de reverència, i a l'època del liberalisme ingressà definitivament a la galeria ideal dels herois catalans, servit per l'art dels dibuixants, pintors, escultors i literats empeltats de romanticisme. El moviment nacionalista del Vuitcents tardà i del primer Noucents va mantenir el denominat afer del vectigal en un punt destacat del teixit interpretatiu de la història de tot el país i l'exalçà com un d'aquells moments en què el Cap i Casal de Catalunya va saber assumir íntegrament els valors nacionals i projectar-los cap enfora en una acció exemplar.

«De tots els fets de la història de Catalunya, potser cap no és més popular que la gesta atribuïda a Joan Fiveller, conseller de Barcelona», podia escriure encara sense exageració Antoni Rovira i Virgili el 1931.¹ Però al llarg dels darrers decennis la fama de l'episodi i el prestigi del seu simbòlic protagonista han minvat considerablement. En el pla col·lectiu, sigui institucional o popular, Fiveller i el vectigal no constitueixen ja referències històriques de primer rengle, comparables, per exemple, amb l'Onze de Setembre. Durant el darrer mig segle, els historiadors professionals no semblen haver trobat cap estímul per revisitar els fets de 1416 i perfilar-los de nou. L'onada revisionista moguda per Jaume Vicens i Vives va deixar bàsicament intocada la història de Joan Fiveller, i darrera seu, els nous especialistes en el segle xv semblen evitar-ne pudorosament les referències massa explícites o compromeses.

1. Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional de Catalunya*, Barcelona, Pàtria, 1931, vol. VI, p. 223.

Es podria atribuir aquest eclipsi simplement al modern descrèdit generalitzat de la vella història narrativa, la que era articulada a base d'esdeveniments extraordinaris, però el rebuig no ha afectat per un igual tots els episodis de la història catalana, com és obvi. Hi ha també, en aquest cas específic, una incomoditat dels historiadors actuals envers l'elaboració eminentment literària que va merèixer des de bon començament la confrontació entre el rei i el conseller i una desconfiança generalitzada respecte a les fonts de coneixement sobre els fets de 1416. Es tracta d'una reacció potser lògica després d'un llarg període de sobreexplotació de l'incident, amb accions com la tria de l'efígie de Joan Fiveller per presidir, juntament amb el rei Jaume I, l'entrada a l'Ajuntament de Barcelona, decisió adoptada el 1841, o com l'afiorament del tràngol de 1416 en el nus de l'acció de la primera novel·la moderna en català: *La orfaneta de Menargues o Catalunya agonisant*, publicada el 1862 per Antoni de Bofarull. És també entenedor el silenci dels professionals actuals com a reacció aclaparada després de les mostres de credulitat envers els reports anteriors al Setcents prodigades durant l'etapa d'efervescència ideològica del primer terç del segle xx fins i tot pels historiadors de tècnica més reputada, com els de l'escola de Rubió i Lluch. Però la reacció és excessiva si, a més de portar a una crítica de la tradició historiogràfica, condueix també al menysteniment del fet històric en si.

El present article es proposa: fer una avaluació crítica de les bases documentals conegudes sobre els fets de 1416; reconstruir detalladament el primer cicle de la seva elaboració historiogràfica, des del mateix segle xv fins a la darrera del xvii; i explicar els efectes catastròfics de la recepció acrítica d'aquesta tradició literària per part dels intel·lectuals compromesos amb la construcció del nacionalisme català modern. A través d'aquests treballs de depuració del coneixement històric, aspirem a contribuir a la rehabilitació de la topada entre Ferran I i el Consell de Cent com un fet digne de ser inscrit altre cop, sense recances, en la genealogia dels conflictes que han anat ritmant un procés plurisecular de definició de les institucions i de delimitació de poders que Catalunya comparteix amb bona part dels països de l'entorn europeu.

Una base documental esmunyedissa

Des del punt de vista documental, l'aspecte més notori del tema que ens ocupa és el desequilibri entre la celebritat assolida pels fets de febrer de 1416 i l'exigüitat –per no dir absència material– de fonts primàries. L'existència de nombroses narracions antigues, algunes d'elles molt primerenques, ha evitat que s'arribés a negar la realitat de la confrontació entre el rei i el govern municipal de Barcelona, fins i tot en moviments com el del positivisme tardà, molt reticent a admetre cap informació històrica sense documents d'arxiu originals al davant. Però l'absència de ressò dels fets als dietaris de la Diputació del General i del Consell de Cent, fonts molt apreciades a la fi del segle xix,

Estàtua de Joan Fiveller a la façana de l'Ajuntament de Barcelona, obra de Josep Bover.
Fotografia de Francesc Català Roca. AHCOAC (Fons fotogràfic Català-Roca)

produïren un gran escepticisme entre els autors més crítics. En notar aquell silenci estrany, Gaietà Soler, per exemple, va considerar inversemblant el gran enrenou i els disturbis populars al·ludits en algunes narracions antigues i dicaminà que el conflicte no havia revestit ni «tan siquiera una décima parte de la importancia que se le atribuye».²

Comptat i debatut, els investigadors sols han pogut trobar un document referit directament al conflicte del vèctigal i contemporani dels fets. Es tracta de l'acta d'una sessió del Consell de Cent, del dissabte dia 29 de febrer de 1416, l'endemà d'haver-se suscitat el problema. L'acta consta de dues parts substancials. La primera consigna els antecedents immediats, és a dir els esdeveniments del divendres, arran de l'arribada del rei a Barcelona: assabentament per part dels magistrats municipals del conflicte sorgit entre «dos compradors de la ajuda o imposició del peix fresch qui's cull en la ciutat» i els enviats del rei i la reina al mercat, que no havien volgut pagar aquest recàrrec; aprofitament de la visita cerimonial de benvinguda al rei per reclamar-li el pagament, amb resultat negatiu; primera reunió formal del Consell ampliat amb prohoms i adopció de l'acord de tornar «a suplicar al dit senyor que fes tornar en possessió la dita Ciutat de collir, exhigir e reebre d-ell e de la dita senyora la dita imposició»; anada a palau, on «lus fos dit que aquell vespre no podian parlar ab lo dit senyor ne lo sendemà dematí fins après dinar a las tres ores»; i convocatòria de consell per al dia següent. La segona part trasllada les deliberacions i els acords adoptats en aquesta reunió de dissabte. Ara, l'acord de mantenir l'exigència del pagament de la imposició és reforçat amb una solemne declaració dels contraventors com a enemics de la ciutat, que no afecta, tanmateix, ni el rei ni cap de les persones del seu entorn immediat:

...que si algú o alguns de qualsevol ley, grau, stament, dignitat o condició –pus no fos lo dit senyor rey o la senyora reyna o lo senyor príncep o la senyora princesa o algú o alguns dels altres fills del dit senyor– de fet volia fer o venir contra les dites imposicions de la dita ciutat e los privilegis, provisions, concessions e usos daquelles, en tal cas –exceptades emperò tostemps e sinó enteses les persones dels dits senyors rey e reyna, príncep e princesa e dels altres fills dels dits senyors rey e reyna e lurs dignitats, les quals emperò tostemps entén e vol haver segons deu en aquella senyoria, feultat, reverència e honor, que feels e naturals vassalls deuen e són tenguts– tots los altres dessusdits sien haguts e tractats per enamichs de la dita ciutat e de la cosa pública daquella segons que per forma, sèrie e tenor dels dits privilegis, concessions e provisions, ús e consuetud, sie permès a la dita ciutat.

2. Gaietà SOLER, *El fallo de Caspe*, Barcelona, Subirana, 1899, p. 157.

Per tal de defensar els privilegis municipals davant el monarca s'acorda també constituir una comissió especial. A continuació, l'acta transcriu la celebració i els resultats de l'elecció de trenta-sis prohoms i nou juristes per integrar aquesta comissió. El cos del document va precedit per la fórmula inicial en llatí, amb la datació, i tot acaba amb la certificació per part de l'escrivà del Consell de Cent, Bernat Esplugues.

El document fou publicat el 1871 per Andreu Balaguer i Merino, que el presenta com un «esbarriat fragment dels perduts llibres de del·liberacions del Concell de Cent que mancan de la col·lecció, entre-ls anys 1412 a 1433», trobat per dos arxivers municipals del seu temps, Lluís Gaspar i Josep Puiggarí, «entre un lligall de vells y oblidats papers».³ Un dels primers historiadors que utilitzaren l'acta posteriorment fou Josep Narcís Roca i Farreras, qui, en glossar l'anterior referència a la troballa arxivística, passa de dir que l'acta és el fragment d'un llibre perdut a afirmar que ella en si és també incompleta: «un fragmento del acta de la corporación centunviral de 29 de febrero de 1416, fragmento del destrozado y perdido libro de deliberaciones de aquel año».⁴ Aquesta apreciació inexacta ha estat repetida per Antoni Rovira i Virgili i per Ferran Soldevila, qui comenta que «malauradament, el fragment de l'acta acaba amb les llistes dels prohoms designats».⁵ De fet, però, ningú no sembla haver vist l'original des de temps de Gaspar, Puiggarí i Andreu Balaguer, per bé que Jean Broussolle, estudiós modern de les imposicions municipals, en dona, precipitadament, una referència arxivística concordant amb les presentacions tradicionals del document, però sense consignar-ne el foli, com hauria estat normal segons el mètode que ell mateix practica amb regularitat a les altres notes del seu treball, derivades de consulta directa.⁶

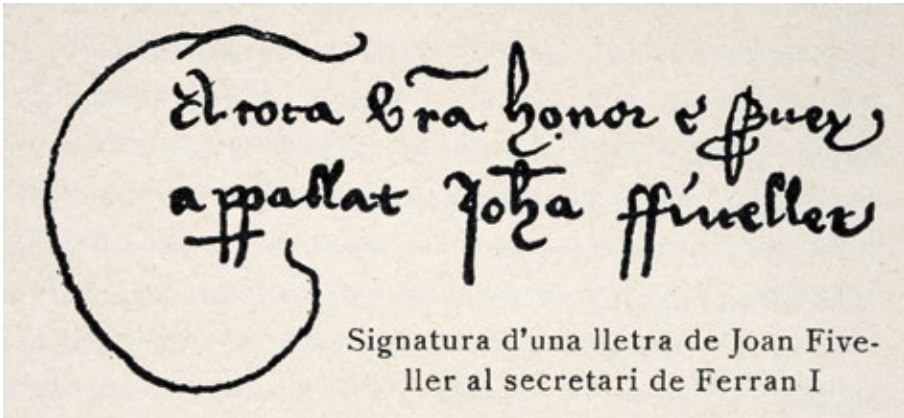
La impossibilitat actual d'accedir al document original desvetlla certament els dubtes. L'escepticisme creix, sobretot, perquè molts dels historiadors catalans del segle XIX i de la primeria del XX —els més lligats a l'alenada romàntica— van mostrar una gran predisposició a donar per bons tots els elements que contribuïssin a arrodonir la teoria que la decadència de Catalunya té una relació directa amb el Compromís de Casp i amb l'entronització d'una dinastia castellana.

3. Andreu BALAGUER I MERINO, «Un paper vell», dins *Calendari català del any 1871* (publicat per F. Pelagi Briz), Barcelona, Estampa de lo Porvenir, 1871, p. 82-95; nota explicativa sobre la troballa i transcripció aparentment completa del document, p. 84-90.

4. Josep Narcís ROCA, «Los dos Fiveller. Fiveller en el acta y el dietario», *Revista de ciencias històriques*, V (1887), p. 5.

5. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1934-1935, v. II, p. 36, nota; 2a ed., p. 643, nota.

6. Jean BROUSSOLLE, «Les impositions municipales de Barcelone de 1328 à 1462», *Estudios de Historia Moderna*, V (1955), p. 138, n. 93. La referència errònia diu: Deliberacions, I.

Signatura de Joan Fiveller, publicada per Antoni Rovira i Virgili a la *Història nacional de Catalunya*, 1931. BC

Ara bé, l'examen de les sèries documentals conservades a l'Arxiu Històric de la Ciutat ofereix indicis favorables a la història referida per Andreu Balaguer. La primera de les sèries pertanyents al Consell de Cent és el denominat *Llibre del Consell*, que s'inicia el 1301 i consta de 28 volums, el darrer dels quals comprèn els anys 1399-1412. La segona sèrie, amb contingut similar i que continua fins el 1714, és el *Registre de Deliberacions*, amb un primer volum corresponent als anys 1433-1437. Entre les dues sèries, el número 29 agregat al *Llibre del Consell* consisteix en una capsa amb un aplec de documents solts dels anys 1414 a 1433. Altres sèries de les més regulars, com la *Clavaria* o les *Èpoques*, presenten també buits pels mateixos anys, mentre que *Diversorum*, col·lecció factícia de volums relligats formada al segle XVII per tal de recollir documents esparsos, mostra amb una relativa freqüència papers dels primers temps de la dinastia de Trastàmara. Sembla, doncs, com si pel que fa a l'organització de les oficines municipals ens trobessim davant un "interregne", un temps en el qual l'activitat del Consell no cessà però sofrí una discontinuïtat funcional significativa.

En aquest context, sembla probable que l'acta de 29 de febrer de 1416 aparentment trobada pels arxivers vuitcentistes no fos pas el fragment d'un llibre destrossat i després perdut, sinó un document isolat, original o còpia, que no va ser mai relligat amb altres papers anàlegs; que, per aquesta raó, va quedar exposat a tot tipus de peripècies i, d'entrada, a barrejar-se amb altres documents en qualsevol racó de l'arxiu; i que aflorà finalment, encara complet, gràcies als escorcolls del segle XIX, un temps d'interès renovat per la part antiga de l'arxiu municipal, amb professionals experts en la lectura de textos medievals i animats, sobretot, per un disseny historiogràfic clar. És possible també que la dificultat d'assignar al document un lloc definitiu dins l'arxiu en temps de Puiggarí hagi estat la causa d'haver quedat traspaperat novament.

L'interès intrínsec de l'acta, palès per als seus primers lectors moderns, podria haver estat causa fins i tot d'un traspàs irregular a mans privades, per inadvertència o deliberadament.

El contingut de l'acta parla a favor de la seva autenticitat i inclina a atorgar-li un crèdit que no pot fer-se extensiu a d'altres textos combinats amb ella pels historiadors catalanistes, des del mateix Andreu Balaguer fins a Ferran Soldevila. En aquests autors, són palesos els signes d'incomoditat davant diversos aspectes del document, com ara el final abrupte del seu contingut narratiu, un final totalment lògic per la circumstància específica i l'objectiu de l'acta –nomenament d'una comissió– però que deixa els investigadors en suspens. Alguns dels detalls de la narració, i sobretot el vocabulari que s'hi utilitza, molt específic de l'època, passaren desapercebuts perquè demanaven un nivell de coneixements inexistent en el moment de la publicació de 1871, a falta de recerques de detall referides al funcionament de l'antiga institució municipal. No es veu d'on s'hauria pogut extreure matèria suficient per crear una ficció documental tan convincent ni, sobretot, quin historiador d'aquell temps hauria pogut fabricar-la.

Les recerques posteriors, prosseguides amb independència de la qüestió concreta de 1416, abonen l'autenticitat del document i dels fets que hi són ressenyats. Carreras i Candi fou el primer a remarcar que el conflicte entre el Consell de Cent i el rei Ferran d'Antequera quedava inserit en una sèrie llarga de topades, amb antecedents a la segona meitat del segle XIV i amb altres episodis posteriors, fins als temps dels Habsburg. El cèlebre biògraf de la Barcelona històrica va posar en relleu que el fet no era pas ni únic ni excepcional, encara que corresponia a una de les facetes més punxegudes de les relacions institucionals entre municipi i monarquia. Posteriorment, Broussolle ha informat amb més detall sobre les confrontacions del municipi barceloní amb els darrers representants de la primera dinastia reial catalana.⁷ Dels diversos antecedents de topades entre les autoritats municipals i els membres de la reialesa, el més semblant al de 1416 és el que enfrontà els consellers amb Martí I arran de la seva primera vinguda a Barcelona com a rei d'Aragó i comte de Barcelona, l'any 1397. Els compradors enviats pel rei i la reina es negaren a pagar els recàrrecs sobre vitualles o mercaderies i els consellers de la ciutat van recórrer davant el monarca. Martí l'Humà i la seva família es creien exempts de tal pagament, però, en qualsevol cas, el rei va procedir a consultar el seu vicecanceller. Aquest darrer, «hoïts los dits Consallers e la part d'aquesta Ciutat», va determinar que la família reial era obligada a pagar les imposicions municipals, «sagons forma dels privilegis e concessions atorgats a

7. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín, s. d., p. 666-669. Broussolle, «Les impositions municipales...», p. 136-139.

aquesta ciutat e ús e costum observat en temps passat» per «los senyors Reys e Reynes passats e llurs infants».⁸

La més prominent de les raons a favor de l'acta del Consell de Cent, de la seva existència i de la seva autenticitat, és la referència a l'impost objecte de debat entre el rei i els consellers. En contrast amb tots els altres relats que han arribat a les mans dels historiadors moderns i que inclouen aquest detall, l'acta es refereix a «la ajuda o imposició del peix fresch» i no a l'impost sobre la carn. Variar gratuïtament un punt de l'afer que, a diferència d'altres parts de la història, no havia estat objecte fins aleshores de cap dubte ni discussió no podia tenir cap sentit per als arxivers i historiadors de la segona meitat del segle XIX, delerosos d'agregar informacions complementàries i no pas de soscar els fonaments tradicionals de la prestigiosa història de Ferran I i els consellers de Barcelona. El canvi en la identificació del producte objecte del litigi –carn o peix– era ben inoportú per als objectius dels intel·lectuals de la Renaixença, perquè en si no aportava res de nou. No afectava la substància de la història però feia dubtar, en canvi, de la credibilitat d'uns relats que –com veurem més endavant– reportaven fins i tot les paraules literals intercanviades pels principals agents implicats i que havien servit per mitificar Joan Fiveller i els seus col·legues i per establir la duresa del conflicte entre rei i municipi.

Incidentalment, Jean Broussolle proporciona una clau important quan analitza el volum i les variacions anuals i trimestrals de les recaptacions dels diversos impostos, entre els quals figuren els de la carn i del peix fresc. Dins el període 1328-1462, les imposicions sobre la carn assoliren una quantitat màxima l'any 1412, amb 12.154 lliures, i l'any anterior s'havia arribat a la millor recaptació pel que fa al peix fresc, 2.800 lliures. Per un costat, aquestes dades certifiquen que, per la raó que fos, aquells foren uns anys molt favorables en la recollida d'impostos sobre queviures, i, per un altre, posen en relleu la importància molt superior de les imposicions sobre la carn. En cas de no venir especificat documentalment o per testimonis orals si el conflicte versava sobre el recàrrec del peix fresc o de la carn, sembla natural que els glossadors del fet s'inclinessin pel segon producte. Ara bé, l'investigador francès, en analitzar les variacions estacionals en el consum dels dos comestibles, adverteix una peculiar concentració del consum anual de peix fresc al voltant del mes de febrer i un simultani descens de la venda de carn, fenomen atribuït a la Quaresma. El 1415, durant el trimestre que comprèn el mes de febrer foren recollides 700 lliures per la venda de peix fresc, que representen el 35% de la recaptació de l'any, mentre que la quantitat recollida durant el mateix

8. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-XI, *Clavaria*, 21, f. 232v.

període pels agents fiscals encarregats de l'impost sobre la carn representava tan sols el 10% de la suma anual.⁹ Aquest fet no sols abona la probabilitat que el conflicte del divendres 28 de febrer de 1416 sorgís a propòsit del peix sinó que indica que els recaptadors de la imposició sobre el peix fresc havien de ser especialment actius en aquell moment precís de l'any, perquè una part substancial del guany previst en la contracta d'arrendament del dret depenia de l'èxit de la campanya de Quaresma.

Una confirmació documental, no dels detalls de la topada, sinó de la seva transcendència política, fou donada a llum el 1912 en el context de la biografia de Pere Becet, batlle de Catalunya durant els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim, deguda a dos dels deixebles més erudits d'Antoni Rubió i Lluch. L'any 1418, Pere Becet anava informant per carta el rei sobre els preparatius reservats del Consell de Cent barceloní, amb la cooperació de barons i cavallers, per organitzar una ambaixada que havia d'acudir a la presència del monarca i reclamar-li la destitució d'una porció significativa dels seus col·laboradors immediats. El dia 29 de desembre, el batlle advertia al seu senyor que aquells treballs del municipi «crexen de fama e rumor entre la jent popular» i que, «tengut lo consell de C jurats de aquesta ciutat, sobre la embaxada fahedora a vostra gran alteza, per les coses de les quals ja he scrit, he sabut com lo consell ha diputades aquelles xxiiii persones, a proseguir aquest negoci fins a la fi, que foren eletes aquella ora que fou la discràsia entre lo senyor rey pare vostre, de alta recordació, e la ciutat sobre lo fet de la imposició».¹⁰

Fidels a les consignes tardopositivistes que informen la major part dels treballs d'erudició publicats pel primitiu Institut d'Estudis Catalans, els dos responsables de l'edició dels documents de Pere Becet no es van dedicar pas a posar en relleu el significat d'aquesta notícia i la seva relació amb la ja aleshores controvertida importància de l'afer del vectigal. No obstant això, les paraules del batlle no van passar desapercebudes a tothom. Antoni Rovira i Virgili va poder utilitzar-les com un dels dos puntals fermes –juntament amb l'acta ja analitzada– per començar a avaluar el fet històric al marge de les cada cop més criticades recreacions literàries.¹¹ Al seu torn, Jaume Vicens i Vives va inserir la notícia dins la descripció de «l'ofensiva pactista [que] continuava [...] desenvolupant-se i envigorint-se des dels seus llunyans precedents de les darreries del segle XIV» i que va forçar la vinguda del rei i la convocatòria de Corts el 21 de març de 1419. Aquesta visió panoràmica de la pugna a llarg

9. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 47 i 94.

10. FRANCESC MARTORELL TRABAL i FERRAN VALLS TABERNER, «Pere Becet (1365?-1430)», *Anuari (Institut d'Estudis Catalans)*, IV (1911-1912), p. 651, doc. LXIX, 29-XII-1418.

11. ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional...*, vol. VI, p. 232.

termini entre monarquia i institucions del reialme ajuda a interpretar les sovint críptiques anotacions del *Dietari* del Consell de Cent durant aquests anys, que inclou referències sovintejades a negociacions del municipi amb representants d'altres estaments i a anades i vingudes entre Barcelona, València i Saragossa, accions a les quals Joan Fiveller va tenir un paper destacat, primer com un dels representants del municipi i, durant l'any consular que començà el 30 de novembre de 1418, com a conseller en cap. Vicens mateix addueix, com a mostra eminent de l'actitud combativa de les institucions polítiques catalanes enfront del jove rei Alfons, les paraules pronunciades per Joan Fiveller en la resposta al discurs inaugural del monarca, feta per raó de la seva magistratura municipal, a les conflictives Corts de 1419:

E plàcia, Senhor, al Rey dels Reys que us ha donat bon parlar, que us face ben obrar.¹²

El reflex historiogràfic primitiu

La duresa del conflicte al voltant de les imposicions municipals havia tingut ja una primera repercussió pública pocs dies després de l'incident, en marxar Ferran I de la ciutat de Barcelona i fer palès el seu enuig amb els representants del municipi. Aquest fet, i no pas la picabaralla pel pagament del recàrrec, és l'aspecte destacat pel primer dels historiadors generals que s'hi referiren, Pere Tomich, que acabà la seva obra el 1438:

E com fou a Barcelona desagradàs ab los de la ciutat per certs drets que li feyen pagar, en tant que el Rey se n'hisqué de la ciutat. E com los Consellers anaren per pendre comiat, lo Rey no s'hi volc girar per donar-los besar la mà.¹³

El precari estat de salut del monarca i la seva mort pocs dies després a Igualada, camí d'Aragó i de Castella, contribuïren sens dubte a fixar la memòria de la seva topada final amb els consellers barcelonins. Tot l'enrenou produït pel canvi de dinastia i per la manca d'acord entre els Trastàmara i les institucions catalanes, que havia de desenvolupar-se de manera dramàtica al llarg del

12. Jaume VICENS I VIVES, *Els Trastàmars*, Barcelona, Vicens-Vives, 1956, p. 105-110. *Manual de Novells Ardots* (edició a cura de Frederic Schwartz i Francesc Carreras i Candi), Barcelona, Henrich, 1892, vol. I, p. 211-214. El volum d'«Introducció» a Felip de Malla, *Correspondència política*, Barcelona, Barcino, 1978, consisteix en un estudi biogràfic i de context històric, degut a Josep Perarnau, que conté una detallada presentació dels conflictes polítics dels primers temps de la dinastia de Trastàmara, amb abundosa documentació reproduïda íntegrament o en part (vegeu-ne sobretot les p. 133-169).

13. Pere TOMICH, *Historias e Conquestes dels excellentissims e cathòlics Reys de Aragó e de lurs antecessors los comtes de Barcelona*, 1534, f. LXX verso, col. 2 (edició facsímil: València, Anubar, 1970, p. 134).

segle xv, estimularen probablement els glossadors posteriors a afegir-hi més i més pinzellades de color.

L'anotació de Pere Miquel Carbonell segueix la línia traçada per Tomich i invoca una tradició oral familiar que li permet d'engrandir i donar més consistència dramàtica a l'escena del comiat reial. Malgrat l'aire retòric, es tracta, probablement, de la darrera de les versions conegudes dels fets de 1416 no interferida per la brillant transposició deguda a Lorenzo Valla:

E com son arribat en Barcelona, per certs drets de la ciutat que li fehien pagar discordà-s ab los Regidors de la dita ciutat, volent ésser franch de no pagar-hi res, car per ésser Rey pretenia ésser-ne franch y exempt; y delliberà exir-se de la dita ciutat y tirar per ses jornades a Çaragoça; i axí ho féu. Y estant per anar-se'n, los Consellers de la dita Ciutat vingueren a él per prendre comiat y besar-li la mà; e lo Rey per la yra e indignació que tenia contra la ciutat, girà'ls cara y no volgué li besassen la mà; mostrant anar-se'n mal content de la dita ciutat. Y axí hisqués de la ciutat, portant-lo bastaxos ab dites andes com fos encara detengut de dita malaltia; tirant son camí, y segons he ohit dir a la mia bona àvia, e a la mia bona mare, y a altres, com fo al coll de la creu, qui és fora y prop lo Portal de Sanct Antoni, féu girar les andes vers la dita ciutat, y ab gran fellonia mirant la ciutat dix aquestes paraules: –O ciutat de Barcelona yo te castigueré–, i no dix altres paraules, sinó que féu son camí. Y com fon en la vila de Golada, de la Vegueria de Barcelona, aquí la malaltia tenia lo sobra el aterrà de tal modo que en pochos dies aquí, en dita vila, reté lo seu esperit a Nostre Senyor Déu.¹⁴

El *Memorial històric* atribuït a Joan Francesc Boscà, escrivà mort el 1480, conté una brevíssima però completa ressenya del conflicte de febrer de 1416, probablement derivada d'altres relats elaborats dins les oficines municipals en temps més apropats als esdeveniments:

lo senyor rey en Ferrando no volia pagar imposicions en la çitutat de Barchinona, però ab gran sforç e unitat de la dita çitutat ne pagà per migà de miçer Bernat de Gualbes, vicecanceller, qui del seu reintegrà a la dita ciutat tot lo que degut li era per les dites imposicions.¹⁵

Aquesta succinta anotació ofereix dades que fan més entenedora l'escassetat de la documentació generada per l'episodi. Per un costat, es va tractar d'una confrontació significativa, que meresqué la inserció dins el *Memorial*, on sols

14. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, ed. 1546, f. 213v-214r.

15. Joan Francesc BOSCÀ, *Memorial històric* (edició a cura de Jaume Sobrequés i Callicó), Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1977, p. 78.

eren inscrits esdeveniments de gran ressonància, com les successions al tron o les grans catàstrofes naturals, i les que representaven fites essencials per a la vida de la mateixa institució municipal. Cap altre fet de característiques similars hi és ressenyat retrospectivament. Als ulls del redactor dels annals, el gran esforç i unitat dels representants de la ciutat era, per lògica, la part de l'afer més digna de ser recordada com a precedent polític. Per un altre costat, es tractà d'un enfrontament de curta durada, amb una solució ràpida i discreta a través d'una persona pròxima al monarca, que va fer efectiu l'import del tribut amb cabals de la seva bossa particular. El descabdellament de l'afer, tal com és descrit pel *Memorial* de Boscà, porta a la memòria el ja esmentat episodi de 1397 amb Martí l'Humà, no sols per l'obvi paral·lel de la intervenció crucial del vicescancerler en els dos casos, sinó també, i sobretot, per la molt diferent acció que Bernat de Gualbes va haver d'emprendre el 1416 en pro de la conciliació entre institucions. Si la brevetat del conflicte explica l'absència de cua documental, l'ambigüitat de les condicions de pagament n'aporta raons suplementàries.

Sigui com sigui, el conflicte entre el Consell de Cent i el rei no deixà rastre en el *Testament dels Consellers* corresponent a l'any 1416, a diferència, per exemple, d'un deute contret per la reina Violant, que no va fer efectiu el preu d'una compra de robes feta a la ciutat. En aquest cas, en acabar el seu mandat, els magistrats anuals volgueren transmetre als seus successors l'exigència de resoldre la qüestió suscitada durant el seu exercici. El conflicte amb el rei Ferran a causa de les imposicions, sorgit a la primavera de l'any, havia quedat tancat molt abans del dia de Sant Andreu, el mes de novembre, quan es feu l'acostumada substitució dels dirigents del municipi, ja sota un altre regnat.¹⁶

La transposició humanista de Lorenzo Valla

El conflicte de 1416 va ser transportat a una dimensió historiogràfica diferent per mà de l'humanista romà Lorenzo Valla, autor de la biografia de Ferran d'Antequera redactada en llatí a Nàpols vers 1445, per encàrrec exprés del fill i successor d'aquest monarca, Alfons el Magnànim. Del singular tractament que en feu, deriven la major part de les glosses i dels debats de l'erudició posterior i la gran popularitat assolida per l'episodi a Catalunya.

La referència de l'italià a l'esdeveniment, molt més llarga que no pas cap de les anteriorment ressenyades, forma part del tercer i darrer dels llibres que componen la biografia àulica. Hi figura sense solució de continuïtat, enfilallada entre els episodis finals de la peripècia vital de Ferran d'Antequera.¹⁷

16. AHCB, 1C-XVII, *Testaments dels consellers*, 26 (1416), f. 5v.

17. LORENZO VALLA, *Historiarum Ferdinandi Regis Aragoniae Libri Tres*, Parisiis, Simonis Colinaei, 1521; facsímil amb nova paginació, València, Anubar, 1969, p. 138-143.

Portada de l'edició de 1520 de la biografia de Ferran I, obra de Lorenzo Valla. Biblioteca Nazionale Centrale di Roma

Les empreses anteriors del monarca, agafat entre els vells compromisos amb l'estirp reial de Castella i la resolució del Cisma d'Occident, fan entenedora la seva fretura de diners i emmarquen perfectament la primera i suggestiva idea llançada per Valla sobre el debat amb els magistrats municipals de Barcelona. Allunyant-se de qualsevol imatge de contratemps impensat o d'iniciativa per part del Consell de Cent, el biògraf afirma sense vacil·lacions que l'afer fou provocat amb premeditació per Ferran I per tal de comprovar, a través d'una minúcia, la disposició dels barcelonins a contribuir econòmicament a les seves iniciatives polítiques: «Voluit igitur a minimis tentare Barcellonaensium animos».

A diferència també de les fonts i narracions ja comentades, que parlen dels consellers, en plural, Valla singularitza l'oposició cívica als designis reials en un sol magistrat, «Ioannes Cevillerius, consilii caput», fàcilment identificable amb Joan Fiveller, que aquell any no era precisament conseller

en cap sinó conseller segon. La tibant entrevista entre el rei i el magistrat local, que té la ciutat darrere seu i la invoca, constitueix el principal centre d'atenció i la part més extensa de la versió, que comprèn la transcripció de dues al·locucions de Ferran I separades per un altre discurs, sortit de llavis de Fiveller.

Una altra peculiaritat del relat de Valla és l'explicació dels tràmits que dugueren al pagament de la imposició i la identificació de les persones que intervingueren a la fase resolutòria del conflicte. Si segons Boscà fou el vicecanceller Bernat de Gualbes qui pagà per iniciativa personal, Valla especifica un diàleg del monarca amb els seus cortesans, que li aconsellen cedir a les pretensions municipals. Ferran I mateix anuncia aquesta decisió a l'espaordit Joan Fiveller, que s'esperava tot un altre desenllaç, molt menys favorable. Segons aquesta versió, són dos dels consellers del rei, Guerau Alemany de Cervelló i Guillem de Montcada, les persones que paguen de la seva butxaca i no deixen traslluir si el rei ha estat forçat per la ciutat.

La biografia de Ferran d'Antequera escrita per Lorenzo Valla és un dels primers exemplars, i dels més representatius, de la historiografia humanista produïda sota la influència dels models clàssics i animada per l'afany de competir-hi en termes d'art literari. El traductor de diversos escriptors grecs al llatí clàssic i autor de les *Elegantiae linguae latinae*, veié sens dubte en l'encàrrec del rei Alfons una oportunitat única per emular els millors historiadors de l'etapa daurada de Roma, com Sal·lusti i, en especial, Titus Livi. Aquest darrer, el més perfecte dels prosistes històrics romans, és renommat pels discursos que posava en boca dels seus personatges, una desviació òbvia respecte a la veritat estricta dels esdeveniments en profit de l'interès humà, de la claredat i de la bellesa. Ben d'acord amb aquests criteris practicats pels cèlebres escriptors llatins, en l'ordre de les preocupacions de Valla, com dels primers historiadors humanistes, figurava d'antuvi l'ideal estètic; després, la fidelitat al sentit general dels esdeveniments, significat que es fa emergir de llavis dels personatges implicats; i sols en un punt molt secundari s'hi pot trobar el respecte dels detalls i peculiaritats locals, perquè aquests són vistos més aviat com un obstacle per a la comprensió universal de la història. La restitució escrupolosa dels fets tal com varen passar, que havia d'esdevenir la preocupació central per als historiadors del segle XIX, no era encara important entre els del segle XV.

El capteniment classicista es manifesta de forma típica en l'ús de termes consagrats per l'Antiguitat en comptes de les denominacions particulars nascudes dels idiomes vulgars, operació practicada sempre que es tractés, als ulls dels humanistes, de realitats institucionals anàlogues a les del món antic. L'encert de l'associació entre noms romans i fets moderns és, naturalment, desigual, i ha estat vista com un triomf abusiu del vessant estètic sobre el

científic en el si del moviment, fins i tot com un cop mortal contra el tractament rigorós de la matèria històrica.¹⁸ En qualsevol cas, és una pràctica que difumina la referència als fets concrets, que dilueix la seva mateixa historicitat, valor eminent per a la mentalitat contemporània. D'aquell afany classicista n'és bon exemple el terme més afortunat entre els introduïts per Valla a la seva narració: *vectigal*, paraula llatina amb la qual designa l'ajuda o imposició municipal objecte del litigi i que ha estat perpetuada pels autors posteriors, quan passen a narrar l'episodi en idiomes moderns, català o castellà. És possible que el filtre idiomàtic i literari hagi tingut també alguna incidència en un altre punt molt influent de la versió de Valla, la menció del carnisser, i no del peixater, com el venedor de comestibles implicat: «Et contigit forte prima pugna cum lanio»; menció corroborada més avall en el segon discurs del monarca, que parla del «vectigal carnis». Si la imposició era presentada com un objecte nimí, com un simple pretext, poc importava un canvi de la seva concreció material, que l'escriptor fixava com de passada en la seva escollida prosa llatina.

La fluïdesa natural de la narració proposada per Valla a partir dels seus models romans i d'una informació que se suposa privilegiada té, pel que fa a l'incident barceloní, una única excepció al final, quan l'autor introdueix un altre element: el debat historiogràfic. En efecte, el biògraf de Ferran d'Antequera polemitza amb altres versions contemporànies, que són al·ludides però no citades de manera directa, a propòsit, precisament, del punt més destacat dins la primitiva tradició dels historiadors catalans, l'enuig del rei i les seves manifestacions el dia de la marxa cap a Igualada.

Hic cum regem circiter sex millia passuum extra murum nacti essent, brevi responsione remissi sunt. Sunt qui dicant eum respondisse, si rediret, ut petebant, illorum malo rediturum, et si viveret, Barcellonam castigaturum. Sed non perinde compertum est, ut provero queat affirmari. Et si dictum est, non nisi inter intimos dictum, ut aliquo potius familiarium vicem regis indignantium dictum est, atque ab aliis exceptum.

Aquí el mateix Lorenzo Valla que no ha vacil·lat a l'hora de proposar versions textuais dels parlaments fets per Ferran I i Fiveller en la intimitat de la cambra del rei, es mostra escèptic sobre la veritat d'un comentari del monarca adreçat als representants de la ciutat en aquells termes tan amenaçadors. El dubte de Valla no versa sobre la possibilitat de la transmissió d'unes paraules proferides a l'aire lliure, sinó sobre el fet en si. Si no considera creïbles aquelles

18. Eduard FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne*, París, Alcan, 1914, p. 12-13.

expressions, i es pren el treball de discutir-ne la possibilitat, és perquè no harmonitzen amb el retrat del rei Ferran que ha anat construint a base d'abundoses pinzellades d'un estoïcisme heroic i perquè no prepara la moralitat que pensa extreure de la història del vectigal.

I és que més enllà de la vanitat literària del llatí, l'obra té una intenció panegírica que manleva l'estil dels antics precisament perquè és el que serveix millor els desitjos del patrocinador. El simple fet de tractar de la vida d'un monarca de principis del segle xv en llatí clàssic, embolcallat amb objectes moderns transmudats per l'aplicació del vocabulari dels vells romans, aixeca el personatge a l'alçària dels grans protagonistes de la història. Per a la part corresponent a les peripècies de Ferran com a infant i regent, Valla va utilitzar la castellana *Crònica de Juan II* d'Alvar García de Santa María. Robert Tate ha subratllat com, d'aquest text difús, encara medieval, Valla en va extreure les dades per a una ferma estructura narrativa, amb el príncep sempre en primer pla i les seves campanyes contra els moros de Granada carregades de reminiscències de les guerres grecoperses i de l'epopeia troiana.¹⁹

Dins d'aquest retrat fet a la moda antiga, el conflicte barcelonès de 1416 no és un episodi indiferent; i no ho és, sobretot, per la imminència de la mort de l'heroi i el caràcter de prova vital última que adquireixen les incomoditats del seu pas per la capital de Catalunya. La topada amb els magistrats municipals i el seu descabdellament interessen Valla principalment com a teló de fons sobre el qual mostrar, un cop més i per darrera vegada, la personalitat de Ferran d'Antequera, que desplega les seves virtuts en unes al·locucions i unes decisions que tenen com a primer destinatari el conseller Joan Fiveller.

La prominència individual de Joan Fiveller dins el relat de Valla ha de ser considerada des de dos punts de vista: el literari i el polític. Pel que fa al primer aspecte, en aquell punt final de la biografia, l'exaltació del rei com a persona demana l'existència d'un interlocutor individual; més encara, exigeix una contrafigura. El perfil psicològic, les paraules i les actituds que Valla assigna a Fiveller responen a aquesta exigència formal. Però no hi ha dubte que el combat verbal entre monarca i magistrat municipal no és sols confrontació entre dues persones sinó també, i sobretot, entre dues lògiques polítiques, entre dos dissenys històrics que s'expressen a través de veus amb plena consciència de les implicacions de la situació. S'expressen tan clarament com ho permet l'horitzó vital de la generació de Lorenzo Valla, que floria a la primera meitat del Quatrecent, el temps encara dels seus personatges. No hi ha cap obstacle per admetre que Fiveller formava part de la delegació que reclamà al rei el pagament de l'impost municipal ni tampoc és impensable que hi fes

19. Robert B. TATE, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo xv*, Madrid, Gredos, 1970, p. 291.

Lorenzo Valla (Roma, 1405 – 1457). The John Carter Brown Library. Brown University

un paper destacat, però no en qualitat de conseller en cap, com diu l'escriptor romà. Aquest aparent error podria ser, més aviat, el resultat d'una estilització historiogràfica destinada a fer més clar el significat polític del cas. És versemblant que Valla volgués personificar la sobergueria municipal en la figura del magistrat barceloní més conegut, el que tres anys després de l'afer del vectigal –aleshores sí, com a conseller en cap– s'enfrontà a les Corts de 1419 amb el fill i successor de Ferran d'Antequera, patró de Lorenzo Valla i primer destinatari de la seva recreació literària.²⁰

20. Robert Tate descriu la biografia llatina de Joan II d'Aragó, presentada al seu fill Ferran el Catòlic per Gonzalo García de Santa María en uns termes que fan suggestiva la seva comparança amb el passatge de Lorenzo Valla dedicat al conflicte del vectigal. L'obra més tardana és sòlidament centrada en l'antítesi entre l'esperit de la monarquia i l'oposició política dels catalans, dirigida per la Generalitat. L'escena clau del llibre és la confrontació retòrica entre Joan II i l'abat d'Àger, i Tate puntualitza que «hablando históricamente, no hay prueba de que monarca y clérigo se hayan enfrentado nunca» (*Ensayos...*,

El parlament inicial de l'escena entre Ferran I i Fiveller posat en boca del rei per l'escriptor humanista explota la contradicció aparent entre les mostres de gran respecte que li fa el conseller i l'exigència del tribut municipal, i és destinat a declarar que aquesta obligació anòmala és contrària al prestigi del monarca. Hi són adduïdes les exempcions fiscals que afavoreixen contemporàniament el clergat barceloní i els exemples antics dels febles reis electius d'Esparta i dels reis d'Israel, de cap dels quals mai no s'ha dit que paguessin impostos als seus subjectes. L'al·locució de Ferran d'Antequera culmina en una afirmació de la voluntat de defensar el dret que l'assisteix en qualitat de rei de Catalunya, voluntat reforçada pràcticament per les seves accions personals del passat, començant per la regència de Castella en nom del seu nebot Joan II:

Ego regnum filii fratris propagavi, ego statum clericalem, quantum per unum regem praestari poterat, direxi, schismate ex Hispania exploso, meum ipsius ius negligam?

En el context de la biografia, aquesta frase es llegeix com una recapitulació final de les proeses presentades anteriorment de manera detallada. L'ombra de l'heroi de perfils homèrics retratat a les arengues de pàgines anteriors es projecta damunt la petitesa de la pugna que ha de sostenir amb els burgesos de Barcelona.

Enfront de la fermesa del rei, legitimada per la seva trajectòria personal, s'aixeca el discurs inflexible del magistrat municipal. Hi explicita la teoria pactista —és a dir, que l'obediència dels subjectes és supeditada al respecte escrupolós dels privilegis locals jurats pel monarca— i en fa l'aplicació al cas concret:

pro nostro iure dictum sit, vectigalia reipublicae esse, non tua: eaque conditione nos te regem accepisse, teque ieiurando interposito rata nobis haec fore recepisse.

Després del raonament jurídic, l'al·locució del conseller adopta un to més enlairat en un *crescendo* final amb tres replans: primer, pronostica que l'actitud adoptada pels dirigents del municipi en aquesta reclamació serà commemorada per la posteritat barcelonina de la mateixa manera que actes anàlegs foren celebrats antigament a Atenes i a Roma; segon, afegeix una comparança entre la constància dels consellers barcelonins i la dels màrtirs cristians; i tercer,

p. 234-236). És, doncs, una exigència de l'estil historiogràfic. No ens sembla forassenyat pensar en una influència de Valla sobre aquesta altra biografia reial, nascuda en circumstàncies paral·leles i amb un propòsit, si no idèntic, situat almenys en una mateixa seqüència de desenvolupament doctrinal.

evoca la solidaritat de tota la ciutat i la converteix en una amenaça oberta contra l'entorn reial: «Non enim moriemur, si moriemur, inulti».

Evidentment, no es pot jutjar del tot aquest discurs posat en boca de Joan Fiveller atenent sols a les coses que s'hi diuen i al marge del seu context, perquè és una peça inseparable del discurs més ampli que Lorenzo Valla construeix al voltant de l'episodi històric i que comprèn, a més, els parlaments complementaris de Ferran d'Antequera i la ressenya de les actituds dels dos personatges enfrontats i de l'entorn cortesà i cívic. Tot i així, s'adverteix una contradicció interna, molt palesa, entre les invocacions als exemples antics, pagans i cristians, tots ells marcats per l'actitud estoica en relació amb el poder constituït, i l'amenaça final que s'hi fa, l'anunci de la venjança en cas de perdre la vida per ordre del monarca. Aquest darrer ingredient taca el discurs del conseller amb una òbvia preocupació per la supervivència personal, que invalida la predisposició al sacrifici que acaben d'exhibir les citacions clàssiques i posa en quarantena la integritat de Fiveller en la defensa dels principis. En definitiva, el Fiveller recreat per Valla ha adoptat el to de Ferran d'Antequera, i els recursos de la cultura humanista, però la seva al·locució no sap mantenir-se a l'alçària dels models ètics triats.

La resposta immediata del rei no mostra cap canvi digne d'esment respecte a la posició establerta de bon principi pel que fa a l'impost municipal, però s'alimenta de les febleses del discurs de Fiveller i explicita més el desequilibri entre el suposat greuge que representa que el rei no pagui les impositcions a la ciutat i l'immens dany efectiu que implica el manteniment de la citada obligació per al prestigi d'un monarca digne de reverència. La mesquinesa de tot l'afer és llançada a la cara del conseller en una diatriba contundent, que posa en relleu la supèrbia subjacent a l'actitud dels representants de la ciutat:

in hoc salus et amplitudo patriae vertitur? pro hoc tibi mortem oppetere honestissimum ac gloriosissimum est? hoc te Atheniensibus? hoc te Romanis? hoc martyribus similem faciet? O rem inauditam, regem suum in servitutem civium suorum redigi velle. Id vero pulchrum, laudabile, et immortalis gloria dignum est? An non haec abiectissimorum hominum contumacia est, atque ambitio, et Luciferi arrogantia? qui dicit, Ponam sedem meam ad Aquilonem, et ero similis altissimo. Iam posuistis vobis sedem ad aquilonem? iam similes mihi estis? et nisi fallor etiam maiores.²¹

21. La *Història de Joan Fivaller*, que, segons establirem més endavant, conté una versió catalana quasi literal del text llatí de Valla, tradueix així: «En açò està posada lo ésser y conservatió de la pàtria? per açò desijau la mort tan honrosa y gloriosa? açò vos farà semblar als romans? semblar als atheniesos? semblar als màrtis? O, cosa maldita, voler posar lo rey en servitut de sos ciutadans. Açò és galenia? açò té per tant lloable y digne de perpètua memòria? no és açò per ventura contumàcia de hòmens abiectos y ambiciosos o arrogància de Lucifer? qui dix: ponam sedem meam ad Aquilonem et ero similis altis-

La descripció del capteniment personal de Joan Fiveller al llarg de tot l'afer, abans i després de la confrontació verbal amb el rei, reforça el mal efecte que creen els estirabots del seu discurs. Els preparatius de la visita, el testament i el solemne comiat de la família, el seguici endolat que l'acompanya pels carrers fins a palau, la mirada aprensiva en busca d'instruments de tortura i d'un botxí en el moment de ser interrompuda l'entrevista després del segon discurs del rei que acabem de citar, són tots detalls llegits per la majoria dels historiadors posteriors com a signes de la gravetat de la situació i de l'ambient opressiu creat pel primer Trastàmara. Però en el context literari original, són, ben al contrari, manifestacions extravagants de la manca d'un perfil heroic real en el ciutadà de Barcelona, senyals de debilitat que el desautoritzen, a ell i, de retruc, a la corporació que presenta. La menció a la supèrbia luciferina dels consellers de Barcelona implica la comparança del rei amb Jehovà. El conseller amenaça per feblesa i des de la feblesa, personal i col·lectiva; el rei, en canvi, desenvolupa tota la pugna en el terreny de la paraula raonada i de- fuig l'ús de la violència, encara que en té els instruments a mà. Aquest és el seu triomf moral:

Quid ita mortis metu apud te ipsum non videris esse, quem tibi pulchram ac gloriosam contra regem tuum mortem ducis? Ne timeto, vive, ut collegis tuis atque civibus respondeas, vectigalia vestra vobis incolumia esse, meque cedente ab hac pugna penes vos quidem esse victoriam, sed non tamen de me triumphaturos.²²

L'apropiació local del relat humanista

A partir de l'edició parisenca de 1520, la impremta va facilitar la difusió del llibre de Lorenzo Valla. L'episodi del vectigal va cridar aviat l'atenció dels historiadors dels reialmes ibèrics. A través de diverses manipulacions de la biografia de Ferran I, algunes d'elles deliberadament ofuscadors, el material posat en circulació per l'humanista romà va poder ser incorporat als discursos propis dels historiadors catalans com un exemple de les virtuts polítiques del país i de les seves institucions. El procés d'apropiació arrenca cap a mitjan segle XVI, amb l'erudita síntesi de Jerónimo Zurita, continua l'any 1584

simo, posaré la mia cadira prop de Aquiló y seré semblant a Déu. Ja us heveu posat lo asiento y cadira ad Aquilionem. Ja-m sou semblants y, si no-m enganye, molt maiors que yo...» (AHCB, ms. L-64, s. f.; edició Puiggarí, p. 20; vegeu les referències completes més avall, notes 23 i 24).

22. En aquest cas, la versió catalana titulada *Història de Joan Fivaller* és menys fidel a l'original: «...qu-és açò, com teniu temor a la mort vos, que teniu per dichosa y gloriosa la mort contra son rey y senyor? Ara bé, no temau, veniu perquè pugau tornar resposta a vostres col·legas y companyons y als ciutadans com vostra imposició està il·lesa y com donau lloch en vostre favor a la contienda fins assí moguda. Ab vosaltres de vuy més reste la victòria. Emperò no pense ne heveu tots molt gran profit» (AHCB, ms. L-64; edició Puiggarí, p. 22).

amb l'aflorament de la *Història de Joan Fiveller* i pot considerar-se completat vers 1630, amb la plasmació d'Esteve Gilabert Bruniquer.

Jerónimo Zurita

El primer pas significatiu del procés va ser extreure l'episodi del context literari original i inserir-lo en la trama d'una història general dels reialmes, els *Anales de la Corona de Aragón*, elaborats per Jerónimo Zurita un centenar llarg d'anys després de la composició de l'obra de l'humanista romà. En considerar que el biògraf de Ferran d'Antequera és una font fiable, perquè «tuvo muy particulares relaciones de personas de aquellos tiempos de las cosas deste príncipe», el cronista aragonès atorga al relat de Valla un valor quasi documental i sanciona, per primer cop, la combinació de les dades consignades per l'italià amb les derivades de fonts primàries, eix dels magnes annals aragonesos.

En línies generals, Zurita conserva la narració original, amb les següents variacions: especifica el nom dels cinc consellers municipals d'aquell any i el lloc que ocupava realment Joan Fiveller; resumeix el primer dels discursos del rei i, sobretot, la resposta del conseller, considerada per l'historiador, no sols una peça notable sinó «una osadía increíble»; passa per alt la segona al·locució del rei i s'estén, en canvi, sobre el consell apaivagador donat pels cortesans. Pel que fa al pagament del deute, l'aragonès se separa explícitament de Valla i dona crèdit a «las memorias del regimiento de la misma ciudad», que assignen la gestió al vicescancerler. Respecte a la marxa de la ciutat, Zurita recull la breu referència de Pere Tomich i posa en relleu el penediment dels barcelonins per l'ofensa feta al rei malalt més que no pas les suposades expressions venjatives del monarca.²³

En suma, a través d'una acurada combinació dels tres grups de fonts narratives disponibles, la història general catalana, la cronística municipal que hem vist representada pel *Memorial* de Boscà i la transposició humanista de Valla, l'autor dels *Anales* mira de rebaixar el to de la confrontació narrada per l'autor italià per tal de fer-la compatible amb el seu coneixement documental de les formes i de les realitats del joc entre els poders polítics de principis del segle xv. És aquesta mirada crítica la que porta Zurita a allunyar-se del desplegament retòric de l'original, tot apuntant la inversemblança de les paraules de Fiveller i prescindint de l'encesa resposta del rei, clímax de la composició de Valla. Malgrat aquest esforç d'equilibri, Zurita devia considerar les paraules atribuïdes al conseller com a representatives de la posició municipal enfront de la monarquia i, en conservar les línies generals del discurs de Fiveller, separat de la contundent contraofensiva verbal de Ferran I, va facilitar

23. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, 1562 i 1585; edició moderna: Zaragoza, CSIC, 1980, p. 466-469.

una lectura de l'episodi més favorable als raonaments del Consell de Cent que no pas la perseguida per Lorenzo Valla.

En qualsevol cas, dins del nou context historiogràfic creat per Zurita, els fets de 1416 criden l'atenció com una actuació política eminent del municipi de Barcelona, sense gaires paral·lels al llarg dels segles. I probablement aquest va ser l'estímul immediat dels treballs per apropiari-se el ric relat del biògraf romà desenvolupats dins les oficines municipals barcelonines a partir de la publicació dels *Anales de la Corona de Aragón*.

Pere Joan Comes

Dels treballs d'aquesta mena, el primer que es coneix és el degut a Pere Joan Comes, un jove escriptor al servei de Francesc Vilar, mestre racional de la Ciutat entre 1579 i 1589. Comes utilitzà subreptíciament els documents que eren al seu abast físic per confeir un *Libre de algunes coses asanyalades*, datat el 1583. Al principi del volum, que li fou legalment segrestat i dipositat a les oficines municipals i que ha heretat el modern Arxiu Històric de la Ciutat, apareix un text de quaranta-una pàgines sense numerar amb el títol d'*Història de Joan Fivaller*.²⁴ Que aquesta peça no pertany al conjunt original és indicat pel detall que, després dels 21 folis que ocupa, apareix l'índex de la resta del llibre, amb una divisió en quatre parts i capítols a l'interior de cadascuna d'elles, en 645 pàgines foliades. L'heterogeneïtat és també estilística, ja que la *Història de Joan Fivaller* és una narració contínua i no un enfilall de notes àmplies però d'arrel annalística com el cos de l'obra. Difereix també pel contingut, que té un caràcter biogràfic i no d'història general o institucional.

Al judici que se seguí contra Comes l'any 1584 com a conseqüència del descobriment de la seva contravenció de les normes de reserva, a més de la deposició sobre el sistema de còpia seguit per al gruix de l'obra, l'encausat declarà que «lo que stà escrit de la historia de Joan Fivaller, que stà escrita en lo principi de dit mon libre, jo u traguí del rational, de un cuern que trobí, lo qual stave sota un cuyro qui stà allí sobre la taula, y aqueix cuern me-n aportí jo a casa M^o Vilar en la qual stave les ores, y-l tinch tancat en ma caxa».²⁵ La

24. AHCB, ms. L-64: *Pere Joan Comes. Libre de algunes coses asanyalades succeydes en Barcelona y en altres pars*. 1583. Al mateix arxiu, hi ha una altra còpia completa del *Libre* –sense indicació d'autor i amb el relat sobre Fivaller incorporat com a primer capítol de la primera part– que passà per les mans de Fra Ramon Ferrer i de Ferran de Sagarra, qui en feu donació a l'Ajuntament (AHCB, ms. B-37). Existeixen també còpies sols de la *Història de Joan Fivaller*, com la que figura a AHCB, ms. A-1, f. 68r-76v (numeració antiga), on, al seu torn, es fa un esment confús d'altres exemplars. Un d'aquests va ser probablement l'utilitzat per Pere Nanot Renart en la publicació de la *Història* dins la revista *Lo Gay Saber*, 2 (1869), p. 244-245, 252-253, 261-262 i 266-268.

25. Documentació publicada per Josep PUIGGARÍ, «Preliminar» a Pere Joan COMES, *Libre de algunes coses asanyalades succehides en Barcelona y en altres parts*, Barcelona, La Renaixensa, 1878, p. 8-10. Puiggarrí diu haver-la tret de «la colecció de processos y diligencias originals, lligall de 1580 a 1585». Efectivament, a la sèrie de Processos (C-XX), de l'AHCB hi ha un lligall, el número 11, amb 58 expedients

lectura dels documents municipals encara conservats que Comes va extrac-tar permet d'admetre la veracitat de la seva declaració sobre el cos del llibre, però les paraules que acabem de llegir més aviat engrandeixen les sospites al voltant de la *Història de Joan Fivaller*, insinuades per l'editor vuitcentista del *Libre*, Josep Puiggarí, però no explicitades per ell ni, segons sembla, per cap historiador més modern.²⁶

L'efecte ulterior de la declaració de Comes sobre aquest punt ha estat deixar plantada la idea que el seu escrit sobre Joan Fiveller no és una elaboració personal seva, sinó una simple còpia d'un text més antic i innominat, en possessió del declarant. Curiosament, però, no consta que aquest exemplar preexistent fos presentat a judici ni retornat a les dependències municipals. Els detalls de la deposició tenen tot l'aire d'una típica coartada falsària, amb la peculiaritat que, en aquest cas, la impostura no serviria per atribuir un text novellament confegit a un autor antic de prestigi sinó més aviat al contrari, sembla feta per tal d'esborrar el rastre que condueix a Lorenzo Valla i per introduir la imatge d'una elaboració anònima primerenca, encara que sense data precisa.

De fet, més de la meitat de la *Història de Joan Fivaller* consisteix en una traducció, maldestra però a penes variada, del relat de Valla. La complementen una pretesa biografia del conseller després de l'episodi de febrer de 1416 i unes indicacions finals disperses, molt falagueres però clarament fantasioses, sobre l'antiguitat i el prestigi del llinatge dels Fiveller i els seus serveis als monarques, a partir de l'any 717. L'objectiu d'aquests afegitons diversos al text procedent de Valla és reivindicar completament el conseller i deixar-ne justificada l'actuació en el cas del vectigal dins un context de nombroses i impressionants accions personals seves i col·lectives de la nissaga, sempre en pro de la monarquia.

El punt clau d'aquesta manipulació compensatòria és l'escena de reconciliació entre Ferran I, moribund a Igualada, i Fiveller, enviat pel Consell de Cent per socórrer el monarca, segons un suposat privilegi que encarregava al municipi de Barcelona la cura de la salut dels reis. Davant l'alarma de la cort en veure arribar a Igualada el recent oponent al monarca, el conseller de

entre els anys 1580 i 1585; però ni en aquest ni tampoc al lligall 14 de la mateixa sèrie, que comprèn documents dels anys 1519-1590, no hi hem sabut trobar el procés contra Comes.

26. No ens sembla encertada la posició de Jaume RIERA I SANS («Falsos dels segles XIII, XIV i XV», dins *Actes del novè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, v. I, p. 448-449) sobre la *Història de Joan Fivaller* quan, de manera precipitada, la considera «inventada al segle XIX». Riera no parteix d'un examen directe de les còpies antigues del text ni té compte de la influència que el relat exercí ja al segle XVII. Les sospites contra els seus editors vuitcentistes, Pere Nanot i Josep Puiggarí, com a culpables de falsificació són, per tant, infundades. Riera aprofita la intervenció del mateix Puiggarí en la troballa de l'acta del 29 de febrer de 1416 per insinuar la falsedat d'aquesta altra peça.

Barcelona declarà que «ell y tots los de sa companyia venian pera servir-lo y pera conservar y posar per obra lo que per dits privilegis eren obligats per la salut de sa persona que com axí com havien procurat de conservar el privilegi del dret de la carn que fins allavors havien conservat axí venia a conservar lo de la salut de sa persona pus Deu y ell li-n havien donat càrrech». La narració segueix amb el truculent detall del servei personal de Fiveller, qui «ab sa propia boca li xuclava lo verí de les plagues» per alleugerir el mal del seu rei, prestació recompensada doblement: amb una petició expressa de perdó per part de Ferran I a la ciutat de Barcelona per haver-se deixat arrossegar pel mal consell i haver pretès vulnerar el privilegi del dret de la carn, i amb el nomenament del mateix Fiveller com a marmessor i tutor de l'hereu de la corona, el príncep Alfons. La suposada direcció de diverses empreses guerres i diplomàtiques de Joan Fiveller a Itàlia en temps d'Alfons el Magnànim completa el full de serveis del personatge, i, com si fos per acabar d'ofuscar els orígens del text i desorientar la recerca, s'inclou en aquest punt una referència a Valla com una de les fonts –juntament amb el Panormita i amb Bartolomeo Faccio– justament per a les darreres etapes vitals de Fiveller. Fins i tot, es proposa un lligam impossible entre els dos personatges: «lo qual Joan Fivaller hagué per mestre lo dit Laurentio Valla».

De l'èxit de la impostura consumada amb motiu del procés de 1584, n'és bon testimoni la nota de l'editor Puiggarí, ple de dubtes però que palesa ignorar l'autoria, tan concreta, de la primera part del relat:

és inexacte atribuir al dit Fivaller lo càrrech de Conseller en Cap com se fa en la present relació. Això és una prova entre altres de lo poch que deu fiarse en ella, majorment no existint en lo arxiu ni en altres parts justificacions més directes. No obstant ve escrita ab certa valentia que proba algun enginy en son autor, tal volta algun respectable religiós bastant posterior a-ls successos.²⁷

I més significativa encara és la posició de Ferran Soldevila, qui, tot i ser conscient del lligam directe i estret entre Valla i Comes, mira d'apuntalar la versió heroica de l'enfrontament de 1416 a través de l'arriscada acceptació del testimoni de Comes sobre l'existència d'una font anterior, el quadern amb cobertes de cuir, i diu que «potser ambdós –és a dir, no sols l'escrivent català, sinó també l'humanista italià que treballava a Nàpols– van treure la narració del quadern de l'arxiu municipal que Comes al·ludeix».²⁸

27. COMES, *Libre de algunes coses...*, p. 15, nota.

28. SOLDEVILA, *Història de Catalunya...*, 1934-1935, v. II, p. 35-36, nota. Especulació mantinguda a la 2a edició de l'obra, 1962, p. 643.

△▷ Les tres primeres pàgines del manuscrit del llibre de Pere Joan Comes: portada, denúncia de la il·legalitat de l'obra i inici del relat sobre Joan Fiveller. AHCB

En l'any M.D. LXXXVIII. Sent Consells los
 m.^o Pere Ferreres Conseller en Cap
 m.^o Francesch de yobles y de Corbera. Segon
 m.^o Miquel Joan de Junyent y de Bonica. Tercer
 m.^o Francesch Pallau fill de Joan. quart
 m.^o Pere Prats. quint.

son trobat lo pnt Libre lo qual son Jone escriptat
 nomenat Pere Joan Comes. Lo qtt estava per Jone
 escriptat ab lo honor en Francesch vilar notari
 de Barçelona. y escrivia qtt. Racional dta dita/in
 cat. y qtt. Jone Ferreres notari de Barçelona. qtt. Jone
 Ferreres notari de Barçelona. qtt. Jone Ferreres notari
 de Barçelona. qtt. Jone Ferreres notari de Barçelona.
 den en la Justicia Arrogadament y sens rebuda
 de dits sumestres present los dits llibres a pnt.
 racional. Com de altres llibres. Sont estar reco
 dides les escripturas. y llibres de de Consells. die
 taries y de determinacions se fan en la pnt
 llibre y capita aqtes y sen fer lo dit llibre y volent se
 anar en Castella sen volia apertur aqtt. y son Red
 at als dits Mag.^s senor Consells per persones selos
 dt. de y honra dta. pnt llibre y a pnt ab molta dil
 gencia son fets Inquisicio de dit delictes y abu
 sament per lo dit escriptament Comes. Se en poder dell
 honra en Miquel Joan selles notari de Barçelona y escr
 va Mayor dta. dita llibre son sen pnt y sen pe
 queren testimonis. y hi testifica entre los altres lo
 sus dit en Francesch vilar escrivia de dit Racional
 de la pnt qtt. se ab pnt de los Mag.^s Adnocat d
 pnt casa apres de aver fet testificar lo dit Pere
 Comes escriptament. Manaren pagar aqtt. en la pnt
 dt. 5.º Doble font qtt. son los escrivia alguns dies
 apres son estat ab fermantes. E dta. mna. per dt.
 Consells qtt. lo pnt. llibre son qtt. en lo Racional y
 menat al dit Francesch vilar Racional y qtt. en
 Inventario q. lo sus dit escrivia Mayor de dta. escript
 nes y altres llibres en Comanda lo dit escrivia dt. Mag.^s

HISTORIA DE IOAN. FIVALLER

PER la mort del serenissim Rey en Maaxi de Arago sens fills hague en estos sos regnes y corona alguns debats contendas y pretentions acausa de no ha uer anominat hercu cest en ells en son vltim testament sino hauer dexat dits sos regnes a qui de dret li pertanguen y mes propinch fos a ells. Per hont molts d'heys y sots preterqueren la dita successio y entre los altres el Rey de Napolis y el Infant don Enrich de Arago y el Infant don ferxando de Castella y altres molts dela dita corona com de altres prouincies per hont estigueren en aquest regnes ab prou treball y ala fi per donar conclusio arant Important negoci se determina q se elegissen nou personas tres Ecclesiasticas tres militas y tres reals y aquells de estos regnes de Catalunya, Arago y Valentia los quals vehessen les pretermons y drets de tots los qui opponien als dits regnes y q en aquell vehessen qui dret li pertanguen fos elegit per Dey y axi las ditas nou personas foren posades en lo Castell de Casp en lo regne de Arago cerca del riu Debro y q de alli no isquesen sens determinar qui fora Dey. y axi vistes per les dites

Joan Fiveller i el rei Ferran I. Dibuix de Josep Puiggarí, gravat per Antoni Roca, dins *Barcelona antiga y moderna*, de Pi i Arimon, 1854. BC

Que aquesta perllongada confusió és concordant amb una intenció gens neta per part de l'encausat en el judici de 1584, i potser d'altres agents implicats, és una idea que cobra força a la llum d'un altre fet. El nom del clavari municipal encarregat d'interrogar Pere Joan Comes és Jeroni Fiveller. Es tractava, doncs, d'un membre de la mateixa família del conseller de 1416 que, òbviament, no podia sentir-se indiferent respecte al contingut de la citada narració. El presumible interès personal del clavari per un escrit destinat a exaltar un dels seus avantpassats i a fonamentar la primacia social i política de la família dins de Barcelona, permetria formular diverses hipòtesis sobre el sentit d'una declaració tan específica –i en certa manera tan gratuïta– com la que feu el jove escriptor sobre aquest primer ingredient del *Libre* i sobre les circumstàncies i el moment de la incorporació de la *Història de Joan Fivaller* al volum segrestat. Es va tractar d'una imposició dels Fiveller a Comes un cop descoberta la seva compilació il·legal? D'un oferiment espontani de Comes per tal d'alleugerir el càstig imminent? O d'un estratagema concertat prèviament en pro de determinades aspiracions dels Fiveller de final del XVI?

La part de la *Història de Joan Fivaller* que segueix Valla conté algunes desviacions respecte a l'original, que han de ser atribuïdes, unes a les

dificultats de comprendre una prosa llatina tan elaborada, i d'altres a les intencions polítiques del responsable del text català. Entre les d'aquest segon tipus figura, per exemple, el ja reproduït final de l'al·locució adreçada per Ferran I a Fiveller quan cedeix a les pretensions municipals, retorçat per tal d'incloure el presagi de conseqüències nefastes per a la ciutat: «Ab vosaltres de vuy més reste la victòria. Emperò no pense ne haveu tots molt gran profit» en comptes de «...meque cedente ab hac pugna penes vos quidem esse victoriam, sed non tamen de me triumphaturos». Potser aquest matís és introduït per tal de compensar una acotació que l'autor català fa més endavant, quan parla de la marxa del rei, un punt que hem pogut observar que preocupava els primers historiadors i que havia esdevingut el centre dels debats. L'escriptor local comparteix amb Valla, a qui al·ludeix sense nomenar-lo —«lo historiador ho recita posant-ho en dupte»— la idea que les amenaces de Ferran I contra Barcelona no arribaren directament a l'oïda dels enviats del municipi. Però la raó per fer aquesta conjectura és ben diferent de l'exposada per l'italià, que suggeria més aviat la discreció del rei. Segons l'autor de la *Història de Joan Fivaller*, en canvi, si aquelles paraules haguessin estat dites pel monarca davant els representants de la ciutat, «ells hagueren respost al que convenia a la república».

Els afegits de la part de la *Història de Joan Fivaller* treta de Valla tenen, sens dubte, un regust municipalista. Però hom no pot obviar el fet evident que, en mans de Comes o de qui fos el conjuminador de l'escrit, el conflicte del Consell de Cent amb Ferran I s'havia transformat en una part de la reivindicació d'un personatge cèlebre i de la seva poderosa família. Posar l'episodi inequívocament al servei de la doctrina municipal va ser la tasca dels autors barcelonins de la primera part del Siscents, i sobretot de l'escrivà i jurista Bruniquer.

Esteve Gilibert Bruniquer

En els anys de pas entre el segle XVI i el XVII, l'episodi de febrer de 1416, gràcies sobretot a Valla i als seus divulgadors, havia passat a engruixir el repertori de fets cèlebres de la història barcelonina susceptibles de ser incorporats a les construccions historiogràfiques i de ser esgrimits en les polèmiques típiques del temps del barroc, sovint ben esotèriques.

N'és exemple eloqüent la resposta de Rafel Cervera al cronista valencià Gaspar Escolano, que havia aprofitat la mort de Ferran I poc temps després del disgust del vectigal com una prova de la nociva constel·lació de la ciutat de Barcelona per als seus reis. En l'argumentació de descàrrec, l'autor català al·legava que el rei ja havia arribat malalt a Barcelona i que, un cop resolt el conflicte de la imposició, «quedó tan satisfecho del proceder de los Concelleres que asistieron a su enfermedad que dejó para su alvacea a uno de ellos

Joan Fiveller i el rei Ferran I. Oli de Ramon Tusquets, 1885. Album/Ramon Manent

llamado Juan Fivaller (según dice la relación de dicho Fivaller que está en el archivo de la ciudad)».²⁹

29. Rafael CERVERA, *Discursos históricos de la fundacion y nombre de la insigne Ciudad de Barcelona, de sus Iglesias Templos y Lugares pios de los tribunales de los Reyes y otros que residen en ella como superiores en el Principado de Cataluña Condados de Rosellon y Cerdania, de los mas notables hechos y empresas de sus Condes Reyes y Señores con asistencia de sus ciudadanos y naturales dispuestos por anales desde su principio año doscientos y treynta antes de la venida al mundo Nro. señor Jhesucristo hasta el año mil seiscientos y veinte y uno despues de su santo nacimiento*, f. 19v (AHCB, ms. B-111, còpia vuitcentista, ordenada per Salvador Sanpere i Miquel, de l'original conservat a la Biblioteca Nacional de París, ms. esp. 121).

Poc temps després de la defensa genèrica de les bondats de Barcelona que Cervera hagué de fer contra els atacs externs, el famós notari, escrivà i arxiver municipal Esteve Gilabert Bruniquer va presentar l'episodi del vectigal en un context molt més afirmatiu. El capítol sisè de la seva *Relació sumària de la antiga fundació y cristianisme de la ciutat de Barcelona y del antich magistrat y govern dels magnífichs consellers* és dedicat a enumerar les tres comeses principals dels consellers de Barcelona:

Primo, fer que la ciutat estiga proveyda y abastada de forments y altres aliments y que no-s venan a preus inmoderats. Secundo, defensar y mantenir los privilegis, libertats y prerogativas de la ciutat. Tertio, cuydar y procurar la pau y benevolència entre sos ciutadans i en cas de discòrdia reduyr-los.

A través de les diverses versions manuscrites de la *Relació sumària* es pot veure que Bruniquer va formar la seva síntesi historicopolítica començant per la distribució dels temes per capítols, amb els enunciats mínims, ampliat successivament amb exemplificacions i disquisicions erudites. La major part de les informacions històriques del capítol sisè, segons la versió més desenvolupada, gira al voltant dels privilegis municipals.³⁰

Bruniquer assenyalava l'escrupolositat en la preservació de les prerogatives de la ciutat i la sosté amb una referència al retrat polític de Barcelona fet per Giovanni Botero, qui trobava «que aquesta ciutat apar més república franca que ciutat vassalla, per los molts privilegis de què goza». És aquest un judici apreciat sobretot perquè es produeix en el context d'una obra no catalana que fa un repàs al conjunt dels països d'Europa. La disposició dels barcelonins a defensar els privilegis és exemplificada a continuació per Bruniquer amb l'acte de 1416, «que és tan celebrat en històries, y-l trobam axí scrit en casa de la ciutat». Com en el cas de Rafel Cervera, la font directa del resum que segueix aquesta al·lusió a l'arxiu municipal és la *Història de Joan Fivaller* de Comes.

L'arxiver no treu protagonisme a Fiveller, però el dibuixa amb els trets que quedaran ja com a clàssics entre els historiadors catalans. En efecte, no li interessa pas el seu perfil individual, que havia estat accentuat a la versió posada en circulació el 1584, sinó la representativitat del personatge, tal com

30. Esteve Gilabert BRUNICHER, *Relació sumaria de la antiga fundació y cristianisme de la ciutat de Barcelona, y del antich magistrat y govern dels magnífichs consellers, y altres coses de honor y bellesa de la ciutat* (amb un pròleg de Francisco Maspons y Labrós), Barcelona, La Renaixensa, 1885, p. 36-38. L'edició segueix la versió manuscrita més àmplia: AHCB, 1B-XV, *Diversorum*, 7, f. 339-385. Agustí DURAN I SANPERE, «Les publicacions històriques de l'Ajuntament de Barcelona», *Recull de Documents i Estudis*, I-1 (1920), p. 46-47, identificà una versió primitiva, més breu, també a *Diversorum*, 5, f. 19-44. El manuscrit A-26, del mateix AHCB, conté una elaboració intermèdia (el capítol VI es troba als f. 27v-29v).

havia figurat en el relat original de Valla. És a dir, per a Bruniquer, Joan Fiveller és sols un exponent de la perseverança que els reis poden trobar no solament en uns dirigents municipals concrets sinó també en tot el consistori i, més enllà, en tot el teixit social del qual són extrets els consellers anyalment. I aquesta idea, el fet que Fiveller és intercanviable amb qualsevol dels seus conciutadans, és el missatge principal de les paraules que Bruniquer inclou en el discurs central de la confrontació amb el rei Ferran I i que inventa a partir d'un germen que es pot trobar al text llatí de Valla i a la traducció catalana afiorada a través de Comes. La *Història de Joan Fivaller* fa dir al conseller:

De quant toca a nostres persones, béns y vida, volem jo y mos col-legas sàpia Vostra Alteza que quant més pretindrà tal immunitat que nostre propòsit és en ans perdre las vidas que la llibertat.

Segons la versió de Bruniquer, Fiveller hauria afirmat la disposició col·lectiva a anar acudint a la presència del monarca,

...resolts de sufrir ab bon ànimo la mort que-ls volrie donar primer que dexar-se perdre son privilegi, y que quant hagués mort als sinc Consellers qui éram, podia sa magestat fer lo mateix ab tots los demés de la ciutat, que tots estaven ab aqueixa voluntat.³¹

Variacions i falsificacions barroques

Al mateix temps que es procedia a assimilar el relat de Lorenzo Valla per uns escriptors que retenien les línies principals de la recreació literària de l'humanista romà, l'ambient local dels historiadors i escriptors polítics catalans del temps dels Habsburg va anar segregant altres versions de l'episodi històric de 1416. Són elaboracions girades d'esquena a la tradició que arrenca de la biografia àulica de Ferran d'Antequera i aparentment derivades de testimonis directes dels fets. Tres d'aquestes narracions, molt diferents pel que fa als detalls del tràngol però que s'assemblen pel relleu que li donen i per l'important nivell d'elaboració literària, han tingut repercussions en la historiografia posterior. Per aquesta raó, principalment, val la pena d'ocupar-se'n.

Sols un d'aquests relats que afioraren tardanament pot ser considerat construït a partir d'un nucli d'informació autèntica. Es tracta d'un report copiat almenys en tres recopilacions siscentistes amb notícies històriques de caràcter municipal i que va penetrar en la historiografia general a partir dels

31. COMES, *Libre de algunes coses...* (edició Puiggarí), p. 19. BRUNICHER, *Relació sumaria...* (edició Maspons), p. 37.

Anales de Cataluña de Narcís Feliu de la Penya, publicats el 1709. Els altres dos relats al·ludits formen part de sengles obres escrites en aparença al segle XV mateix: l'anònim editat al segle XIX amb el títol de *La fi del comte d'Urgell* i el *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, atribuït a Bernat Boades. Aquest darrer és reconegut actualment com una falsificació historiogràfica de cap a cap, perpetrada per Joan Gaspar Roig i Jalpí vers 1675.³² La veracitat del relat espaventós de la persecució i assassinat de Jaume d'Urgell a mans dels fills de Ferran d'Antequera fa molt de temps que és posada en dubte, però la seva autenticitat literària encara suscita discussions, i alguns prestigiosos historiadors l'han continuat acceptant com una obra produïda vers 1470. Les sospites genèriques dels crítics són confirmades a bastament a la part del relat referida al conflicte entre Ferran I i la ciutat de Barcelona, que reflecteix les polèmiques polítiques vives l'any 1624, data precisa de l'afiorament del text per obra de Jaume Ramon Vila.³³

La prominència de l'episodi de 1416 dins els dietaris municipals tardans i la inclusió de les dues falsificacions medievalitzants en punts crucials de la seva estructura, així com l'ambició literària que comparteixen tots ells, són indicis que apunten a una influència dissimulada de l'obra de Lorenzo Valla. En efecte, les llargues explicacions del tràngol en cadascun d'aquests textos contenen vívides imatges que complementen, esmenen o rivalitzen amb les proposades per la brillant composició del biògraf oficial de Ferran d'Antequera i que ens semblen fetes, justament, amb aquesta intenció. La relativització o l'oblit del nom de Joan Fiveller i la insistència en el caràcter col·legial de les accions de la part municipal és una altra de les notes comunes als tres textos esmentats. En aquest punt, palesen la voluntat de neutralitzar la maniobra d'apropiació de la gesta a favor dels descendents del famós conseller perpetrada a través de Pere Joan Comes. En qualsevol cas, sols el coneixement del treball original de l'italià o de la seva principal derivació catalana pot explicar el salt qualitatiu de l'episodi en la jerarquia dels fets històrics de Catalunya que es fa tan evident si comparem aquests textos aflorats tardanament amb el silenci de les versions més antigues dels dietaris i annals municipals o amb les breus notícies donades pels historiadors més pròxims als fets, com són Tomich i Carbonell.

32. Miquel COLL I ALENTORN, «El problema de l'autenticitat del "Libre de feyts d'armes de Catalunya"», dins BERNAT BOADES, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1948, vol. IV, p. 47-52 (reedició dins *Historiografia*, Barcelona, Curial, 1991, p. 448-451).

33. Al seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres, Martí de Riquer va admetre la falsedat del *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, abans que es fessin públiques les detallades recerques de Coll i Alentorn, però es declarà en canvi «convencido de la autenticidad» de *La fi del comte d'Urgell*, obra que considerava «un auténtico *pamflet* político escrito entre 1466 y 1479». Aquesta discriminació entre els dos textos ha contribuït sens dubte a allargar el crèdit de *La fi del comte d'Urgell* fins als nostres dies (*La leyenda de Galcerán de Pinós y el rescate de las cien doncellas*, Barcelona, Antonio J. Rovira, 1944, p. 18).

La versió dels annals municipals

La primera de les tres versions enumerades ha estat citada pels historiadors amb una certa imprecisió. Feliu de la Peña s'hi refereix en uns termes genèrics, que fan pensar en el *Manual de Novells Ardits* o en el *Registre de Deliberacions* del Consell de Cent, però sabem que aquestes fonts no es fan ressò d'aquells fets. Els autors dels segles XIX-XX que van seguir els passos de Feliu de la Peña han conegut el relat a través de la còpia continguda en un llibre manuscrit que al segle XVIII havia rebut el títol de *Copias de varios Diarios que guarda el Ayuntamiento*. Aquest volum de propietat municipal estigué en mans d'Antoni de Capmany, possiblement com a material per als seus treballs de promoció del llegat institucional barceloní, i fou retornat a l'Ajuntament de Barcelona, segons les instruccions del cèlebre historiador il·lustrat, per mà del seu company a les Corts de Cadis, Ramon Llätzer de Dou.³⁴ Els historiadors moderns han aprofitat aquesta associació circumstancial del manuscrit amb l'autor de les *Memorias històricas* per deixar identificat el text com a *Dietari anònim* "de Capmany" o –segons diu Andreu Balaguer amb més exactitud– «que posehí Capmany».³⁵ Hem localitzat una altra còpia del mateix relat al primer volum d'uns *Anals consulars* reelaborats després de 1650 i que no han estat utilitzats fins ara.³⁶

El *Dietari anònim* situa el conflicte entre el Consell de Cent i Ferran d'Antequera l'any 1415, sense precisions de dies i mesos. Aquesta inexactitud, certament de detall, però ben curiosa en una notícia altrament circumstanciada, revela que no es tracta d'una entrada genuïna de dietari. El context originari del relat és el que presenten els *Anals consulars*, amb la seva estructura ritmada per la substitució anyal dels primers magistrats municipals, que es feia el mes de novembre. Efectivament, als *Anals* els fets de febrer de 1416 apareixen a continuació dels noms dels cinc consellers instaurats a final de 1415, i aquest és l'origen de l'error del pretès *Dietari*.³⁷ Les altres variacions que es

34. AHCB, ms. A-1. El relat del conflicte es troba als f. 99v-101r (34v-36r, segons una numeració moderna), com a part d'un conjunt de notícies que comprèn els anys 1413-1557 i que ocupa els f. 99r-137v (34r-72v). Enganxat a la coberta, per la part de dins, hi ha el document que certifica el retorn del volum a l'Ajuntament, l'any 1814. Els f. 68r-76v (4r-12v) contenen una còpia de la *Història de Joan Fivaller*, la mateixa que es pot trobar al *Libre de algunes coses...* de Pere Joan Comes.

35. BALAGUER I MERINO, «Un paper vell...», p. 91.

36. AHCB, ms. A-359, *Anals consulars de la ciutat de Bar(celo)na formats de las més principals antiguitats prerrogativas y successos d'ella*, tom I, p. 66-69. Fèlix TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, J. Verdager, 1836, p. 698, informa que Pròsper de Bofarull posseïa els tres volums d'aquests annals municipals.

37. Una altra còpia del relat, amb datació també equivocada i sense valor especial, a les p. 14-17 del dietari del ms. A-22 de l'AHCB. En annals municipals d'elaboració més tardana, com el *Catálogo o memorial dels concellers de Barcelona y cosas notables suceides en sos temps*, signat per Dídac Montfar el 1642 i que fa una síntesi de la versió de Valla-Comes, l'error es multiplica. En creure que els esdeveniments es produïren als primers mesos de 1415, es relaciona tot l'episodi amb la llista dels consellers designats l'any 1414 (AHCB, ms. B-153, f. 86v).

poden observar entre una còpia i l'altra són poc importants, i les errades es reparteixen de tal manera que fan palès que cap dels dos exemplars correspon a la redacció original.

Que el relat contingut en aquests dos manuscrits forma part de la tradició historiogràfica municipal queda clar pel perfil general de l'episodi de febrer de 1416, no gaire allunyat del que apareix al *Memorial històric* de Boscà: negativa del rei a pagar la imposició, sosteniment de l'exigència per una ciutat molt unida i resolució de l'afer per la mediació personal del vicecanceller, sense esmentar tampoc les mostres d'enuig del rei el dia de la marxa cap a Igualada, que és el tema més subratllat pels historiadors generals de Catalunya, Tomich i Carbonell. Sobre aquest guió bàsic és construïda una versió més àmplia destinada a mostrar la fermesa municipal i la solidaritat entre els consellers i la societat barcelonina, a la manera d'Esteve Gilibert Bruniquer. S'hi projecta també l'ombra de Lorenzo Valla, en alguns casos en forma d'influència directa o de fonament que permet desenvolupar escenes, en d'altres com una versió que cal modificar o neutralitzar. Les manipulacions fetes amb aquest objectiu tenen sovint molta vivacitat, però una subtilesa més aviat escassa.

És probable que l'al·lusió de l'escriptor romà a la pugna entre els enviats del rei i el carnisser sigui el punt de partença de l'escena inicial, encaminada a pintar –amb recurs a l'estil dialogat– un quadre acolorit de la solidaritat ciutadana, presidida pels magistrats municipals, enfront dels abusos dels agents reials:

En temps de aquets sobredits consellers lo rey Fernando no volch pagar imposició, y fou dementre dit senyor venia de Perpinyà e tornava a Barcelona tramès los seus compradors en Barcelona ab orde que comprassen e que no pagassen dret ni imposició diguna. E de fet vingueren a la carniceria e no volgueren pagar la imposició, e los carnicers no-ls volgueren donar carn, e la volgueren pendre per força, e los clams anaren a concellés, de que fonch elegit en Galceran Carbó, conceller sobredit, e anà a la carnereria e trobà allí lo comprador del Rey ab gran debat ab lo carnicer, e un algutzil que fonch vengut del rey manant al carnicer donàs la carn al comprador, y lo conseller manà al carnicer que per ninguna manera no donàs carn a ningú sens pagar la imposició y que si algú no volia pagar lo dret li donasen de bonas coltellades e muyre; e lo algutzir respòs: –E donarna-ho a mi–; e cascun respòs: –Lo carnicer, las primeras que aureu a donar sian del algotzir–.³⁸

38. AHCB, ms. A-359, p. 66-67. La versió del ms. A-1, f. 34v-35r, diu: «En dit any 1415 fonch debat ab dit rey Ferrando, lo qual venint de Perpinyà del demunt dit ajust y tornant en Barcelona, trameté los seus compradors en Barcelona que comprassen sens pagar dret ni imposició ninguna. E de fet,

L'exorbitant amenaça de mort proferida pel conseller Carbó, que podria entendre's com el fruit momentari de l'acalorament dels subalterns enmig del mercat, no desapareix a les fases posteriors del conflicte, quan els magistrats assumeixen col·lectivament el control de la situació:

la ciutat prevey de continent de fer una crida que totom qui volgués comprar res e no pagàs lo dret morís sens ninguna mersè.

Des del punt d'arrencada del conflicte i fins al seu final, la reacció del rei és sempre d'una gran ira, que, tanmateix, no es concreta mai en cap acció definida. D'entrada, fins i tot les possibles represàlies contra els consellers són presentades per l'anònim escriptor com una previsió –que no s'arriba a saber si és justificada– dels mateixos magistrats municipals: «per por que si lo rey feya digun anuig als concellers», el Consell de Cent va preparar que «fossen socorreguts, e tots los oficis foren ajustats, que si alra era, que los concells fossen socorreguts».

En aquest tram inicial del relat, que correspon al primer dia del tràngol, l'autor ha mirat d'establir el protagonisme col·lectiu dels consellers i ha assignat el paper d'expositor individualitzat de la fermesa del municipi, no pas al cèlebre Fiveller, sinó a un altre dels consignats a la llista de consellers de l'any que encapçala l'apartat dels *Anals consulars*: Galceran Carbó. A la part següent, però, l'antecedent de Valla i Comes pesa moltíssim i és acceptat el protagonisme de Joan Fiveller. D'antuvi, l'autor inventa una explicació plausible del fet anòmal, notat per Zurita i inocultable dins el context dels *Anals consulars*, que no fos el conseller en cap qui s'encarregués de parlar davant el rei: «lo conceller en cap, que era en March Turell, se féu malalt, e axí totes les feynes vingueren an an Joan Fivaller, conceller segon».

A continuació, l'anònim historiador, que evidentment dona ja per conegudes les paraules posades en boca de Fiveller per l'autor romà, es limita a glossar-ne ambiguaument la tonalitat:

...molt noblament e ab santa ànima parlà ab lo senyor rey e dix moltes e diverses paraules e bones, casi amoxant lo rey e metent les coses ab rahó al rey, que ell

anant a la carniceria, no volgueren pagar la imposició, e los carnicers no li volgueren donar carn, e ells la volgueren pèndrer per força, e los carnicers anaren als concellers, de que fou elegit Galceran Carbó conceller d'en dit any, e anà a la carniçeria e trobà allí lo comprador del senyor rey ab gran debat ab lo carnicer, e un algutzir que fonch vingut manant al carnicer de part del senyor rey que donàs la carn al dit comprador, sinó que ell lo metria a la presó, e lo conseller respòs e dix semblants paraules: –En carnicer, quisvulla que sia que compre carn e no voldrà pagar lo dret de la imposició, donau-los de bonas cultellades e muyran. E lo alguazir respòs: –E donar-nea a mi. E lo conceller respòs: –En carnicer, las primeras que aureu a donar sian del algotzir.

Enfrontament al mercat entre un conseller i els enviats del rei. Dibuix de Josep Puiggarí, litografiat per Eusebi Planas, dins *La orfaneta de Menargues*, d'Antoni de Bofarull, 1862. BC

degués pagar, que las cosas que ell havia juradas e permeses [sic; el *Dietari anònim* diu: promesas] eren de tenir e servir.

És un resum que contrasta amb totes les altres manifestacions assignades en aquest relat als representants del municipi, tant per la inconcreció –no s'acudeix a l'estil directe ni es deixa traslluir cap expressió específica del conseller segon– com per la seva intenció conciliadora, que és presentada com a estèril. Curiosament, els historiadors de final del XIX i principis del XX influïts pels positivisme, que miraven de reduir l'episodi a unes proporcions més creïbles, aïllen aquest resum del discurs de Fiveller, l'interpreten com una versió diferent de la proposada per Valla i el presenten com a signe de la moderació del xoc.³⁹ Dins el fil narratiu dels *Anals consulars*, en canvi, el gest singular de Fiveller queda devaluat tot seguit per l'èxit de l'amenaça duríssima que la

39. ROCA, «Los dos Fiveller...», p. 10-11. SOLER, *El fallo de Caspe...*, p. 156. I, sobretot, ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional...*, vol. VI, p. 228-229.

delegació de consellers i prohoms de la ciutat projecta directament sobre l'entorn cortesà del rei:

Senyor, pus que vostra senyoria ha jurats los privilegis de aquesta ciutat, tots aquells qui los nos trencaran, acceptat vostra persona e de la senyora regina e de vostron primogènit, tots morran.

Sols la llunyania temporal de l'escriptor respecte als fets historiat, la projecció retrospectiva d'un ambient polític molt diferent i la voluntat a ultrança d'anular l'efecte del prestigiós antecedent literari permeten comprendre el dibuix d'un enfrontament tan radical. La irrealitat de les paraules que van sortint de llavis dels representants de la ciutat i de les seves actituds, tant al mercat com a palau, excepció feta precisament de l'acció conduïda per Fiveller, es fa més evident encara per la passivitat atribuïda al monarca, que es limita a consultar els seus consellers i a deixar que aquests assumeixin la solució del plet sense prendre-hi part ni fer cap manifestació verbal.

En aquesta fase resolutòria del conflicte, l'autor del text transmès pels *Anals consulars* i pel *Dietari anònim* mira d'harmonitzar la versió donada per Valla amb l'expressada per Boscà, a través d'una solució pròxima a l'arbitrada per Jerónimo Zurita. En efecte, proposa que el conjunt dels cortesans reunits pel monarca va aconsellar cedir a les pretensions de la ciutat i que el vicecanceller Gualbes fou l'executor de l'acord col·lectiu, per tal de superar l'entestament del rei. L'especificació final dels compromisos adquirits pel vicecanceller sembla destinada a deixar plantat un precedent per la resolució de plets de la mateixa natura:

lo concell del senyor rey pregà lo rey que fos de la mersè degués pagar la dita imposició, e jamay lo rey non volch fer, e lo consell reyal féu determinació que pus lo rey no volia pagar que ells qui eren en lo consell que pagassen, e de fet vench micer Benet de Gualbes, lo qual era vicecanceller del senyor rey, en casa la ciutat en lo consell de C jurats, qui tostemp estava més, e aquí ell féu fermaça de pagar tot ço, e quant los ministres del senyor rey comprassen que-ls dexassen la imposició, que ell la pagaria, e axí fou, e ell pagà, e axí hagué fi aquesta qüestió e debat.

La invenció de Jaume Ramon Vila

La versió de la història de Ferran I i els consellers de Barcelona que apareix als *Anals consulars* i al *Dietari anònim* representa, probablement, el punt extrem dins el procés de distorsió de l'episodi a favor de la ideologia municipalista. El predomini de la intenció polèmica contra el principal antecedent literari per damunt del compromís de restituir la veritat de les coses permet una

exacerbació unilateral del relat, amb perjudici, finalment, de la versemblança. Un exercici encara més ampli de la llibertat de manipular la matèria històrica, posat al servei d'un objectiu polític un xic diferent, arrossega l'autor de *La fi del comte d'Urgell* cap a uns resultats clarament divergents.

Editada per primer cop el 1889 per l'entusiasta canonge catalanista Jaume Collell, que li donà el títol actual, la truculenta història de la persecució de Jaume d'Urgell per Ferran d'Antequera i els seus fills fou denunciada pocs anys després com una falsificació per l'arxiver Andrés Giménez Soler, descobridor també de la falsedat del llibre de Bernat Boades. El darrer editor de l'obra, que manejà quatre còpies manuscrites diferents, ha estat Xavier de Salas, qui, tot acceptant que l'escrit és un pamflet polític, per tant poc fiable, sosté la seva autenticitat com a obra produïda en temps de la guerra contra Joan II i directament relacionada amb aquesta crisi.⁴⁰ En temps més recents, un historiador tan expert en l'estudi de la societat i la política catalanes del segle xv com fou Santiago Sobrequés no sols considerava el text com una obra autèntica d'aquell temps, sinó que va mirar de precisar-ne la data de composició a partir de les notícies sobre diversos nobles contingudes a la diatriba final de l'obra contra tots els imputats per la destrucció de la dinastia nacional catalana.⁴¹ Les velles sospites, tanmateix, han rebrotat darrerament. Albert Rossich ha expressat la convicció que *La fi del comte d'Urgell* és un text del segle xvii en un article que demanava el dictamen d'altres especialistes, i Jaume Riera i Sans ha respost a aquesta crida amb una afirmació taxativa de la falsedat de l'escrit i amb la proposició de Jaume Ramon Vila, un erudit prevere barceloní de començament del xvii, pretès descobridor de l'obra, com a autor de la impostura.⁴²

La línia crítica engegada fa ja un centenar d'anys per Giménez Soler, al·lèrgic a la idea d'un sentiment nacional català persistent al llarg dels segles, descansa principalment en la denúncia del capteniment anticastellà manifestat per l'autor de *La fi del comte d'Urgell* com un anacronisme, una actitud associable a la crisi de mitjan xvii però gens justificada al xv. Al marge del prejudici polític clar d'aquell arxiver aragonès, els sentiments individuals i col·lectius són una matèria molt volàtil, no gaire simpàtica als ulls dels positivistes i gens aprehensible a través dels seus mètodes. Des del nostre punt de vista, convindria no insistir massa en aquest tipus d'argument. Les

40. *La fi del comte d'Urgell* (a cura de Xavier de Salas Bosch), Barcelona, Barcino, 1931. La «Notícia preliminar» de l'editor, p. 5-20, conté la polèmica amb Giménez Soler.

41. Santiago SOBREQUÉS, «L'alta noblesa del nord de Catalunya», treball escrit el 1952 i publicat en català dins Santiago SOBREQUÉS i VIDAL i Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ *La guerra civil catalana del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 36. Santiago SOBREQUÉS, *El compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona, Curial, 1973, p. 151-152.

42. Albert ROSSICH, «La novel·la catalana entre el "Tirant" i "La orfaneta de Menargues"», *Revista de Catalunya*, 29 (abril 1989), p. 157. Riera, «Falsos dels segles XIII...», p. 450-456.

Portada de la primera edició del manuscrit anònim que el seu descobridor modern, Jaume Collell, acceptà com a crònica fidedigna del segle xv i batejà com *La fi del comte d'Urgell*, 1889. BC

mentalitats col·lectives evolucionen a ritmes en general lents i, al capdavall, sols cent-cinquanta anys separen l'època de redacció aparent de l'obra i la data de les "còpies" ordenades per Jaume Ramon Vila. Resulta també intrigant que el denunciat anacronisme ideològic del text no saltés a la vista de Santiago Sobrequés, un investigador tan avesat a llegir documents autèntics del Quatre-cents català, i no pas predisposat contra el revisionisme historiogràfic. És cert que els greuges contra els castellans van créixer molt durant el segon quart del Siscent, però la vinguda de cortesans i consellers de la mateixa nació amb els reis de la casa de Trastàmara ja havia alarmat les elits autòctones de la primeria del xv, amb les conseqüents protestes i manifestacions de disgust per la situació emergent.⁴³

43. Una mostra a Josep PERARNAU, «Introducció» a Felip DE MALLA, *Correspondència...*, p. 153-154, carta de Pere Bertran a Hug de Llupià, 16 de juny de 1416, des de Barcelona: «aquesta ciutat ab los prelats qui-s són trobats ací e ab alguns barons e cavallers se són entre si ligats e han fet instància e fan continuament al senyor rey sobre algunes coses, e entre les altres és aquesta, en què és tota la dificultat: ço és que'l senyor rey ordone sa casa e son consell de bones persones, a consell de sos regnes e terres. Lo

Riera aporta raons més consistents de la falsedat de *La fi del comte d'Urgell*, com és la inclusió d'una "profecia" de Benet XIII i d'anacronismes empírics –notícies sobre fets posteriors a la pretesa data de redacció– i conceptuals –l'autor fa manifestar a Ferran I la voluntat d'exercir un poder "absolut"– o com l'aparença fragmentària del relat, que encaixa amb la moda introduïda per Annio de Viterbo i seguida després pels falsaris espanyols. A més d'aquests indicis, ja prou inequívocs, Riera dibuixa la personalitat de l'aparent descobridor de *La fi del comte d'Urgell*, el prevere Jaume Ramon Vila, un patriota anticastellà pertanyent a la nova noblesa de la primeria del segle XVII, afeccionat a la història i expert en heràldica, i lliga aquests trets individuals amb diversos aspectes del text que donà a conèixer.

Una de les còpies manuscrites que Jaume Ramon Vila encarregà el 1624 porta un pròleg seu, publicat per Xavier de Salas, qui el considera «ben poqueta cosa per molt que hagi estat lloat».⁴⁴ Ens sembla, no obstant aquesta apreciació, una peça important i reveladora, que resulta sospitosa, en primer lloc, per la raó que destaca Riera, la proximitat entre el sentiment anticastellà manifestat pel prologuista i el que traspua el text principal, és a dir la rara harmonia entre l'objectiu polític de Vila i el contingut d'un relat que tracta precisament d'allò que, com afirma el mateix erudit del Siscent, no van voler dir els historiadors anteriors: «las crueltats que lo rey Ferrando y los castellans qui ab si aportà quan vingué a regnar usàran y féran».

Ara bé, els símptomes de falsedat de *La fi del comte d'Urgell* continguts en aquest pròleg de Vila són força més aclaparadors. L'heraldista justifica la decisió de «fer copiar, en aquest libre, esta història y succés tan lamentable del dit comta de Urgell, ahont llarga y copiosament se trobarà tot lo que ab brevetat se diu en lo present pròlec» per tal de «manifestar a tots las tiranias i inhumanitats de estos dos reys Ferrando y Joan, y suplir la falta dels autors qui per los sinistros intents, com són Esteve de Garibay y altras, las an bolgudas callar». La presentació d'aquest material es fa amb la deliberada obscuritat típica de les estratègies del falsari, que mira de deixar les coses preparades per poder respondre als possibles contraopinants amb noves "revelacions". Per un costat, Vila diu que la història la va fer copiar «de altres llibras y escripturas antigas que en diversos temps arribaren en mon poder», la qual cosa sembla apuntar a una diversitat de fonts i a una elaboració feta o ordenada per ell mateix; però immediatament precisa: «entre los quals foren escrits dos llibres

rey ha respost que ell hi pendrà bones persones; no-s vol strènyer a la ordenació de ses regnes e terres; e sobre açò és ara lo combat; e teniu-vos per dit que-ls curials serven arts terribles, car saben que la instància se fa per gitar-ne a ells. La dita ciutat sobre tots los altres se fa fort sobre la dita instància e u pren a cor».

44. XAVIER DE SALAS BOSCH, «Notícia preliminar» a *La fi del comte...*, p. 13. El «Pròleg de Jaume Ramon Vila», a les p. 159-163 del mateix volum.

de lletra antiga y ja molt usates, sens nom de author». Un d'ells procedent d'un barceloní afeccionat a la història, posseïdor d'altres manuscrits, Llotxim Llätzer Bolet, fill de Pere Pau Bolet. I l'altre, prestat per l'escriptor Rafel Cervera, que «té molts llibres, axí impresos com de mà, trets de verdaders authors y escripturas authènticas». Vila consigna que els dos exemplars que li foren comunicats per aquests conciutadans tenien les mateixes mancances, al començament, al final i en altres punts intermedis, i que la seva còpia manté aquestes llacunes. Proposa a continuació la hipòtesi que ambdues fonts immediates de la seva labor procedeixen d'un original perdut que segurament hauria contingut altres informacions interessants –sobre els actes tèrbols dels compromissaris de Casp i sobre les també censurables responsabilitats de «tantas famílias de cavallers, y comunitats de ciutats y viles de Cathalunya» en la posterior persecució del comte d'Urgell– i que fou mutilat deliberadament per tal que «sa ruïndat no fos tan manifestada». Declara que això «ho puc jo adverar per haver-ne vist alguns fragmentos en poder de un cavaller que, per ésser interesat, no vull anomenar», afirmació que deixa plantada la base per a una possible ampliació del relat, en cas necessari. I encara gosa «assegurar que-s conforme tot lo conegut en aquest libre ab las scripturas y memòrias que d'estos successos he vists en los archius reals y de la Casa de la Ciutat de Barcelona, y de altra part ho he oyt a dir a personas molt velles y dignes de fe».

No obstant aquests indicis de falsificació, cal anar amb compte, perquè la frontera entre el coneixement veritable i la invenció no és fàcil d'establir, ni en el cas de Vila ni en el d'altres falsaris patriòtics, que tenien aquella pràctica censurable sols com un mitjà complementari, com un recurs per a casos extrems. En el seu treball encaminat a demostrar el finançament català del primer viatge de Colom a Amèrica, Jaume Ramon Vila fa descansar l'afirmació sobre el préstec de Lluís de Santàngel en las «escripturas autènticas recònditas en lo racional de Barcelona», que no van poder trobar ni Torres Amat ni Pi i Arimon, malgrat l'interès suscitat en ambdós erudits vuitcentistes per l'al·lusió de Vila. Les recerques més modernes sobre la qüestió potser no han arribat a conclusions massa allunyades d'allò que pretenia sostenir Vila, però no ho han fet a base de les fonts municipals.⁴⁵ En el context del problema llargament debatut de la relació entre el *Libre de feyts* del rei Jaume I i la crònica llatina de Pere Marsili, l'investigador il·lustrat Jaume Villanueva va considerar tèrbola una altra operació de Jaume Ramon Vila. Es tracta en aquest cas de la còpia de l'autobiografia del Conqueridor que manà fer el 1619 a partir d'un manuscrit deixat –segons diu el mateix Vila– per

45. TORRES AMAT, *Memorias...*, p. 656. Andreu Avel·lí PI I ARIMON, *Barcelona antiga y moderna*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1854, vol. II, p. 282.

«un cavaller desta ciutat de Barcelona anomenat Jotxim Llatzer Bolet, que era un llibre molt antich de sa casa escrit de mà en pergami de lletra molt antigua, y conforme me habia certificat molt temps abans son pare Pere Pau Bolet [...] fonch copiat lo seu llibre del original que lo matex Rey Don Jaume escrigué de sa pròpia mà, que està recòndit en lo monestir de Sta. Maria de Poblet [...] com ja en alguna manera consta de altra part per las darreras clàusulas de la fi del present llibre». Villanueva considerava tot plegat suspecte, en primer lloc perquè, de les clàusules mencionades, «no sé cómo el copiante Vila halló que el original del Rey Don Jaime estuviese en Poblet, porque allí nada hay que aluda a ello»; i en segon lloc, perquè «el testimonio de Pere Pau Bolet, que floreció a fines del siglo XVI, no sé cómo pueda servir de prueba de lo que pasó a mitad del siglo XIV». I tanmateix, l'exemplar pobletà del *Libre de feyts* no sols existeix, sinó que és la més antiga de les còpies conegudes de la versió catalana de la vida del monarca, i la còpia de 1619 és encara considerada a les edicions modernes.⁴⁶

Amb independència de la imprecisió de les referències de Vila als fons documentals públics i privats –vaguat culpable o no–, el seu coneixement de l'arxiu municipal de Barcelona no era pas una falsedat. El mateix Villanueva dona com a obra excel·lent, pel que fa a les notícies sobre els consellers, un manuscrit conservat pels carmelites descalços de Barcelona i degut a Jaume Ramon Vila: *Llibre aon estan escrits tots los noms dels Consellers de Barcelona desde el temps del Rey Don Jaume, dit lo Conquistador, quels instituy ab tots los privilegis, etc., fins al present any 1602*.⁴⁷ Capmany utilitza un *Dietari de Ramon Vila* al seu *Suplemento a las Memorias históricas* i identifica el personatge, creiem que equivocadament, com a escrivà del racional. Les informacions que n'extragué l'historiador il·lustrat comencen amb la gran fam de 1333 i arriben fins a l'any 1559, un marc cronològic que coincideix amb les notícies contingudes al primer tom dels *Anals consulars*, compost i recopilat, segons la portada, «per un curiós fill desta ciutat, y continuat per altre no menos afecte patrici», definicions que no encaixen amb un escrivà municipal però sí amb els perfils d'un erudit i patriota com Jaume Ramon Vila.⁴⁸ Els editors moderns de les *Memorias históricas* no van poder identificar aquest dietari a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, però el primer director d'aquesta institució, Agustí Duran i Sanpere, havia fet servir, almenys un cop, un

46. JAIME VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851, vol. XVIII, p. 258-259.

47. VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XVIII, p. 182.

48. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, 1779, i *Suplemento a las Memorias históricas...*, Madrid, Antonio de Sancha, 1792; reedició: Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961, vol. I, p. 750, i vol. II, p. 921, 986, 989-990, 995 i 997-999.

Dietari de Mossèn Jaume Ramon Vila dels anys 1596-1631.⁴⁹ Probablement Jaume Ramon Vila és també el mateix Ramon Vila que feu copiar la *Història de Joan Fivaller*, segons consta a l'esmentat manuscrit A-1 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, f. 4. Si aquestes notícies fossin correctes, resultaria que l'autor de la *Scriptura privada* que alimentà la *Historia de los condes de Urgel* de Montfar i que reafiorà de la mà de Collell rebatejada com *La fi del comte d'Urgell* va ser un freqüentador dels llibres i documents municipals de Barcelona, va conèixer la derivació local de Lorenzo Valla i la versió alternativa dels *Anals consulars*, i potser va tenir una part principal en la redacció d'aquesta darrera.

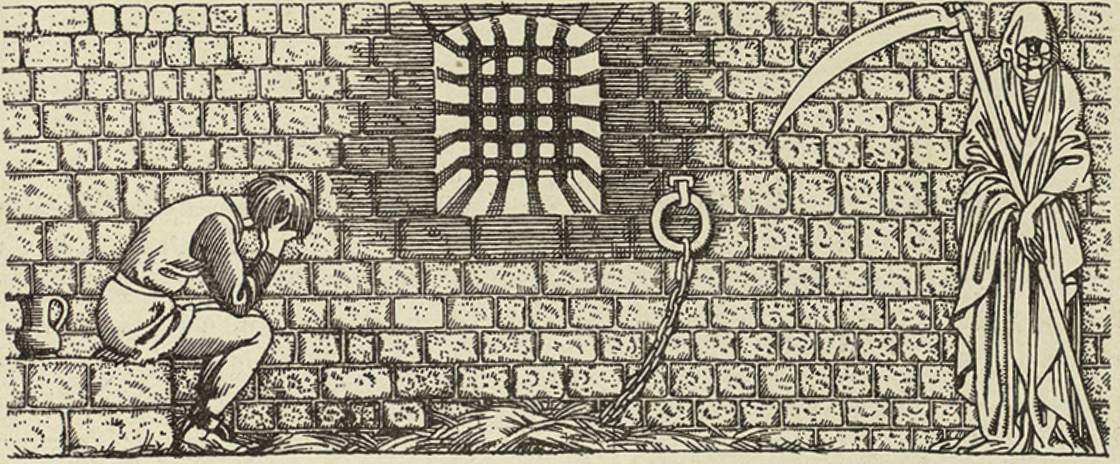
Jaume Ramon Vila fa començar el manuscrit de *La fi del comte d'Urgell* a meitat d'una frase, però immediatament es fa palès que som al moment inicial de l'enfrontament entre el Trastàmara i Jaume d'Urgell, quan aquest és conduït per mals consellers a no reconèixer Ferran d'Antequera com a rei. La narració segueix fins a la derrota militar del comte a Balaguer, el seu empresonament i la dispersió de la família i del patrimoni. A continuació, el llibre deixa de banda la peripècia de Jaume d'Urgell i es concentra en el tram final del regnat de Ferran I fins a la seva mort i el jurament del successor al tron. Després de completar aquesta part, Vila fa inscriure l'observació següent: «En la scriptura amostra faltar alguns fulls».⁵⁰ Es tracta de la primera i figuradament més llarga interrupció interior del relat, que és reprès, també al mig d'una oració, amb Jaume d'Urgell presoner al castell de Xàtiva, visitat primer pel benevolent Alfons el Magnànim, d'incògnit, i després pels malignes germans del rei, Enric, Pere i Joan, el futur Joan II, que perpetra l'assassinat del malaurat comte amb les seves pròpies mans.

El caràcter pervers de Ferran I i la seva manca de lleialtat als pactes és objecte d'una presentació gradual al llarg del primer segment del llibre, a partir d'un inici on és Jaume d'Urgell qui comet errors. La primera gran manifestació del veritable tarannà del nou rei és l'incompliment dels tractes de capitulació de Jaume d'Urgell a Balaguer, negociats pel duc de Gandia, seguit per l'amarga queixa d'aquest darrer personatge, que se sent manipulat i traïcionat pel monarca. Ferran li respon, en castellà: «Duque, quiero sepays que jo so rey, y quiero ser rey, e seré rey, ahun que pesasse a quales se quiere».⁵¹ Un cop abandonada temporalment la peripècia vital de Jaume d'Urgell, el relat es desenvolupa, fins a la interrupció consignada, en tres escenes, corresponents

49. Afegit de Carme Batlle i Emili Giralt a una nota de CAPMANY, *Memorias históricas...* (edició 1961), vol. II, p. 750. Agustí DURAN i SANPERE, «El rey Felipe III quiso casarse en Barcelona» (text radiat l'any 1944), *Barcelona. Divulgación histórica*, IV (1947), p. 216.

50. *La fi del comte...*, p. 71.

51. *La fi del comte...*, p. 36.

Jaume d'Urgell a la presó, amenaçat per la figura de la Mort. Vinyeta inicial de «La Catalunya minvant», vuitena part de la *Història nacional de Catalunya* d'Antoni Rovira i Virgili, 1931. AHCB

a dues estades de Ferran I a Barcelona, separades per l'anada a Perpinyà amb motiu de les negociacions per acabar amb el Cisma d'Occident. Aquest inter-medi serveix per posar l'accent en la ingratitud del Trastàmara amb el seu antic protector, Benet XIII, que el maleeix, a ell i a la seva nissaga, profèticament:

Ex nihilo feci te, et pro mutua mercede solum me dereliquisti in deserto. Dies tui erunt pauci et vita tua abbreviabitur, illegitimaque tua progenies, in nephario coytu incestu, non regnabit usque ad quartam generationem.⁵²

La primera visita de Ferran d'Antequera a Barcelona té com a centre el jurament dels privilegis, que el nou monarca fa amb repugnància i amb la declaració, significativa a la llum de l'episodi posterior, que vol ser «*rey líbero e franco* com los altres reys éran en Spanya, e que no era sa intentió ell fos rey *peytero ni tributario*, car no-u volie Déu, ni sos vassalls no-u devien voler».⁵³ L'expressió *peytero*, conservada en castellà, serveix per introduir de manera versemblant un terme tècnic –en llatí medieval *peytarius*, en castellà *peytero* o *pechero*– que no era propi de la realitat catalana de l'inici del segle xv però que segurament l'extensió de la influència castellana va fer després familiar. Quan Ferran retorna a Barcelona i se suscita el conflicte per les imposicions, el seu primer acte és fer preguntar al venedor de carn quina “*peyta*” s'ha de pagar. La posterior resposta del rei a les exigències renovades del municipi és

52. *La fi del comte...*, p. 55-56.

53. *La fi del comte...*, p. 50-51.

adaptada també a aquest llenguatge: «Conçellés, jo no crech que en part del món sie introduyt ne supportat que los reys e senyós sien *peyteros* ni tributaris de llurs vassalls». ⁵⁴ Pas a pas, el monarca és arrossegat a la imprudència política pel seu caràcter violent i arriba a planejar l'assassinat dels primers magistrats de Barcelona, com un acte inaugural en la plasmació de la seva voluntat de dominar «absolutament no solament aquella ciutat, mes tota Cathalunya e tots sos regnes». ⁵⁵

El sinistre retrat de Ferran I, directament contraposat a la gloriosa pintura de Lorenzo Valla i destinat a manifestar el caràcter criminal de l'absolutisme monàrquic *ab origine*, posa en relleu, per contrast, la virtut dels consellers municipals, que s'entesten a obtenir del rei el respecte escrupolós dels costums polítics. Aquest esforç col·lectiu és expressat a *La fi del comte d'Urgell*, sobretot, a través de dos passatges que no tenen antecedents en la tradició literària sobre l'enfrontament de 1416. Un d'ells és l'escena del jurament dels privilegis. Els magistrats municipals no sols insisteixen en la cerimònia del pacte, malgrat les reticències del flamant monarca, sinó que aigüen un desenvolupament més ampli dels privilegis i de les llibertats, «com ells no solament sperassen de ell jurar e confirmar-los de aquells que avían, mas que de molts majors los ne atorgarie». ⁵⁶ I amb motiu de la topada per les imposicions, els magistrats de Barcelona exigeixen repetidament el pagament, sempre amb el respecte i la cerimònia deguts, però sense la menor cessió. La novetat de la versió, en aquesta part, és que, enmig dels repetits intercanvis entre rei i magistrats que formen la glossa de l'episodi del vectigal, s'hi lllisca un debat a l'entorn de l'exhibició dels privilegis.

En efecte, el rei al·lega la seva condició de nou vingut i demana: «feume vosaltres fe e mostre de vostres privilegis». D'antuvi, els consellers troben «bona e justificada» aquesta petició i encomanen a l'escrivà la recerca dels privilegis:

Trobats e vists los privilegis, fou veritat que ab aquells era atorgat que los consellés e consell poguessen imposar impositió e drets, però ab aquells no-s mostrave que expressament lo rey se obligàs a pagar aquells, ne que sobre lo rey ells lo poguessen imposar.

S'al·ludeix tot seguit a un debat intern del Consell, al final del qual és «deliberat que per res los privilegis no fossin axí *axobrupto* mostrats ne exhibits» i s'acorda respondre amb un aparent subterfugi:

54. *La fi del comte...*, p. 59-60.

55. *La fi del comte...*, p. 65.

56. *La fi del comte...*, p. 51.

E és veritat, senyor, que ab molta diligència los privilegis se són cercats per certs hòmens a qui lo consell ne ha donat càrrech, però, per quant a molt temps que lo archiu en lo qual estan no se és ubert, e per la multiplicatió dels privilegis e altres cartes qui dins aquells són, axí fàcilment no-s poden trobar.

Després de l'afirmació de la «possessió pacífica e centenària e prescrita» de l'ús i costum que obliga el monarca a pagar el recàrrec sobre els queviures, el discurs dels consellers culmina amb una expressió de les intencions profundes del govern municipal que sembla menys adreçada al rei que no pas al lector:

Ne tampoch vol ne és de intentió de la ciutat, que juristes ne altres hòmens li interpreten sos privilegis, ne sos usos, usança e costums axí antiquats, los quals per vostra alteza són stats jurats e confirmats, e tenen força de lley inviolable, la qual aquesta ciutat, ab totes ses forces e poder, ha del-liberat deffendre e mantenir.⁵⁷

L'ombra de les experiències històriques viscudes per Jaume Ramon Vila es projecta poderosament sobre totes aquestes invencions. No en va una de les obres originals que deixà Vila eren unes memòries històriques dels anys 1618 a 1625, un conflictiu temps durant el qual el prevere barceloní va fer fer i distribuir diverses còpies, no sols de la *Scriptura privada* sobre la tragèdia del darrer comte d'Urgell, sinó també d'altres materials interessants per al debat polític sobre la monarquia i el règim pactista català, com ara la crònica d'Enric IV de Castella, deguda a Alfonso de Palencia.⁵⁸

Cal recordar gaire el context històric d'aquells anys concrets del Sis-cents? Després de la relativa bonança del segle XVI, les relacions entre la Corona i les institucions catalanes empitjoraren pels volts de l'inici de la Guerra dels Trenta Anys. El 1620, el virrei, duc d'Alcalá, va augmentar la pressió econòmica sobre les administracions catalanes i exigí el pagament del *quint*, o cinquena part de les imposicions municipals, que corresponia en teoria al monarca, i ho va fer, per primer cop des de feia molts anys, no sols a les ciutats menors i més febles, sinó també a Barcelona. Sens dubte, l'enfrontament amb el més fort dels poders polítics de Catalunya va precipitar l'engegada d'un gran combat ideològic que esdevindria també conflicte militar l'any 1640.⁵⁹ A la mort de Felip III el 1621, els dirigents

57. *La fi del comte...*, p. 60-62.

58. TORRES AMAT, *Memorias...*, p. 655. Dues còpies de la crònica d'Alfonso de Palencia, ordenades el 1622 per Jaume Ramon Vila i prologades per ell es trobaven, mitjan segle XIX, a la biblioteca de Miquel Mayora, segons explica PI I ARIMON, *Barcelona antiga y moderna...*, vol. II, p. 222.

59. JOHN H. ELLIOTT, *La revolta catalana, 1598-1640. Un estudi sobre la decadència d'Espanya*, Barcelona, Vicens-Vives, 1966, p. 134-138.

de la Diputació i, sobretot, els del Consell de Cent plantejaren la negativa a permetre el jurament i actuació del virrei —el mateix duc d'Alcalá— abans de la renovació solemne del pacte del nou monarca amb Catalunya en una visita del flamant Felip IV a la ciutat de Barcelona. D'aquesta ofensiva pactista, mig triomfant amb la destitució d'Alcalá i el nomenament d'un virrei interí el 1623 i acompanyada per un notable esforç doctrinal, en va resultar un cert creixement del poder municipal, tant pel que fa a la capacitat de desenvolupar el règim intern com en matèria impositiva.⁶⁰ A través dels quintos, aquesta capacitat acrescudia dels municipis, tutelada per la Lloctinència, havia de beneficiar també la Corona, però les ciutats oposaren una tenaç oposició a l'intent de cobrar-los, exhibint privilegis antics o demostrant una exempció des de temps immemorials. Malgrat els esforços del Consell de Cent, els juristes de la ciutat de Barcelona no van poder mostrar cap títol concloent.⁶¹

A la llum d'aquests conflictes, els passatges dedicats a la relació entre Ferran I i la ciutat de Barcelona novament introduïts a *La fi del comte d'Urgell* el 1624 apareixen com una contribució de Jaume Ramon Vila a la defensa i desenvolupament de la doctrina pactista en un moment de reactivació política i de crisi. Lalinde troba curiós que els defensors del pactisme, en aquest moment inicial de la topada amb els Habsburg, acudissin als antecedents més llunyans, els capítols de cort de Jaume II i Pere el Cerimoniós, i no pas al compromís de Casp, «el cual para los ojos modernos es el ejemplo más indudable y palmario», i conclou que, tal vegada, en els primers «veían a la manera catalana el pacto entre rey y súbditos, en tanto el Compromiso de Caspe, más semejante a la versión filosófica de asociación seguida de delegación de poder, no les decía nada».⁶² Doncs bé: Jaume Ramon Vila recrea l'escena del jurament a Barcelona del rei entronitzat a Casp i assenta la idea que Ferran d'Antequera esdevingué monarca, un cop batut Jaume d'Urgell, a partir de la renovació solemne del contracte amb la terra, i no abans. Per un altre costat, la impossibilitat de trobar documents fefaents contra la reclamació del quint, arrossegada al llarg dels anys de crisi fins al 1640, pot ser el context explicatiu de la capciosa solució donada a la demanda dels privilegis sobre les impositions formulada pel primer dels Trastàmars. La preocupació pel desordre dels documents municipals, creixent a la darrereria del segle XVI, és a la base

60. Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal en Cataluña (1471-1716)*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1964, p. 164-176 i 285-286.

61. VÍCTOR FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987, p. 171-172. Eva SERRA, «1640: una revolució política. La implicació de les institucions», dins *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, 1991, p. 6-21.

62. LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 57.

de successius redreços i, en especial, dels treballs arxivístics de Bruniquer en temps del mateix Vila.⁶³

Xavier de Salas creia que «l'interès de *La fi* ha canviat amb el temps, i per a nosaltres no es troba, com per a un contemporani, en la defensa –tan grisa– dels drets del comte, ni en la descripció del trist estat de Catalunya, sinó en la narració dels fets per tal com l'autor n'era contemporani, i, encara més, perquè representa la visió d'uns esdeveniments i llur ressò en una opinió política».⁶⁴ La divergència entre finalitat de l'autor i centre d'interès per al lector modern pot ser vista també com a efecte d'una propietat intrínseca del llibre: la diferència entre objectius aparents i objectius reals. Per exemple, un dels propòsits principals declarats en diverses parts del llibre és la denúncia de la responsabilitat dels dirigents de la ciutat de Barcelona per haver contribuït a entronitzar un rei estranger: «la ploma me ha algun tant compellit en scriure la gran culpa e malfactura dels ciutadans de Barcelona».⁶⁵ Però l'hipotètic antibarcelonisme de l'autor (Salas arriba a conjeturar que era lleidatà) és una màscara. Les dues úniques escenes barcelonines del relat, les que tenen Ferran I com a personatge principal, no fan ni la més mínima insinuació de culpabilitat dels notables de la ciutat ni del seu govern –això se suposa que hauria quedat clar en la primera part perduda del llibre, referida al compromís de Casp–, sinó que exalcen els magistrats municipals com a murs contra els quals s'estavellen les pretensions forassenyades del tirà. Si les escenes referides al comte d'Urgell, a Balaguer i a Xàtiva, mostren la criminalitat de dos monarques, Ferran I i Joan II, envers un individu, les dues confrontacions del primer dels Trastàmars amb el Consell de Cent versen sobre el sistema polític i instrueixen els lectors sobre tàctiques per a la defensa del pactisme. Ens costa d'evitar la temptació de considerar que l'objectiu principal de *La fi del comte d'Urgell* és aquest discurs didàctic i fortificant, adreçat als enardits magistrats municipals de Barcelona durant els primers anys de Felip IV i d'Olivares, més que no pas l'embolcall novel·lesc i la denúncia de les responsabilitats passades dels ciutadans de Barcelona i magnats de la terra, que «permeteren rompre e trencar aquella incorrupta e sancta línea masculina, introduynt en lo imperi sement strany e nació bàrbara».⁶⁶

63. FRANCESC CARRERAS I CANDI, «Notes preliminars» a les *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels magnífichs consellers y regiment de la ciutat de Barcelona*, Barcelona, Henrich, 1912, vol. I, p. 5-16. AGUSTÍ DURAN I SANPERE, «Els llibres de la ciutat», dins *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1973, vol. II, p. 155-159 (el text aparegué originalment sense autor i sota el títol «Les publicacions històriques de l'Ajuntament de Barcelona», a *Recull de documents i estudis*, I, 1 (1920), p. 41-47).

64. SALAS, «Notícia...», p. 5-6.

65. *La fi del comte...*, p. 123.

66. *La fi del comte...*, p. 138.

Pel que fa al trasllat dels diversos incidents que marcaren la darrera estada de Ferran I a Barcelona, els punts de contacte amb les versions donades per Valla, Zurita i Comes foren advertits per Xavier de Salas i no tenen res d'estrany, si pensem que *La fi del comte d'Urgell* és obra forjada per Jaume Ramon Vila. Més interessant és consignar-ne les diferències, perquè trasllueixen l'adaptació a una nova conjuntura històrica i les estratègies del falsari per fer predominar la seva versió sobre les anteriors.

Les referències a la imposició sobre la carn i als carnisers marquen el lligam de dependència respecte a Valla i el parentiu amb la versió dels *Anals consulars*, però, en contrast amb aquest darrer relat, no hi ha tumult popular ni cridòria sinó un ordenat debat verbal entre els dependents i, a través d'ells, entre el rei i els consellers. Tota la confrontació es mou, a un nivell explícit, en l'esfera de la discussió jurídica concreta, no pas en l'àmbit dels principis abstractes i dels prestigis històrics, com en el cas de Valla, ni en el terreny de la violència física, com en el cas dels *Anals consulars*. La violència, que n'hi ha, és implícita, secreta, simètrica i proporcionada. Per un costat, el rei, «ab alguns intrínsechs seus familiars, acordà que ell se fahés venir los consellers en lo palau cerca lo mig del dia, que-ls fahés entrar sols en un retret, e que-ls negàs; e que pus ell los agués negats, que los altres del consell e tota la ciutat starían plans». Per l'altre costat, «lo consell ab molt gran secret eligí, feu e creà v sinquenes de consellers, qui ab llurs insígnies acostumades stiguessen promptes, axí que, morts los huns, decontinent amb molta virtut e audàcia isquessen los altrás. E, més, agueren tots los caps dels officis, ab los quals provehiren que tots se metessen en orde e stiguessen promptes amb llurs armes, e que, decontinent oyssen fer cert senyal ab lo seny de les hores, tots se llevassen en un aürt e que matassen quants fossen de la cort del rey, exceptada tant solament la sua persona».⁶⁷

La important mediació resolutorià d'aquest tràngol és assignada a Bernat de Cabrera, un dels tres nobles catalans que apareixen com a consellers del rei dins el relat de Lorenzo Valla i al qual l'autor italià no assigna cap acció concreta, a diferència dels altres dos –Guerau Alemany de Cervelló i Guillem de Montcada–, que són els encarregats de pagar l'import del vectigal. A diferència de les altres versions, *La fi del comte d'Urgell* no fa constar el pagament de la imposició, sinó que passa directament de les advertències de Bernat de Cabrera a parlar del disgust del rei, de la nefasta influència que tingué en la seva precària salut i de l'entestament en marxar cap a Aragó, contra el consell dels metges i a pesar de les súpliques benintencionades dels magistrats municipals.

67. *La fi del comte...*, p. 64-66.

En el report del dia de la marxa, Vila comença com Valla i acaba com Carbonell, clarament influït pels dos autors:

Foren qui digueren que, quant ell fo en lo pus alt del collet, de hont se mira molt Barcelona, ell manà que-l girassen devers la ciutat, e de allí ell la mirà, e mirant-la, manessant-li ab la mà, dix: –¡Barcelona, Barcelona, jo-t castigaré! E, dit açò, ell féu tirà son camí, e se'n anà fins a Igolada. Quant fo en Igolada, lo mal e la febra lo reprengué tant fort que ell no pogué passar pus avant. E aquí, dins breus dias, morí.⁶⁸

En aquest punt final de la narració, Vila fa constar expressament que una delegació municipal, dos dels consellers, va anar a Igualada a petició de l'hereu del tron un cop mort el rei. Sembla evident que es tracta d'una puntualització destinada a contrarestar la versió divulgada per Pere Joan Comes i, per tant, la mitificació de Joan Fiveller.

La invenció de Joan Gaspar Roig i Jalpí

L'editor del *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Enric Bagué, va advertir que el penúltim capítol de l'obra –de fet el darrer, perquè després només hi ha un breu epíleg– té un to diferent, més intens que la resta, degut a que l'autor «cerca de donar la impressió d'estar relatant uns esdeveniments que ell havia viscut o que estava vivint». De fet, el pretès Bernat Boades, quan està descrivint el resultat del compromís de Casp, juny de 1412, s'atura un moment i diu: «E abans de passar pus avant en recitar aquestos faeits, vos en vull dir als sdevenidors que vui que-n comptam a vii del mes de juny del any MCCCCXIX he agut nova de la mort de monsenyer frare Vicent Ferrer». Uns quants paràgrafs més, corresponents al regnat de Ferran d'Antequera i a l'inici del d'Alfons el Magnànim, i l'autor signa el final de la crònica, amb data 11 de novembre de 1420.⁶⁹ En la seva demostració definitiva de la falsedat del llibre, Coll i Alentorn va establir les raons de l'elecció d'aquest any precís pel falsari Roig i Jalpí, dins del ventall de possibilitats de datacions anteriors a les *Històries de conquestes* de Tomich. Per un costat, perquè 1420 és la primera data concreta del regnat d'Alfons el Magnànim continguda en la crònica de Carbonell, una de les fonts principals del falsari, i això li permet acabar el llibre amb una notícia concreta: el jove rei és a Sardenya. Per un altre costat, perquè a l'autor real «li semblava interessant de subratllar les desavinences entre els catalans i el primer rei de la nova dinastia, i sobretot el desagraïment d'aquest envers

68. *La fi del comte...*, p. 70.

69. Bernat BOADES, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1948, vol. V, p. 147 (nota d'Enric Bagué), 79 i 100.

el papa Luna». ⁷⁰ Pel que fa a les desavinences de Ferran d'Antequera amb els catalans, el principal interès de l'erudit de 1675 és fer una nova adaptació del ja tan explotat conflicte barceloní de 1416 a l'ambient polític del regnat de Carles II, del virregnat de Joan Josep d'Àustria concretament, cinquanta anys després de l'aparició de *La fi del comte d'Urgell*.

Roig i Jalpí pren com a punt de partença la versió continguda en la *Història de Joan Fivaller*, i n'aprofita les dues parts, la procedent de Valla i la increïble escena igualadina, amb la peculiaritat de no mencionar, en absolut, el nom del famós conseller, identificat simplement com a conseller en cap. Val a dir que no és un passatge gaire llarg i que tampoc no és detallat cap altre nom dels diferents personatges que intervingueren en l'episodi segons les diverses narracions existents.

El signe més visible de l'adaptació del fet a la conjuntura històrica de la darrera part del segle XVII és l'alteració de l'objecte de debat amb el rei:

E quant ell fo a Barcelona, devets saber que com les sues azembres portaven molta de roba e altres coses que-n devían pagar dretatge, los portalers vulguer-en-lo-i faer pagar.⁷¹

El 1588 s'havia produït l'agrupació dels antics drets de portes de la ciutat, fins aleshores objecte d'impostos particulars «pes de rei, merceria, graixa i cuiram», en un bloc únic denominat drets de la ciutat.⁷² A l'època posterior al retorn de Catalunya a la sobirania dels Habsburg el 1652, el dret de portes preocupava els administradors de la ciutat, especialment pel contraban de robes. Del 1674 és un opuscle adreçat al Consell de Cent, que afirma que la ciutat de Barcelona «no tiene otros efectos sino los derechos de lo que entra y sale por las puertas de dicha ciudad». ⁷³ Roig i Jalpí fa que la Generalitat de Catalunya aparegui al costat del govern municipal de Barcelona com a institució interessada en el pagament del dret de portes pel rei, encara que els diputats no intervenen per a res en el desenvolupament posterior dels fets.

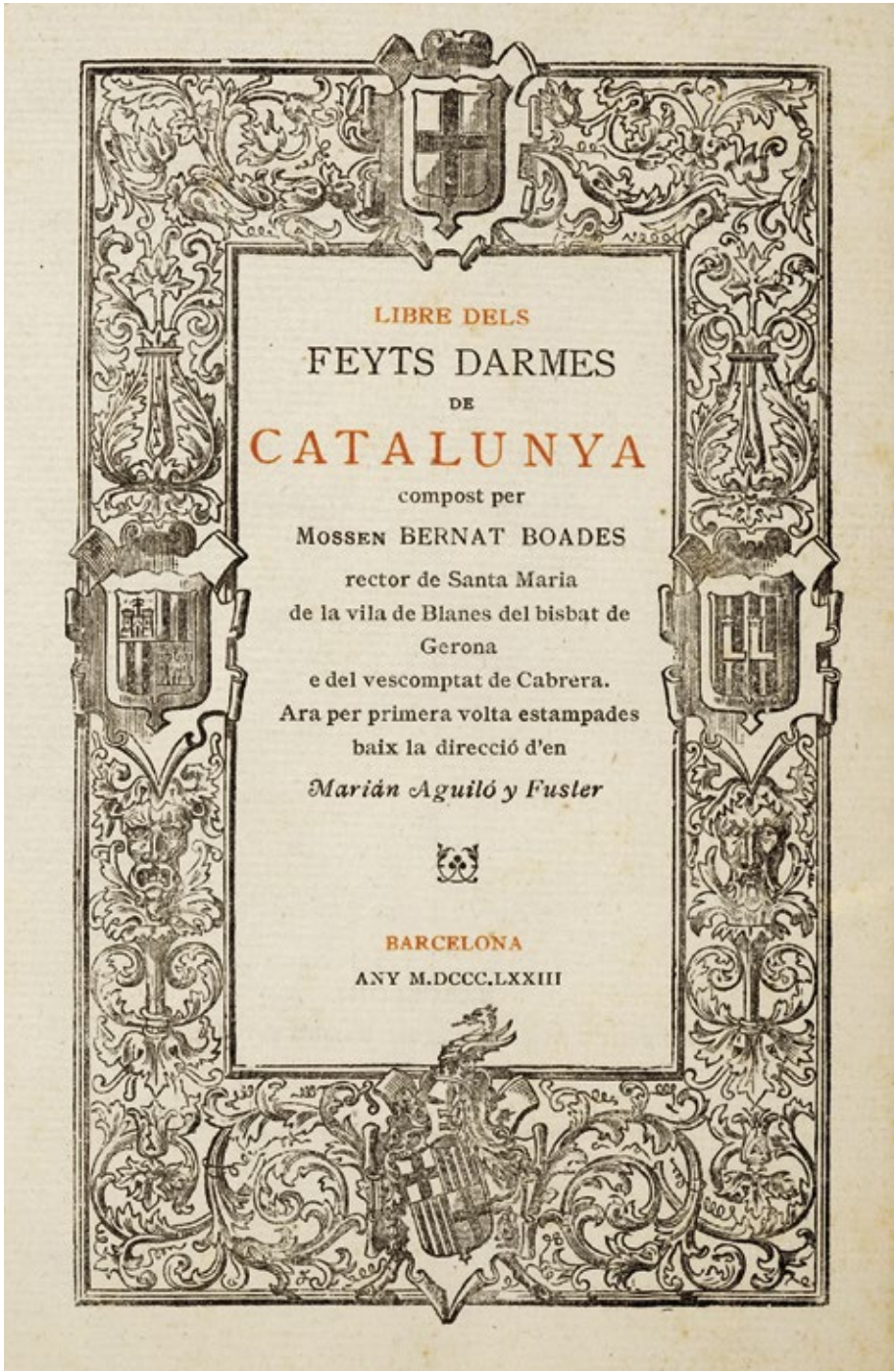
La part del relat derivada de la recreació de l'humanista romà és objecte d'una síntesi en general molt lacònica, que serveix per emmarcar un únic discurs en estil directe, no assignat ni al rei ni al conseller en cap, sinó

70. COLL I ALENTORN, «El problema de l'autenticitat...», p. 463 (citem per la reedició de 1991).

71. BOADES, *Libre de feys...*, p. 91.

72. CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona...*, p. 661.

73. JAUME CARRERA PUJAL, *Historia política y económica de Cataluña. Siglos XVI al XVIII*, Barcelona, Bosch, 1946, vol. I, p. 426-447. A partir de la p. 444, l'autor glossa, amb les citacions traduïdes al castellà, l'opuscle, procedent de la BC (Biblioteca de Catalunya), F. Bonsoms, núm. 387.

Portada de la primera edició de la crònica del falsari del segle XVII Joan Gaspar Roig i Jalpí, 1873. BC

als «bons concellers que-n avia entorn», és a dir els identificats com a Gue-
rau Alemany de Cervelló, Guillem de Montcada i Bernat de Cabrera en la
versió Valla-Comes. Per boca dels «nobles barons» que s'oposen a l'execució
del primer magistrat municipal ideada pel monarca, Roig i Jalpí explicita el
zel dels catalans en la defensa dels furs, pondera els avantatges que el pactis-
me té per a la mateixa Corona i al·ludeix a les desviacions passades d'algun
monarca:

Senyor rey: devets saber la mala ventura que a vós e a nós e a tots los vostres
ha de sobrevénir si aquest hom mor; car tota la ciutat e tota la terra sta avalo-
tada, e tota la perdrets, e no sabem encara nós ni vós si-ns porem salvar; ells
han rahó en ço que volen, car vós los ho avets otorgat e jurat. E bé és ver açó
qu-ells diuhen: que tot resulta en molt gran pro e utilitat vostra; car, si mester
ho avets, tot vos ho daran, conforme ab los reys d'Aragó predecessors vostres
han sempre faeit. Car los catalans són molt zeladors de lurs furs, e molt fervo-
rosos en servir als comptes seus ab lur béns e persones, e molt lleyals; e per ço
lurs comptes los han tant enfranquits, e-ls han agut aquell amor que pare té
devés lurs fills; e si rey los ha volgut faer tort en gordar lurs furs, bé és ver que
no li'n han mancat en la lleyaltat e naturalea que com a lur compte e senyor
li'n tenien, mes emperò bé li'n han faeit conèixer lur desamor en deffèndrer-li
la terra, e ells los han hagut de enfranquir altre vegada, e encara faer-los-na
més franchs del que abans éran. Per tant, senyor, vos pregam que-n sia mercè
vostra de faer ço qu-ells volen, que ells après faran ço que vós voldrets que
fassen ells per vós.⁷⁴

Es tracta, certament, d'un discurs gens congruent amb les circumstàncies
històriques de 1416 i ben enllaçat, en canvi, amb aquell esperit neoforalista
del temps de Carles II que va teoritzar Joan Reglà.⁷⁵

Després d'un recorregut eclèctic pels incidents següents, desenllaç del
conflicte sobre l'impost, agreujament de la salut del monarca i marxa de la
ciutat –basat aquest darrer moment en Valla per al plantejament i en Carbo-
nell per a la continuació, segons una solució pròxima a la proposada per Jau-
me Ramon Vila a *La fi del comte d'Urgell*–, Roig i Jalpí es dedica a ampliar la

74. BOADES, *Libre de feyts...*, p. 92-93.

75. JOAN REGLÀ, *Els virreis de Catalunya*, Barcelona, Vicens-Vives, 1956. FERRO, *El dret públic català...*,
p. 436, critica el terme “neoforalisme” perquè pressuposa una interpretació disminuïda de les constitu-
cions de Catalunya. L'existència d'una pràctica “neoforalista” entre els governants enviats per la Corona
hispanica ha estat posada en dubte en aquests darrers anys, sobretot per Fernando SÁNCHEZ MARCOS,
Cataluña y el gobierno central tras la guerra de los Segadores (1652-1679), Barcelona, Universitat de
Barcelona, 1983. És clara, tanmateix, la revifalla del pensament pactista català en el darrer tram del
segle XVII. L'ús del terme “fur” en el text de Roig i Jalpí reflecteix precisament un tombant peculiar de
les doctrines polítiques catalanes en aquella època.

Joan Fiveller i el rei Ferran moribund a Igualada. Oli d'Antoni Casanova i Estorach, 1875. MNAC

referència a l'escena igualadina, agafada de Pere Joan Comes. L'amplificació, plena de detalls pintorescos i alguns de fastigosos, té una funció estructural clara, que és convertir en profecia realitzada el discurs dels bons consellers del rei. No pas per força, sinó voluntàriament, els catalans són disposats a prestar als seus comtes-reis els serveis més inimaginables, poden satisfer les fantasies més desbocades de què és capaç una ment barroca:

E devets saber que-l rey avia en certas parts del seu cors uns bonys molt terribles e de gran malignitat, dels quals axia molta matèria, mes quant la-i axugaven li'n daven molta gran dolor; e-l conceller, veient al senyor rey que-n avia tant gran patiment, mogut e pres de gran amor, ell no vol que drap s'i acostàs, sinó que ell ab los seus llavis, molt dolçament e amorosa, que-l rey no-n sentia dolor ne

pena, li'n premia aquelles plagues, tirant-li la matèria e après scupint-la dins d'un vaxell d'argent.

En contrast amb el progressiu enduriment personal que descriu *La fi del comte d'Urgell*, Roig i Jalpí converteix el breu regnat de Ferran I a Catalunya en un procés d'iniciació d'un monarca estranger, suspicax al principi davant les inaudites llibertats dels catalans, però que va aprenent pas a pas fins aquest tràngol extrem de la seva vida. La imatge final del relat és la reconciliació total entre el monarca i Catalunya, malauradament sense efectes pràctics:

E bé és ver que, si ell més agués viscut, seria stat un dels senyors reys d'Aragó e comptes de Barcelona més ben volents dels catalans, e axí ho deia ell en la sua infirmitat. Mes emperò nostre Senyor no fo servit de dar-li'n més longa vida; car los nostros grans pecats no merexían aver un rey, nosaltres, lo qual se'n agués mes dins del seu cor de faer-nos tant grans beneficis com aquell nos en volia faer.⁷⁶

La síntesi de Feliu de la Penya

Amb el *Libre de feyts d'armes de Catalunya* acaba la fase d'aportacions a la mitificació de l'episodi de febrer de 1416 que havia començat amb la transposició humanista de Lorenzo Valla, vers la meitat del segle xv, i que culminava amb les manipulacions barroques típiques dels decennis centrals del Siscents. Les darreres i més àmplies alteracions de l'esperit de la història, degudes als dos falsaris, Jaume Ramon Vila i Joan Gaspar Roig i Jalpí, no tingueren una influència immediata. Els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya, apareguts el 1709, en plena Guerra de Successió, marquen un punt d'arribada més moderat, no massa apartat de la síntesi de Jerónimo Zurita i que té interès, principalment, per la seva influència posterior sobre els escriptors i artistes de la Renaixença vuitcentista.⁷⁷

La principal innovació respecte a l'historiador aragonès de mitjan segle xvi és l'ús dels *Anals consulars* per a l'inici del conflicte i el de la *Història de Joan Fivaller* per a l'epíleg igualadí. En efecte, Feliu de la Penya segueix fidelment la versió dels *Anals consulars* al llarg del primer dia del tràngol: la iniciativa reial de no pagar les imposicions municipals, la pugna del mercat amb intervenció de Galceran Carbó i de l'algutzir, el ban del Consell decretant la pena de mort i la justificació de la substitució de Turell per Fivaller. Per al segon dia, el polític i historiador austriacista s'ajusta, més literalment encara,

76. BOADES, *Libre de feyts...*, p. 95-96.

77. NARCÍS FELIU DE LA PENYA, *Anales de Cataluña*, Barcelona, Jayme Surià, 1709, vol. II, p. 424-425.

a la versió de Lorenzo Valla, amb resum de l'enfrontament del conseller segon amb el rei, de les paraules d'aquest darrer i de la consulta amb els tres nobles, tot molt a prop dels equilibris establerts per Zurita.

Després de la supressió deliberada del nom de Joan Fiveller en els textos dels falsaris, la versió de Feliu de la Peña el torna a situar en el centre de l'escenari, no pas per un desig especial de contribuir a la mitificació del personatge sinó per fidelitat a les fonts literàries utilitzades. De Lorenzo Valla, sobretot, Feliu n'extreu el discurs del conseller davant Ferran d'Antequera, traduït bellament a la llengua castellana i que es constitueix en el centre d'atenció principal de tot el report. La versió conté una única alteració de l'original, però molt significativa. Es tracta de la supressió de l'anunci final de la venjança, aquell «non enim moriemur, si moriemur, inulti» que Valla posava per tal de desqualificar la grandiloqüència del burgès de Barcelona als ulls dels lectors cultes. Sens dubte, Feliu de la Peña, en estudiar a fons el text de Valla, advertí el veritable sentit de la darrera clàusula del parlament i la substituï per una apel·lació al sentit de justícia del monarca més acordada amb l'estoïcisme mostrat per les frases anteriors:

...advierta Vuestra Magestad que, aunque con el mayor conato se contradiga a nuestra justicia, antes concederemos a Vuestra Magestad nuestras vidas que esta libertad; no puede esperarnos muerte más honesta y más gloriosa que la que viene por la libertad, ornamento y ampliación de la patria, ni seremos menos celebrados, ya difuntos, por nuestros ciudadanos que lo fueron los athenienses y romanos de los suyos. Y lo que más es, que se nos propone para con Dios premio como de mártires, porque mártires son los que asisten a la verdad y a la justicia. Mire Vuestra Magestad estos procedimientos en qué han de parar, para que no se consulte contra la inocencia de vuestra ciudad e incolumidad de vuestros vassallos.

El dilema modern davant el mite patriòtic

La historiografia barroca no deixà pas d'existir d'un dia per l'altre amb l'adveniment del segle borbònic, però al llarg dels decennis posteriors al daltabaix de 1714 s'anaren imposant, entre els especialistes, uns altres ideals i unes altres maneres de fer. El nou programa del moviment crític internacional —reconstruir el passat a partir de documents autèntics— era ben oportú localment després de les extralimitacions del Siscents. Això deixava el treball bibliogràfic, especialitat barroca per excel·lència, no sols en una posició subalterna, sinó també sotmès a una sospita permanent. Al llarg del Setcents, els representants tardans del corrent de l'erudició llibresca, entre els quals destacava a Barcelona Pere Serra i Postius, van continuar reelaborant i difonent les

històries freqüentades pels historiadors anteriors, com la de Joan Fiveller. Però els seus esforços eren apreciats pels intel·lectuals catalans de primer rengle ja sols com a exemple de sentiment patriòtic, no pas com una aportació veritable al coneixement. Els treballs dels crítics d'aquell segle, pedra fundacional de la historiografia contemporània de vocació científica, anaven en tota una altra direcció, que exclouïa, per principi, acceptar informacions desproveïdes d'un suport documental clar, o bé inversemblants a la llum de la raó natural.⁷⁸

D'ençà d'aquell punt crucial en el desenvolupament de la cultura històrica, el divorci entre el criteri científic, que obliga a posar en dubte les tradicions, i el criteri patriòtic, que ha impulsat a explotar-les pel seu bell simbolisme, ha estat persistent a Catalunya. Sens dubte, les successives onades del racionalisme –Il·lustració al segle XVIII, positivisme a la darrerria del XIX, corrents realistes dels decennis centrals del XX– han afavorit una aproximació crítica a les matèries històriques, mentre que els refluxos romàntics han tendit a desenterrar les tradicions, a reconsiderar-les i, finalment, a acceptar-les. Però en una col·lectivitat tan ben articulada al voltant d'un únic projecte com és la dels historiadors catalanistes dels darrers segles, el divorci no s'ha manifestat sols a través de polèmiques entre diferents escoles o autors, els uns sostenidors dels mites i els altres de la veritat documentable, sinó principalment a través dels dubtes i de les oscil·lacions de cada historiador, sotmesos tots ells a pressions divergents. Pel que fa al conflicte barceloní de 1416, el balanç final de dos segles de consideració moderna dels materials llegats per les etapes anteriors no pot ser qualificat de satisfactori.

La mitificació liberal i romàntica

El més cèlebre dels historiadors il·lustrats de Catalunya, Antoni de Capmany, va ser el primer divulgador de l'interès del *Libre de coses asanyalades* i dels dietaris que havien passat per les mans de Jaume Ramon Vila o que havien estat elaborats directament per aquest erudit. Utilitzà aquests materials en la mesura que els podia considerar recopilacions de notícies extretes de l'antiga documentació municipal, en part perduda o de difícil accés. Del llibre de Pere Joan Comes, en feu un bon ús a les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, de 1779. Del dietari de Vila, se n'aprofità per al *Suplemento* de 1792.⁷⁹

78. Sobre aquest tombant historiogràfic, Ramon GRAU, «Les batalles de la historiografia crítica», dins *Història de la cultura catalana* (dirigida per Pere Gabriel), Barcelona, Edicions 62, vol. III, p. 163-188.

79. CAPMANY, *Memorias históricas...* (edició 1961), vol. I, p. 48, 71, 124 i 128-129; vol. II, p. XXII-XXIII i 818. Capmany no va manejar l'original del *Libre de algunes coses asanyalades* (AHCB, ms. L-64), que porta ben visible el nom del seu autor, Pere Joan Comes, sinó una altra còpia: «Libro Colorado de Notas de la Secretaría de dicho Consistorio, recopilado de orden del antiguo Magistrado Municipal por Francisco Vilar Secretario de su Contaduría en 1585, el qual lleva este título: *Libre de*

Vinyeta sobre Joan Fiveller a la capçalera del setmanari catalanista *La Gramalla*, 1870. AHCB

Ara bé, Capmany no va fer-se ressò de la *Història de Joan Fivaller*, adherida al *Libre de coses asanyalades*, ni sembla que sentís cap temptació d'utilitzar el *Dietari anònim* que ha quedat lligat al seu nom per les raons explicades. El menysteniment d'aquests materials i, més en general, el silenci de l'historiador il·lustrat sobre l'episodi de 1416 són ben eloqüents. Ho són, sobretot, perquè les *Memorias històriques* i els altres treballs d'història barcelonina deguts a Capmany, incloses les darreres al·locucions a les Corts de Cadis, tenen una intenció panegírica de l'antic règim polític, social i econòmic de Barcelona, amb una insistència tant en la dignitat de la institució municipal com en els serveis prestats als successius monarques per la ciutat. Però l'erudit del Setcents era convençut que el panegíric, si volia ser eficaç en el món racionalista modern, no podia oferir cap esclatxa ni punt feble que permetés als escèptics invalidar tot el discurs patriòtic. La proximitat d'esperit polític entre Capmany i alguns dels seus predecessors, en especial Bruniquer i Feliu de la Penya, no fa menys profund l'abisme existent entre ells pel que fa a la metodologia.

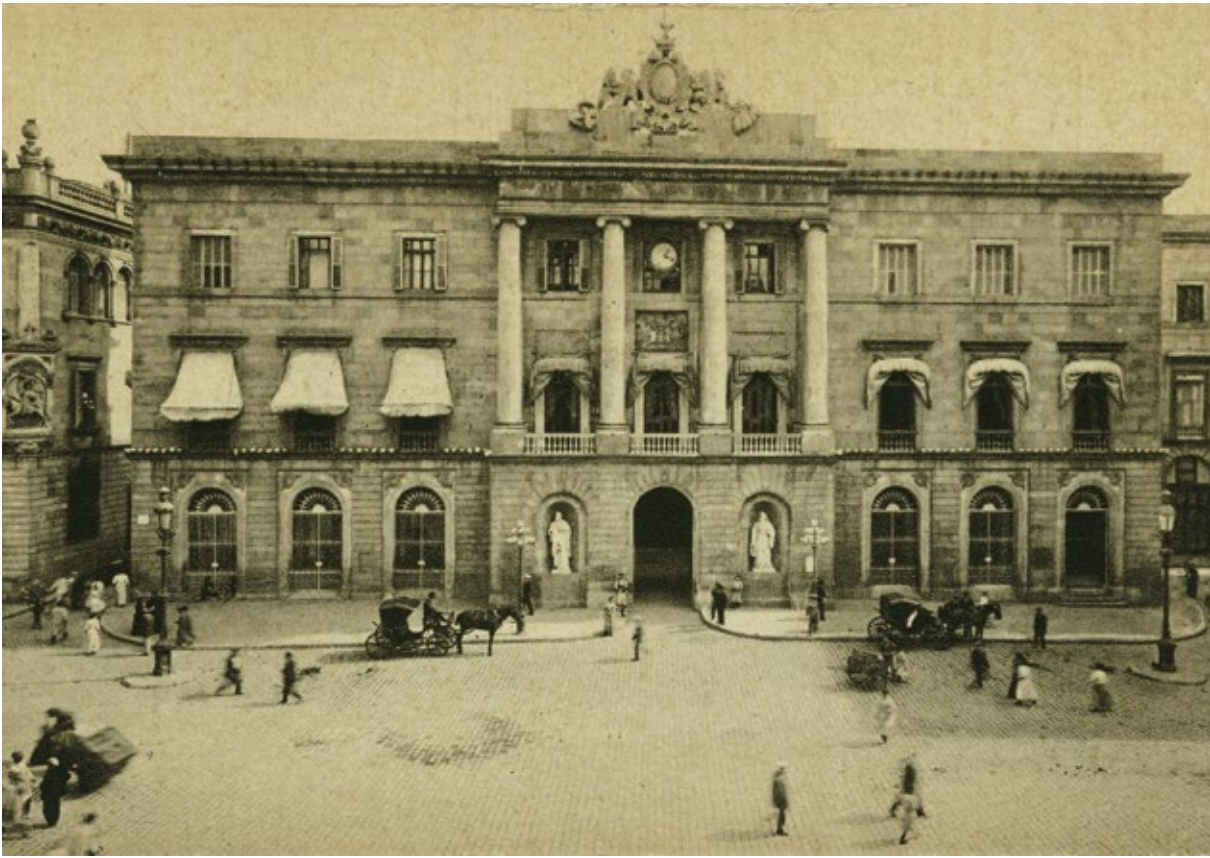
La cultura política catalana posterior al triomf de la revolució liberal és fortament tributària de la construcció ideològica de Capmany. Però, malgrat els constants homenatges verbals a la qualitat de Capmany com a

algunes coses senyalades e succehides en Barcelona, etc.» (vol. II, p. 818). Pot tractar-se del ms. B-37, també de l'AHCB. Per a les referències de Capmany al *Dietari* de Ramon Vila, vegeu més amunt, nota 48.

investigador del passat, la pràctica dels historiadors de mitjan segle XIX no li fou gens fidel. L'esperit romàntic del Vuitcents, diametralment oposat al tarannà inquisitiu del racionalisme, va empènyer els hereus polítics de Capmany a abandonar la prudència setcentista, enfortida per la detecció d'un munt de falsificacions. L'aportació de proves documentals sobre la predisposició liberal de la Catalunya anterior a 1714 esdevingué menys important que la construcció directa d'una mitologia política. I naturalment, els materials més idonis per obtenir un ressò social ampli no eren pas els documents pacientment comprovats un a un i reunits pels arxivers en col·leccions no sempre homogènies, sinó els relats conjuminats en algun moment del passat amb una intenció política definida.

Joan Fiveller fou un dels primers personatges històrics incorporats a la galeria vuitcentista d'herois de la pàtria catalana, i, entre tots ells, és el més lligat al moment revolucionari. Arran del destronament de la regent Maria Cristina el 1840, enmig de l'entusiasme pel triomf (provisional) sobre l'emergent centralisme isabelí en la pugna al voltant del projecte de llei d'ajuntaments, el consistori municipal de Barcelona anava modernitzant la Casa de la Ciutat amb una façana vers l'ampliada plaça de Sant Jaume o de la Constitució. A banda i banda de la portalada principal, dues fornícules esperaven sengles estàtues representatives. El programa inicial –tan banalment neoclàssic com l'arquitectura de tot el frontis– preveia col·locar-hi les efígies del mític fundador de la ciutat, Hèrcules, i de la deesa Minerva, és a dir les personificacions clàssiques de dues virtuts: la Força i la Sapiència. Amb el suport d'un dictamen emès per l'Acadèmia de Bones Lletres, les estàtues al·legòriques es transformaren en una expressió molt més concreta de l'esperit polític del temps i de la seva harmonia profunda amb la tradició local. La voluntat del nou Ajuntament constitucional de mantenir-se com a baluard de la llibertat, sempre amenaçada pel poder central, quedava recollida en la continuïtat establerta entre el consistori actual i l'antic Consell de Cent, plasmada en dues figures històriques complementàries: a un costat de la porta, l'efígie de Jaume I, el rei tingut per originador de la institució municipal de Barcelona i pare de les llibertats ciutadanes; i a l'altre, Joan Fiveller, el defensor d'aquestes mateixes llibertats enfront d'un altre monarca, vulnerador dels pactes amb el poble. Les estàtues de marbre blanc, degudes a Josep Bover i que quedaren instal·lades al seu lloc el 1844, han exercit des d'aleshores un poder de suggestió innegable.

En aquell temps de crisi de les institucions de cultura superior de l'Antic Règim a Catalunya, l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, revitalitzada arran de la revolució liberal i governada per Pròsper de Bofarull, el cèlebre director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, exercia realment les funcions

Façana de la Casa de la Ciutat de Barcelona, dissenyada per Josep Mas i Vila, a la plaça de Sant Jaume. AFB

d'acadèmia nacional. L'herència de la corporació del Setcents, que havia estat una eficaç promotora de la metodologia crítica, i la personalitat mateixa de Bofarull suposaven la màxima garantia possible de respecte a les regles de l'erudició moderna. La resposta donada l'11 de maig de 1841 a la pregunta de l'Ajuntament de Barcelona sobre aquella decoració escultòrica abonava la introducció del rei Jaume I, però el control precari de les elaboracions historiogràfiques anteriors i la tensió entre la indubtable conveniència ideològica de l'enaltiment de Fiveller i el suport tècnic que la corporació erudita podia donar a aquesta decisió deixava via lliure als regidors per decidir sobre la segona figura. En efecte, el dictamen dels regidors comissionats feia constar: primer, que la importància històrica de Fiveller era mostrada tan sols per la narració anònima agregada al *Libre* de Pere Joan Comes; segon, que cap història o crònica d'autor conegut se n'havia fet ressò; i tercer, que, per tant, podria ser

que la seva elecció per ornamentar el frontis de la Casa de la Ciutat perpetués, en realitat, la memòria d'un personatge llegendari.⁸⁰

Un signe evident de la feblesa del bagatge dels acadèmics i historiadors de 1841 és que la inscripció de l'estàtua identificava Fiveller com a conseller primer de la ciutat. Això corrobora que l'únic suport erudit trobat per Pròsper de Bofarull i els seus consocis era el manuscrit de Pere Joan Comes. No s'havia acudit a la consulta de cap dels dietaris o annals municipals, posseïts pel mateix Ajuntament, que haurien permès de veure quin era el rang de Fiveller en el consistori de 1415-1416, a més de certificar la plena historicitat del personatge. Ni tan sols havien estat fullejades obres publicades i celebèrrimes, com els *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita, que havia corregit l'error a partir de la mateixa documentació municipal, o com els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Peña, on era copiada la versió dels *Anals consulars* sobre les raons de la substitució del conseller en cap, Marc Turell.

La col·locació de les dues estàtues a la porta de la Casa de la Ciutat va coincidir amb un moment de violenta decantació del règim constitucional d'Espanya vers l'autoritarisme i la centralització, de manera que el vell episodi de combat ciutadà contra la tirania va continuar essent molt atractiu per als escriptors i artistes romàntics d'inclinació liberal durant els llargs períodes de domini moderat o de tutela militar típics del regnat d'Isabel II. Sobre la base de l'amalgama feta per Feliu de la Peña entre els *Anals consulars* i la versió Valla-Comes i sense cap altra nova aportació erudita, aquells homes s'encarregaren de difondre el mite de Fiveller a través de diversos mitjans d'expressió. Antoni de Bofarull, nebot i col·laborador del director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, va convertir el tràngol de 1416 en tema d'una de les seves peces de teatre primerenques, molt abans de situar-lo en el clímax de *La orfaneta de Menargues*. El 1852 Víctor Balaguer va partir de la versió més barroca del mite –inclòs l'episodi d'Igualada amb tota l'exageració siscentista– en la peça inaugural de la seva més afortunada composició retòrica, les *Bellezas de la historia de Cataluña*, per bé que a les obres posteriors s'inclinà davant el criteri més prudent d'Andreu Avel·lí Pi i Arimon. Aquest darrer autor, als fascicles de la *Barcelona antigua y moderna*, havia presentat vers 1850 una paràfrasi de Feliu de la Peña, il·lustrada per Josep Puiggarí, en funcions aleshores de dibuixant i d'expert en indumentària medieval. Aquí no ens cal parlar gaire més d'aquests i d'altres subproductes, tots ells derivats de la decisió política

80. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), Secció 3a, Exp. 1130, f. 21. Joaquim MIRET Y SANS, «Dos siglos de vida académica», dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX (1917-1920), p. 269. Agustí DURAN I SANPERE, «La Casa de la Ciutat», dins *Barcelona i la seva història...*, vol. I, p. 289.

de 1841, que són ben interessants des d'altres punts de vista però no des de l'angle específic de l'elaboració historiogràfica.

És important de consignar, tanmateix, que la divulgació acrítica del mite de Joan Fiveller no era una acció irreflexiva dels improvisadors romàntics, al marge dels cànons de la historiografia seriosa. Des de les seves plataformes institucionals, Pròsper de Bofarull va orientar fortament l'activitat dels seus col·laboradors i del més ampli cercle d'escriptors i artistes patriòtics que emergia a Catalunya arran de la revolució liberal. La seva monografia *Los condes de Barcelona vindicados*, editada el 1836, i la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona d'Aragó*, engegada el 1847 i que es mantingué amb un estimable ritme de publicació fins al final de l'era isabelina, han conservat el prestigi de grans empreses erudites, comparables amb les dels grans autors del segle anterior, com Caresmar, Capmany o Villanueva, però porten la marca d'un temps menys escrupolós en el tractament de la matèria històrica.

A *Los condes de Barcelona vindicados*, Bofarull, admirador en principi de la solució jurídica al plet successor de 1410 –que contrastava amb les brutalitats de la guerra carlina aleshores en marxa– però arrossegat per una de les fonts d'informació que utilitza, enterboleix el seu judici favorable de l'antic esperit constitucional dels catalans amb una ambigua avaluació del comportament del primer Trastàmara com a rei:

[Ferran d'Antequera] ocupó [el tron] dignamente por su sangre, virtudes y mo-rigerada conducta con sus desafectos, que le merecieron el renombre de «honesto y justo» a pesar de los reproches que le hace la maledicencia de algunos escritores por haber condenado a carcel perpetua y confiscación de bienes a su competidor y deudo el conde de Urgel, que al fin murió asesinado por los infantes hermanos de D. Alfonso IV en el castillo de Játiva el día 1º de junio de 1433, según largamente lo refiere Diego Monfar en su historia inédita de los condes de Urgel.⁸¹

Cal recordar d'on prové la informació sobre aquest fosc desenllaç de la història del Compromís de Casp, que subjuga, *malgré lui*, la ment del gran arxiver?

L'interès de Pròsper de Bofarull pels enigmes d'aquell període històric fou una constant de la seva carrera, quasi una obsessió que llegà als seus continuadors. Els dos primers volums de la *Colección de documentos inéditos* són dedicats a la publicació de les actes del parlament de Catalunya que portà al Compromís de Casp; el següent, de 1848, conté el procés contra Jaume

81. PRÒSPER DE BOFARULL I MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados, y cronologia y genealogia de los Reyes de España considerados como soberanos independientes de su Marca*, Barcelona, J. Oliveres y Monmany, 1836, vol. II, p. 306.

d'Urgell segons l'extracte de Montfar; els volums IX i X, apareguts el 1853, consisteixen en l'edició de la *Historia de los condes de Urgel*, d'aquest mateix autor; a partir de 1858, la col·lecció que havia arribat al volum XIV, es concentrava llargament en la guerra contra Joan II, amb atenció preferent a les virtuts i a les desgràcies del príncep de Viana; i el 1868, ja sota la direcció de Manuel de Bofarull i Sartorio, s'editava el volum XXXV, amb un retorn al tema favorit del procés contra Jaume d'Urgell.

Al marge de l'interès perdurable dels materials exhumats per la dinastia dels Bofarull en la *Colección de documentos inéditos*, és de notar que el disseny i la progressió d'aquesta empresa erudita són fortament tributaris d'un esquema de la història de Catalunya amanit pels falsaris del segle XVII i, especialment, per l'autor de *La fi del comte d'Urgell*, és a dir per Jaume Ramon Vila. Emmetzinat sense saber-ho per aquesta font corrompuda, Pròsper de Bofarull i els autors influïts per ell van anar abandonant la relativa neutralitat inicial davant el Compromís de Casp i donaren lloc a expressions cada cop més abrandades contra els fautors del famosíssim dictamen i contra els beneficiaris del procés, els prínceps de la dinastia castellana. En aquest apassionament progressiu podien coincidir no sols els liberals que lluitaven per un model no centralista d'Estat sinó també els nostàlgics de l'Antic Règim, i el decantament anticastellà dels uns i els altres es precipitava, més enllà del que hauria permès el conreu de l'erudició pura, per obra de l'estímul que el mateix Pròsper de Bofarull anava donant a la difusió de la visió patriòtica de la història catalana a través de la literatura de creació i de les arts plàstiques.

Víctor Balaguer i Lluís Cutchet dissenyaren, des d'una perspectiva intensament liberal i sota el títol genèric de *Vindicación de Cataluña*, una vasta trilogia sobre les revolucions legítimes dels catalans contra els seus reis, Joan II al segle XV, Felip IV al Siscent i Felip d'Anjou a l'inici del XVIII, inspirada sens dubte en l'esquema de la història catalana moderna formalitzat per Narcís Feliu de la Peña durant la Guerra de Successió. El 1858 Cutchet publicà el primer dels volums projectats, que divulgava les avenços erudits de l'escola dels Bofarull al voltant del príncep de Viana i de Joan II. En els deu anys compresos entre aquesta publicació i la caiguda d'Isabel II la col·laboració tàcita entre els dos famosos rivals literaris de la Renaixença, Víctor Balaguer i Antoni de Bofarull, va presidir l'etapa de clímax de la historiografia romàntica, amb la confusió de gèneres i l'explotació ideològica d'uns materials no sotmesos a crítica profunda, malgrat la freqüent expressió de reserves per part dels autors compromesos amb la memòria històrica de Catalunya.

El pròleg de la famosa novel·la històrica d'Antoni de Bofarull, *La orfaneta de Menargues*, és la millor mostra de la deliberada obliteració de les fronteres naturals entre els mons de l'erudició i de la invenció literària propiciada per l'ambient romàntic: «La casualitat y la sort [...] me portaren a treballar

Retrat de Joan Fiveller a la Galeria de Catalans Il·lustres, oli de Ramon Padró, 1881. MUHBA

com empleat en lo gran depòsit diplomàtic de nostra història, a ser oficial del arxiu general de la Corona de Aragó». El sentiment patriòtic –ens diu l'arxiver novel·lista–, la trista figura del darrer comte d'Urgell «y la esperiència, que m'ha ensenyat a conèixer de la manera que han acostumat a parlar los que han escrit de aquells que han tingut lo principal poder de son temps, m'infundiren més de una volta'l dubte de que la astúcia podia haverse confós ab la justícia». A partir d'aquesta sospita

los richs y numerosos documents en què abunda l'antich arxiu reyal, tocant a la confusa època del papa Benet XIII y de sos contemporàneos, tingueren pera mi una certa virtut atractiva, arribant-me a semblar qu'm bastava'l desitj de buscar aclaracions pera qu'm vinguessen a las mans, apareixent devant de mos ulls cada volta més clara la veritat, convencent-me de que'l celebrat Compromís, lluny de ser un testimoni de abnegació y del amor a la pau per part de Catalunya, era sols una intriga diplomàtica, y lo primer camí per ahont aquella y tota la Corona de Aragó arribaren a pèrdrer, si no sa independència, sa preponderància. La figura, donchs, de la víctima [Jaume d'Urgell] se'm anà presentant més poètica quant més verdaderament històrica la anava vehent, y veus aquí'l motiu de presentar-la a ella y a tots los accidents que la rodejan de una manera també poètica, pus ja farà la Història, apartada de influèncias, a son degut temps, la vindicació que correspon. Com mon objecte és sols promòurer la afició entre los que no llegeixen històrias, presentant una novela ja faig prou per ara.⁸²

La denúncia dels crims contra Jaume d'Urgell, derivada de Jaume Ramon Vila a través de Dídac Montfar, és el teló de fons sobre el qual Antoni de Bofarull projecta la lliçó positiva de l'energia de la societat barcelonina en el conflicte del vectigal, extreta dels *Anals consulars*, i, per damunt de tot, la personalitat exemplar de Joan Fiveller, redibuixada segons els perfils derivats de Lorenzo Valla. En definitiva, el capteniment romàntic, validat per l'autoritat professional dels arxivers, tingué com a resultat la restauració inconscient de la perspectiva històrica sectària fabricada pels falsaris del

82. Antoni DE BOFARULL, *La orfaneta de Menargues o Catalunya agonisant. Novela històrica*, Barcelona, Plus Ultra, 1862, p. 7-8. Un esperit similar al que inspira aquesta novel·la es pot trobar en un escrit programàtic d'aquell mateix any (Lluís CUTCHET, «Introducció» a la *Revista de Catalunya. Periòdico quincenal*, I (1862), p. 5-18). Dins d'una crida a buscar col·lectivament la veritat històrica de Catalunya, «libres de toda preocupació», Cutchet agafa com a exemple de distorsió a esmenar el cas de Jaume d'Urgell, a propòsit del qual confronta la falsedat de Lorenzo Valla, presentat com un desvergonyit adulator del poder, amb «el verídico cronista Monfar», davant la narració del qual «el corazón se estremece de horror». Sis anys després, el 1868, Manuel de Bofarull transportava aquest mateix sentiment d'horror al context més solemne de la *Colección de documentos inéditos* i presentava el «proceso mandado formar por el rey –esto es, por el preferido en la elección– contra el que, teniendo mejor derecho, hubo de ser considerado, sin embargo, como rebelde, contra el conde Jaime de Urgel, que no sabía ni podía conformarse con la aplicación de aquella para él desfavorable sentencia («Prólogo», vol. XXXV, p. II).

segle XVII, ara convertida en una ortodòxia difícil de contradir. A la ressenya signada per Manuel Milà i Fontanals, *La orfaneta de Menargues* apareix com la conseqüència quasi indefectible d'una doctrina patriòtica àmpliament compartida:

El principio fundamental de la obra, como debiera esperarse de cualquiera de nuestros escritores que escogiese el asunto que en ella se trata y mayormente del que lo ha escogido, es el espíritu de nuestra antigua nacionalidad, el entusiasmo por los recuerdos patrios y por las virtudes cívicas de nuestros mayores. Como tipo de estas virtudes nos presenta la veneranda figura de Fivaller, expresión de la índole de nuestras antiguas costumbres públicas en sus mejores tiempos, es decir, de una lealtad que no menoscababa la independencia y de una independencia que no menoscababa la lealtad.⁸³

El difícil camí vers la veritat vulnerada

En certa manera, la revolució de setembre de 1868 va ser la culminació pràctica d'aquesta preparació ideològica exhaustiva. El seu esclat va marcar el punt final d'unes fórmules esgotades i l'inici d'una etapa cultural diferent, marcada per una renovació dels esforços d'investigació i anàlisi i per la penetració progressiva de l'esperit positivista. En la matèria que ens ocupa, aquest nou tarannà produí molt aviat fruits que ja hem anat trobant en pàgines anteriors.

Per un costat, es procedí a publicar els textos antics que havien estat les fonts últimes de les paràfrasis romàntiques i que els primers autors de la Renaixença sovint no havien llegit directament. El 1869 mateix, Pere Nanot Renart va anar posant en paper imprès a les pàgines de *Lo Gay Saber* la *Història de Joan Fivaller*, que fou reeditada per Josep Puiggarí conjuntament amb la resta del *Libre de algunes coses asanyalades* el 1878. El *Libre de feyts d'armes de Catalunya* aparegué el 1873, en edició preparada per mossèn Fidel Fita. I el 1889 el canonge Jaume Collell va treure a la llum *La fi del comte d'Urgell*, objecte d'una edició popular modernitzada el 1897. Aquestes primeres edicions dels vells manuscrits posaren davant els ulls del públic i dels entesos les tres elaboracions bàsiques de la literatura històrica catalana al voltant dels fets de 1416. Això permetia d'observar el context de cadascuna de les afirmacions adduïdes ara i adés, apreciar la credibilitat de cada font i reflexionar sobre les incompatibilitats entre les diverses versions, barrejades fins aleshores *ad libitum* pels ideòlegs barrocs i pels ideòlegs romàntics. La recepció d'aquests

83. Manuel MILÀ I FONTANALS, «La orfaneta de Menargues, novela histórica por D. Antonio de Bofarull», *Diario de Barcelona*, 18-III-1863, p. 2484-2486.

materials en l'ambient cultural català no fou, en general, gens crítica, sinó molt entusiasta, responent així a les esperances sovint ingènues dels editors respectius.

Per un altre costat, es va afrontar, també per primer cop, la tasca de recerca i publicació de documents originals relatius al conflicte sobre les imposicions municipals, esforç potser inhibit a l'etapa anterior per la intangibilitat del mite polític. El cert és que el primer i principal dels documents trobats fins ara –l'acta del Consell de Cent datada el 29 de febrer de 1416– aflorà molt aviat, i el 24 d'agost de 1870 Andreu Balaguer i Merino podia signar l'estudi d'aquell paper vell, que aparegué publicat al *Calendari català del any 1871*. Aquest erudit, un dels representants més caracteritzats del positivisme pràctic del moment, va saber reconèixer a l'acta les principals diferències respecte a les altres versions sobre el tràngol i les consignà en notes de concepció més aviat rudimentària. En qualsevol cas, va considerar l'acta com el receptacle de «los datos més segurs trobats avuy dia sobre lo fet que-ns ocupa» i li va concedir preeminència en una confrontació detallada amb els relats coneguts. Per primer cop potser des de Zurita, aquestes antigues versions eren objecte de citació inequívoca i de crítica, dins d'un context de referències més ampli, consistent en part en la vella historiografia general catalana, des de Tomich fins a Feliu de la Penya, i en part en la documentació municipal barcelonina, usada sols marginalment per algun dels historiadors de la generació romàntica.⁸⁴ Malgrat aquests valors nous, Andreu Balaguer tendí a salvar tots els elements no directament incompatibles amb l'acta del Consell i a fer, altre cop, una àmplia amalgama, presidida per les usuals reflexions d'ètica política heretades dels romàntics, tenyides ara per una actitud negativa envers els polítics que suraven després del cop de setembre del 68. L'esperit crític d'Andreu Balaguer transigí sovint amb les pressions de l'aparent conveniència patriòtica, sobretot a propòsit de la filiació de la *Història de Joan Fivaller*, que mirà de no reconèixer plenament –«dita "història", no del tot certa per causa de les inexactituds ab que l'autor s'esplica, extrahent moltes de las novas que dona i fins traduhint algunes paraules de la obra de Llorens Valla»– per tal de poder deixar passar els judicis negatius sobre l'humanista italià sense renunciar a cap de les dades sobre Joan Fiveller referides per Pere Joan Comes i integrades al mite.⁸⁵

El 1887 Josep Narcís Roca i Farreras va publicar a la *Revista de ciencias històriques* un treball que no és gaire cosa més que la divulgació en castellà de les dues fonts més exalçades per Andreu Balaguer, l'acta del Consell de Cent i el *Dietari inèdit* que havia posseït Capmany. El prejudici contra Ferran I,

84. VÍCTOR BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona, S. Manero, 1865, vol. I, p. 424-428.

85. BALAGUER I MERINO, «Un paper vell...», p. 83.

ja plenament consolidat, determina una part de les conclusions sobre el valor de les diferents narracions: «Comes y Valla dicen que se avino o consintió en pagarlo [el vectigal], cosa menos creíble en D. Fernando que la resistencia absoluta que trae el Dietario». En una digressió aparentment erudita, la credibilitat d'aquesta darrera narració és apuntalada, pel que fa al tumult popular, amb la notícia sobre altres moviments semblants a l'Europa urbana de la Baixa Edat Mitjana, entre els quals destaca el dirigit per Étienne Marcel a París. El predomini de la ideologia sobre la crítica és, tanmateix, complet i aclaparador a la conclusió de l'article de Roca, de la mateixa manera que aclapara, al llarg de tot el treball, l'extrema personalització del debat, la seva reducció a la determinació del mèrit de Joan Fiveller, amb unes referències a la substància constitucional del conflicte de 1416 molt difuminades:

El Fiveller dramático de Comes es el primero que se ha presentado a los ojos de nuestra época y el que ha prevalecido; el Fiveller del acta y los dietarios, menos elevado y conmovedor que el de Comes, no ha hecho bajar a éste de su elevado pedestal ni disminuído de una línea la altura del pedestal mismo. Aun cuando el primero agranda la figura histórica, nos la presenta mayor de lo que fué, preferimos que quede, y sea más y más conocido, pues hace siglo y medio largo que necesita Cataluña, y necesitará por mucho tiempo todavía, ejemplos e ideales de gran civismo, de carácter muy íntegro, de firmeza constante y calmosa, de resolución paciente e inquebrantable, de grandeza de ánimo y de miras muy elevadas por encima de intereses personales y transitorios, hasta el empíreo de los derechos, el renacimiento y el porvenir de la patria. El Fiveller tradicional y popular de Comes es uno de estos ejemplos e ideales que hemos menester los catalanes y nuestra antigua nacionalidad.⁸⁶

Salvador Sanpere i Miquel, editor de la *Revista de ciencias històriques*, reaccionà davant aquest decantament del seu col·laborador amb una llarga nota afegida com a apèndix a l'article de Josep Narcís Roca i que comença amb les següents paraules: «*Amicus Plato, sed magis amica veritas*. La Revista de Ciencias Històriques ama mucho a Fiveller, pero ama aun mucho más la verdad». A partir de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó comunicats per Francesc de Bofarull, Sanpere va obrir un front de discussió molt més transcendent des del punt de vista històric general, tot i que en principi apareixia com un complement de notícies biogràfiques sobre Joan Fiveller. Dues cartes d'Alfons el Magnànim, de 1417, mostren que el cèlebre conseller, el seu germà Ramon i la resta de «los Fivelleres de Barcelona [eren] personas de gran reputación y muy

86. ROCA, «Los dos Fiveller...», p. 11 i 13.

relacionadas con la corte, cosa que hasta hoy nadie había sospechado», i que pocs dies abans de l'arribada del rei a Barcelona havien demanat al monarca un favor particular. Sanpere n'extreu una conclusió interrogativa oberta que tradueix bé el tarannà desmitificador del positivisme:

¿qué parte debe hacerse, en los desaires que sufrieron los concelleres al presentarse a Fernando I al reclamar los derechos del pescado y al salir de Barcelona, a la circunstancia de presidir o llevar la voz de la comisión el mismo Fiveller que catorce días antes le pedía que diera su pase para que su sobrino Francisco tomase posesión de su canonicato?

Una carta del Consell de Cent a la reina Leonor durant la darrera malaltia de Ferran I és adduïda per Sanpere amb el mateix propòsit realista:

Historiadores y poetas han cantado la noble magnanimidad de Fiveller y de sus compañeros corriendo al lecho de muerte de Fernando I tan pronto se tuvo noticia de su grave estado. En efecto, sienta bien este paso al Fiveller del Dietario, como dice el S. Roca, pero la verdad es que, si fué a Igualada, allí fué en virtud de haberle nombrado para esa comisión el Consejo de Ciento, comisión que no nombró éste espontáneamente al saber la enfermedad del rey, sino a instancias expresas de la misma reina.⁸⁷

Es tracta, òbviament, d'unes aportacions documentals de caràcter molt puntual, però recolzades ara en una visió més realista de la societat urbana medieval i de les seves jerarquies internes que no pas la mítica idea de "poble" manejada pels liberals romàntics. A partir de l'observació de la proximitat al tron de les famílies que dominaven el govern de la ciutat, la relació entre la monarquia i el municipi de Barcelona al segle xv va començar a deixar de ser percebuda en termes d'un desencontre radical entre dues institucions globalment preses i a admetre matisos més delicats.

Certament, la inèrcia ideològica de la Renaixença va continuar al llarg dels darrers anys del segle XIX, amb noves glosses literàries i plàstiques de la figura de Joan Fiveller i obres històriques conjunturals que revelen una penosa dependència respecte a totes les falsificacions acumulades i una notòria manca de sentit crític.⁸⁸ Però el principal obstacle per a la prossecució de la

87. Salvador SANPERE I MIQUEL, «Amicus Plato, sed magis amica veritas», *Revista de ciencias històriques*, V (1887), p. 13-16.

88. Manuel ANGELON, *Juan Fivaller*, Barcelona, Sucesores de N. Ramírez, 1882 (biografia llegida a l'acte de col·locació del retrat de l'antic conseller a la Galeria de Catalans Il·lustres, sota el patrocini de l'alcalde Rius i Taulet). Pere NUBIOLA I ESPINÓS, «Datos biográfichs d'En Joan Fiveller», dins *Jochs Florals de Barcelona*, 1895, Barcelona, La Renaixensa, 1895, p. 217-233.

recerca documental i dels dissenys revisionistes encaminats a desfer el mite en profit d'una visió realista de la història no procedí dels divulgadors precisament, sinó altre cop –com en temps del primer dels Bofarull– de les esferes de més alt prestigi científic de Catalunya.

Lentusiasme suscitat en els ambients nacionalistes per *La fi del comte d'Urgell* i, sobretot, pel *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, havia de culminar en l'exasperada diatriba signada per un home de tanta autoritat moral com Lluís Domènech i Montaner.⁸⁹ Abans d'això, però, el llenguatge dels dos falsaris al·ludits havia encegat les màximes autoritats locals en història de la literatura i de la historiografia des de final del XIX, a pesar de –o potser també com a reacció contra– l'acerba crítica dels textos barrocs que anava concretant Andrés Giménez Soler des del darrer any de la centúria.⁹⁰ Jaume Massó i Torrents i Antoni Rubió i Lluch no sols consideraven autèntiques les dues obres esmentades, sinó que, a més, aixecaren el fals Boades al cim de la jerarquia de la cultura nacional. Segons Rubió:

[Bernat Boades és] el primer cronista general y nacional de nuestra tierra, el padre de la historia y de la escuela histórica catalana [que] llevó a cabo por vez primera, formando ya un todo orgánico, la fusión de las *Gesta Comitum* con las crónicas populares de Desclot y Muntaner –que forman como el núcleo histórico de carácter más nacional, distinto del particular y biográfico que tienen las dos restantes crónicas reales–, con la realidad contemporánea, directamente vivida y hermosa y espontáneamente sentida, con todos los elementos de la erudición y con la crítica que el progreso de los tiempos demandaban.⁹¹

No es tractava, doncs, d'una relliscada puntual, sinó d'un defecte estructural introduït a la corba històrica de la literatura catalana pels autors crítics del darrer Vuitcents, formats en la disciplina positivista i exalçats després pels dirigents nacionalistes als llocs de màxima responsabilitat acadèmica de Catalunya. És per aquestes circumstàncies particulars que fou tan difícil d'esmenar l'error. Mentre aquest pas d'autocrítica col·lectiva no fou donat –el donà Miquel Coll i Alentorn el 1948–, la idolatria dels patriòtics falsificadors del XVII va ser un obstacle insalvable per a tots els autors que

89. Lluís DOMÈNECH I MONTANER, *La iniquitat de Casp i la fi del comtat d'Urgell. Estudi historico-polític*, Barcelona, Verdager, 1930 (publicació pòstuma).

90. Andrés GIMÉNEZ SOLER, «Scriptura privada o La fi del comte d'Urgell, crònica del siglo xv. Estudio crítico», *Revista crítica de historia y literatura*, IV (1899), p. 1-9. Darreres apreciacions crítiques d'aquest autor, a «La crònica catalana de Bernardo Boades», dins *Homenaje a Miguel Artigas*, Santander, 1931, vol. I, p. 17-31.

91. Antoni RUBIÓ I LLUCH, «La escuela histórica catalana», dins *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción del Dr. Cosme Parpal y Marqués*, Barcelona, Casa de Caridad, 1913, p. 104.

tractaven de reduir la figura de Joan Fiveller i el conflicte del vectigal a les seves justes proporcions i que restaren atrapats en la teranyina teixida feia més de dos segles.

Entre aquests autors benemèrits, destaca d'antuvi Gaietà Soler, un dels primers i més profunds crítics de l'excessiva responsabilitat assignada al canvi de dinastia de 1412 en l'origen de la decadència nacional. A partir d'una assenyada lectura de les fonts literàries i de l'observació de l'escassetat de referències documentals, Soler considerava impossible que els fets de 1416 s'haguessin desenvolupat en els termes de gran violència reportats per algunes narracions antigues, però li costava d'explicar-se com és que es van poder transformar en una llegenda, «que debió de hacerse popular enseguida, pues ya la vemos testificada [...] por el bueno de Boades, cuatro años después de los sucesos, si bien con equivocaciones notorias que demuestran no disfrutó de datos fidedignos».⁹²

Aquesta encertada nota de reserva respecte a la veracitat de les dades traslladades per Boades –que deixa fora, tanmateix, qualsevol sospita sobre la data de redacció del llibre– fou anys més tard contestada de manera explícita per un altre dels analistes que miraven de traspasar les boires que rodejaven els fets de 1416: Antoni Rovira i Virgili. Totalment lligat per l'ortodòxia instaurada a l'Institut d'Estudis Catalans, l'autor de la *Història nacional de Catalunya* mantingué, sense el més mínim dubte, la versió del *Libre de feyts d'armes* en el punt de partença del seu intent d'estimació crítica de l'episodi:

Algunes faules recull Boades, en efecte, per bé que fou un dels millors, més aciençats i més discrets cronistes medievals. Però l'haver estat contemporani d'aquells fets i l'haver-los explicat poc temps després, fa difícil de creure que el seu relat sigui una faula, i que l'incident no tingué cap transcendència.⁹³

No val la pena de refer tots els passos del treball desenvolupat per Rovira i Virgili a partir d'aquesta base viciada. A més de l'actitud reverencial envers la doctrina oficial sobre Bernat Boades, altres fallides importants d'aquest intent –que no mereix el qualificatiu de positivista o romàntic, sinó més aviat el de neobarroc, pel seu característic *horror vacui*– són: la confiança injustificada en les referències d'amateurs tan poc rigorosos com Pere Nubiola, la lectura segmentada i totalment esbiaixada del *Dietari anònim* i la voluntat general de salvar la màxima quantitat possible d'informacions reportades per les diverses

92. SOLER, *El fallo de Caspe...*, p. 157. Enganyat per Roig i Jalpí, aquest historiador positivista creu que el relat de Lorenzo Valla procedeix de la mateixa llegenda popular i que Turell i Tomich deriven de Boades.

93. ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional...*, vol. VI, p. 225.

Lectura dedicada a Joan Fiveller en el llibre escolar d'història de Catalunya, obra de Ferran Soldevila, amb il·lustracions de Josep Vinyals, 1933. BC

fonts i de combinar-les en un relat eclèctic regit merament pel criteri de la versemblança.

Per fortuna, l'eclecticisme portà Rovira i Virgili a fer-se ressò també de les aportacions documentals d'Andreu Balaguer, dels biògrafs de Pere Bacet i de Salvador Sanpere i Miquel. Les indicacions d'aquest darrer sobre la proximitat entre els Fiveller i la cort porten l'autor de la *Història nacional de Catalunya* a un balanç final on l'antiga diatriba social de *La fi del comte d'Urgell*, recentment represa per Domènech i Montaner, sobrevola una anàlisi tanmateix suggestiva:

En la gran iniquitat que féu perdre la corona al comte Jaume d'Urgell, hi tingueren una part importantíssima les famílies barcelonines que de fet governaven la ciutat en aquells temps de règim pràcticament oligàrquic. Les classes altes i burgeses de Barcelona feren aleshores traïció a Catalunya; intervingueren, empeses per baixes passions i per baixos apetits, en la conspiració contra el comte d'Urgell, lleial i confiat. I d'aquesta traïció fosca, els seus principals promotors i agents en cobraren bona paga del príncep castellà, astut i corruptor, carregat de dobles d'or i repartidor d'honors, càrrecs i prebendes. Els Fiveller, com els Gualbes, com els Burgès, com els Desplà, com els Buçot i com altres barcelonins, seguiren al príncep castellà i al rei intrús pel profit que en treien o esperaven treure'n. Aquells barcelonins de casa bona que havien contribuït a posar un vergonyós i

escandalós final al període de la dinastia catalana, aviat trobaren en el pecat la penitència. El príncep castellà que, amb llur cooperació, havia ocupat el tron, es girà contra les llibertats de Catalunya i contra els privilegis de Barcelona. I d'aquests privilegis, més encara que d'aquelles llibertats, n'estaven orgullosos i engelosits els homes que governaven la ciutat. Ells, que permeteren que Ferran el d'Antequera s'apoderés d'una corona que no li pertocava, no volgueren permetre que deixés de pagar els impostos municipals.⁹⁴

Aquesta virada final de l'examinació de Rovira i Virgili vers una perspectiva netament realista és, sens dubte, l'aspecte que inclinà el seu adversari més cèlebre, Jaume Vicens i Vives, a considerar-la «la millor relació de conjunt» sobre la qüestió del vectigal, «que tanta tinta féu rajar durant la Renaixença».⁹⁵

Com hem indicat més amunt, el Vicens madur, el que va publicar *Els Trastàmars* l'any 1956, tenia a les mans els fils que li haurien permès d'inserir plenament el conflicte barceloní de 1416 en el teixit d'una història política renovada, com un punt rellevant dins l'onada cada cop més vigorosa del pacisme català, que tan interessant li semblava de perfilar. Però per fer aquesta contribució decisiva al tema, Vicens hauria hagut de variar dos punts bàsics del seu programa historiogràfic. En primer lloc, hauria hagut de desdir-se del menyspreu, tantes vegades declarat, pels “esdeveniments”, i fer-ho en un context internacional molt poc propici –per no dir del tot oposat– a concentrar l'atenció en els fets de la superfície brillant de la història. I en segon lloc, hauria hagut de dedicar esforços a desentortolligar l'embolic creat per tants escriptors amb propòsits diversos al llarg de cinc centúries i de situar-se, per tant, en el terreny d'elecció de l'escola de Rubió i Lluch: la història de la cultura literària. És a dir, hauria hagut de deixar de costat la fe positivista en el treball directe sobre els documents com a única font del coneixement històric i creure que també a través de la depuració de la tradició historiogràfica es podia obtenir alguna clarícia.⁹⁶

Sense abandonar els dos pilars de la seva gran tasca per la renovació del coneixement històric sobre Catalunya i Espanya, Vicens no podia trobar millor solució que agafar-se al dictamen de Rovira i Virgili i passar-lo ràpidament pel filtre de l'economicisme, sense aconseguir arribar tanmateix a una decisió clara sobre si l'afer del vectigal havia estat històricament important o no:

94. ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional...*, vol. VI, p. 233-234.

95. VICENS, *Els Trastàmars...*, p. 101 i nota.

96. Robert TATE retrata bé l'actitud de Vicens davant la historiografia i els seus debats erudits. A la vista de la dràstica selecció d'episodis que caracteritza la biografia consagrada per Gonzalo García de Santa María a la figura del pare de Ferran el Catòlic i «preocupado más por los *facta* que por los *dicta*, no cree que contribuya gran cosa al relato definitivo de la vida de Juan II» (*Ensayos...*, p. 232).

La famosa escena entre Ferran I, burlador de les lleis de Barcelona, i del conseller Joan Fiveller està concebuda com un quadre d'història d'aquells que plaïen als nostres besavis. Això no vol dir que no tingués importància. La Biga, que tant havia afavorit Ferran I i de la qual tant s'havia beneficiat, no podia deixar passar, sense protestar, una infracció en el sistema d'impostos de la ciutat de Barcelona, del qual depenia el pagament del deute públic municipal i, per tant, la confiança dels creditors. Per tant, els Fiveller, els Gualbes, els Desplà i els altres de la mateixa mà que havien rebutjat el comte d'Urgell s'hagueren d'imposar a un Ferran I, gairebé moribund, que anava a cercar a Castella, des de Perpinyà, millors aires. Ho feren sostinguts pels serveis prestats i per l'acció de les Corts de 1413. L'incident mancà d'importància, malgrat les amenaces que conté l'única acta documental que ens ha pervingut dels fets.⁹⁷

La incomoditat davant els esdeveniments de febrer de 1416 manifestada en aquesta dubitativa síntesi de Vicens s'ha mantingut al llarg dels darrers decennis i s'ha traduït, no sols en una manca de noves aportacions al coneixement i a la interpretació de l'afer del vectigal, sinó també en l'absència quasi absoluta d'al·lusions al fet per part dels especialistes en el Quatrecent català. Aquest silenci és una bona mesura del pes de les orientacions donades per Jaume Vicens Vives i de la persistent influència sobre la historiografia catalana dels corrents internacionals que ell va saber articular tan bé amb la pràctica dels investigadors locals.

Balanç final

Després d'aquest repàs crític, què resta en peu del cèlebre afer del vectigal? Comptat i debatut, el que queda es pot reduir a dues coses: primera, la certesa sobre la seva historicitat, encara que una bona part de la peripècia concreta escapa a les possibilitats d'observació de l'historiador actual; i segona, una lectura política primerenca de gran vàlua en si mateixa i que ha estat capaç de suscitar múltiples desenvolupaments ideològics al llarg dels segles.

Un cop establert que les versions més extenses i freqüentades pels historiadors vuitcentistes procedeixen bàsicament —per via directa o indirecta— d'una recreació literària i no d'una font narrativa en sentit estricte, el coneixement dels fets descansa principalment en tres elements no contaminats per aquella recreació: primer, un document que permet veure en detall l'engegada de l'enfrontament, és a dir l'acta del Consell de Cent de 29 de febrer de 1416, ara perduda i que caldria mirar de trobar per tal de poder acabar amb els darrers dubtes; segon, les breus síntesis de tot el tràngol que ofereixen els annals

97. VICENS, *Els Trastàmars...*, p. 101-102.

municipals més antics, que caldria també sistematitzar cronològicament i estudiar en profunditat; i tercer, les *Històries* de Pere Tomich, autor primerenc que informa més aviat sobre la repercussió pública immediata del desacord entre rei i municipi. És molt important també l'al·lusió epistolar de Pere Bect el 1418, perquè certifica la importància del conflicte del vectigal com a cohesionador dels grups dirigits de la societat barcelonina i del seu govern municipal de cara a una pugna política de gran abast, que es va desenvolupar durant els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim.

La revisió historiogràfica que ha estat l'objecte del present escrit va néixer a la fase de preparació d'un aplec d'estudis i materials sobre els orígens de la fiscalitat municipal barcelonina i com a resposta als estímuls creats pels altres investigadors convocats per al projecte. Enfront de la vella imatge d'un sistema impositiu autònom amb arrels molt antigues i constituït de manera irreversible ja al primer terç del segle XIV, visió derivada de Bruniquer, represa per Carreras i Candi i reafirmada per Broussolle, els especialistes actuals dibuixen el sorgiment de la fiscalitat municipal com una activitat determinada en principi per les exigències econòmiques de la monarquia a partir de l'any 1300 i que sols arriba a establitzar-se per una acumulació de les demandes règies ocasionada per les contínues empreses bèl·liques de Pere el Cerimoniós, ja passada la meitat del Trescents. Els diàlegs amb Pere Orti a propòsit d'aquesta nova perspectiva ens portaren a considerar la proximitat cronològica entre la primera cristallització de la fiscalitat municipal barcelonina i el conflicte de 1416. Ens preguntàvem si la confrontació entre el Consell de Cent i Ferran d'Antequera no marcava realment un punt de no retorn en la implantació del sistema fiscal del municipi. I vist, a través de molts altres escenaris històrics, com n'és d'important l'existència d'una maquinària fiscal per a la solidificació de les institucions polítiques, ens preguntàvem també si l'afer del vectigal no constitueix una prova definitiva de l'assoliment de la maduresa per la cèlebre institució municipal barcelonina. La interpretació de Vicens, potser precipitada des del punt de vista empíric però basada en coneixements profunds sobre l'època, abonaria, certament, aquesta hipòtesi. L'establiment d'uns compromisos econòmics lligats a la capacitat fiscal del govern municipal, consolidada durant la segona meitat del segle XIV, podria haver estat el factor que obligà els consellers a tirar endavant per la traumàtica via de la independència respecte a la tutela règia tradicional.

Al Parlament de Lleida de 1357, en un moment de dificultats per a la Corona, el rei Pere s'havia compromès a pagar les imposicions municipals «posades e posadores», però els conflictes suscitats per aquesta obligació foren freqüents després, amb el mateix monarca i amb els seus dos fills i successors, Joan I i Martí l'Humà, de manera que el sorgiment d'un nou

enfrontament del Consell de Cent amb el tercer successor del Cerimoniós, Ferran d'Antequera, no té res de particular, tal com sostenia Carreras i Candi. Ara bé, aquest cop la pressió del municipi esdevingué més inflexible i la resposta de la cort més negativa. Fins a les síntesis de Rovira i Virgili i de Ferran Soldevila, que influeixen molt encara sobre Broussolle, el cronista més detallat d'aquell seguit d'enfrontaments, aquesta variació era atribuïda al disseny autoritari, o absolutista, del nou monarca castellà i no pas a cap canvi de la institució municipal, pintada com a invariablement fidel al mateix esperit d'autonomia. A partir del revisionisme de Vicens, resulta més natural relacionar el canvi de to palpable el 1416 amb la feble posició de la nova dinastia entronitzada a Casp davant d'unes institucions del reialme engrandides i en expansió.

En qualsevol cas, si la importància del conflicte de 1416 és clara, el protagonisme de Joan Fiveller no ho és gens. En l'estadi actual dels coneixements, es difícil de demostrar que el relleu que li donen les glosses més conegudes no procedeix simplement d'una estilització feta per Lorenzo Valla per tal de personificar l'oposició barcelonina als dissenys de Ferran I en el polític local que Alfons el Magnànim podia associar més fàcilment amb la contumàcia del Consell de Cent. En aquest sentit, Joan Fiveller és un veritable mite, i els intents positivistes de donar més substància real als fets de 1416 a través d'una recerca biogràfica sobre el conseller segon de Barcelona apareixen com una estratègia errada, subsidiària encara de la perspectiva dels mistificadors locals que havien explotat l'ús del nom d'aquell magistrat municipal per Valla. Ens sembla que la significació veritable de l'episodi no depèn tant –i possiblement no dependrà mai tant– de la reconstrucció i examen monogràfic dels detalls del tràngol com de la seva inserció en un context de coneixements cada vegada més complet i acurat sobre la canviant correlació entre les forces constitutives del sistema polític de la Baixa Edat Mitjana a Barcelona i a Catalunya.

Durant segles, a partir de Jerónimo Zurita com a mínim, el relat de Lorenzo Valla ha estat tractat –aprofitat o criticat– com un report dels fets. No ho és. És la glossa política d'un conflicte real que l'autor coneix de segona mà i que intenta fer revivre en el seu nucli de veritat, més enllà o amb independència de l'exactitud de detall. I el nucli de la qüestió, per a l'humanista romà almenys, és l'existència, a la primera meitat del segle xv, de dos projectes polítics rivals que tracten d'organitzar els Estats a la seva manera, sense que ell, testimoni d'uns enfrontaments que anaven a més, tingués elements suficients per augurar un triomf definitiu de cap de les dues forces. D'aquesta incertesa racional de Valla, que s'agita en el seu fur intern malgrat ser un decidit apòstol del disseny monàrquic, en deriva la riquesa de matisos de la reconstrucció retòrica de l'enfrontament entre Ferran d'Antequera i Joan Fiveller. La veritat

profunda d'aquest retrat d'una conjuntura històrica viscuda i que preocupa per la seva indeterminació és el valor més durador del relat de Valla. I per això, no és estrany que hagi pogut inspirar a Barcelona tants desenvolupaments literaris i tantes adaptacions a conjuntures polítiques diferents però que tenen un fons comú: la pugna plurisecular entre concentració del poder estatal i autonomia local. La llarga descendència del passatge de la biografia àulica de Ferran d'Antequera dedicat al conflicte barceloní de 1416 mostra per si sola l'error de l'influent judici emès a principis del segle xx per Eduard Fueter a propòsit de les *Historiae Ferdinandi regis Aragoniae* i del seu famós autor, Lorenzo Valla:

Il ne s'intéressait qu'à la philologie, à la philosophie morale et à la critique; les problèmes politiques ou militaires ne l'attirèrent jamais.⁹⁸

98. FUETER, *Histoire de l'historiographie...*, p. 45. L'estudiós suís insisteix també en l'atracció de Valla pels petits escàndols de la vida privada dels prínceps. Els criteris de Fueter han estat repetits, sense nova anàlisi del llibre sobre Ferran I, per Benito SÁNCHEZ ALONSO (*Historia de la historiografía española*, Madrid, CSIC, 1947, 2a ed., vol. I, p. 308), per Harry Elmer BARNES (*A History of Historical Writing*, New York, Dover, 1962, 2a ed., p. 104) i per Georges LEFEBVRE (*La naissance de l'historiographie moderne*, París, Flammarion, 1971, p. 66), entre altres autors importants. En general, l'estimació dels crítics i historiadors moderns per la biografia de Ferran I, amb els seus caires retòrics i apologetics, ha estat perjudicada per l'immens prestigi d'una altra gran obra de Lorenzo Valla, la seva denúncia de la falsedat de la Donació de Constantí, considerada universalment com la pedra fundacional del mètode crític humanista i antecedent principal de tota la ciència històrica moderna. En comparació amb la cèlebre *Declamatio* o amb la *Collatio novi testamenti*, que aplica el mètode filològic a la Vulgata, la biografia del rei aragonès apareix com un treball de menor categoria, com un escrit que mostra l'altra cara del moviment humanístic, la que és destinada a romandre presonera del passat.

Els mites del progrés i de la decadència

El primer volum de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, publicat el 1779-1780 per Antoni de Capmany (1742-1813), encetà la modernitat historiogràfica a Catalunya amb un discurs sobre la ciutat a la Baixa Edat Mitjana emmarcat per l'emergent teoria del progrés, avui impugnada des de diversos fronts amb raons empíriques de pes considerable. Aquella visió optimista sobre l'esdevenidor de la Humanitat, inseparable del desenvolupament de la cultura material europea, afirmava la superioritat dels temps moderns sobre els antics i rebaixava les nocions de decadència i crisi a la categoria de desviacions d'àmbit local o de duració limitada. A la dècada de 1950, les aportacions relacionades de Jaume Vicens i Vives (1910-1960) i Pierre Vilar (1906-2003) sobre la Catalunya baixmedieval es movien encara dins el cicle inaugurat per l'autor setcentista. Hi trobem la mateixa confiança en el progrés de la Humanitat que fa reversibles les caigudes temporals i arrossega cap amunt totes les peripècies particulars. Ara bé, Capmany incloïa el xv dins el bloc dels grans segles medievals, conformadors de la puixança econòmica de Barcelona, mentre que Vicens i Vilar l'acabaran caracteritzant com a part d'un llarg període de decadència que localment no serà superada del tot fins al segle XIX.

Amb vista a la prossecució de la recerca històrica, ens sembla útil i potser alliberador d'aplegar informacions que ajudin a copsar les veritats parcials revelades per investigacions dutes a terme des de punts de vista diversos i a detectar les motivacions dels canvis de criteri.

El 1933, en un dels seus primers articles, el francès Pierre Vilar admirava l'autor de les *Memorias históricas* i, des de la talaia d'una formació acadèmica superior, denunciava alhora la miopia dels historiadors catalans de la Renaixença envers aquell clàssic reconegut: «sabent què li devien a còpia de citar-lo, [...] massa sovint el citaren llavors com a font i [...] sense adonar-se gairebé mai que era, més que no pas ells, un historiador constructiu».¹ Quaranta anys més tard, el 1973, tornava a lloar l'historiador setcentista, potser subratllant-ne menys el caràcter de constructor que l'estricta científicitat del seu discurs, on

1. Pierre VILAR, «L'obra de Capmany, model de mètode històric. La història catalana al segle XVIII», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XLIII, 455 (abril 1933), p. 148.

predominen els raonaments i les hipòtesis obertes, veritables suggeriments per als investigadors, per damunt de les afirmacions rotundes típiques de les narracions antigues. I és per això que els historiadors contemporanis com Vicens, Verlinden o Carrère –diu Vilar incloent-se ell mateix en la llista– han pogut partir del remot Capmany com si es tractés d'un autor d'ahir mateix.²

En va buscaríem exemples d'aquesta sensibilitat en el jove Vicens, un tardopositivista que menystenia les construccions historiogràfiques del passat –poc conscient en aparença d'estar ell mateix compartint determinades teories– i que, en la bibliografia, cercava sols la dada concreta i ben documentada, directament aprofitable. A l'estat de la qüestió de la seva tesi doctoral de 1936, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, un homenatge visiblement retòric al prestigi de Capmany deixa pas tot seguit a la decepció davant dels errors factuais de les *Memorias históricas* a propòsit de la política municipal del Rei Catòlic. De fet, Vicens sols en pot rescatar una referència favorable, la que l'ajuda a creure que les causes de la decadència de Barcelona foren exògenes i es concretaren, de fet, fora d'aquell regnat prestigiós, entrat el segle XVI:

Capmany està lliure d'una prevenció posterior: que la dinastia de Trastàmara, i especialment Ferran II, fou causa de la decadència de la nostra terra. [...] aquesta manca de necessitat d'escometre algú, li permeté d'ésser més conscient dels fenòmens generals que havien motivat el decaïment català. Si entre ells hi col·loca el canvi de la cort i el seu allunyament de Catalunya, ho fa després d'haver assenyalat el descobriment de les Índies, la conquesta d'Egipte per Selim I i la formació de les regències de Trípoli, Tunis i Alger.³

La visió geopolítica d'Antoni de Capmany que seduïa Vicens forma part d'un conjunt d'inspiracions extretes dels filòsofs i historiadors il·lustrats. En concret, el caràcter disruptiu del segle XVI havia estat teoritzat per Voltaire i descrit després detalladament per William Robertson en una magnífica trilogia d'obres publicades feia poc, entre el 1759 i el 1779 mateix. En aquest registre macrohistòric, les afirmacions de les *Memorias históricas* a propòsit del primer segle modern són una pura constatació d'esdeveniments considerats irreversibles. Entre ells, el pas des d'un predomini de les economies mediterrànies, amb Itàlia de capdavantera, fins el triomf de les atlàntiques, amb Anglaterra com a centre:

2. Pierre VILAR, «Antonio de Capmany: des lumières et des ombres», *Actes du IXe Congrès des hispanistes français de l'enseignement supérieur*, Dijon, 1973, p. 187.

3. Jaume VICENS I VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, Universitat de Catalunya, 1936, vol. I, p. 35.

Antoni de Capmany i Montpalau (Barcelona, 1742 – Cadis, 1813). Retrat a la Galeria de Catalans Il·lustres. Oli de Manuel Ferran i Bayona, 1871. MUHBA

A la verdad aquel siglo fue el de las grandes revoluciones políticas: unas naciones acabaron de hacer su papel en el teatro de los mares para ceder su lugar a otras que empezaron su carrera con más osadía o más fortuna que las que las habían dado las luces y el ejemplo.⁴

O la integració en unitats polítiques més extenses i centralitzades, assumida en nom del criteri d'utilitat:

Pero al fin aquella forma de gobierno republicano, que pudo ser útil en las circunstancias de aquellos siglos en que los reyes eran pequeños y pobres, y las fuerzas de mar y tierra se medían por los subsidios de las ciudades y de la nobleza, hubo de degenerar en un perpetuo conflicto de potestades desde que la monarquía española, acabada de formar de diversas provincias, o más bien naciones, empezó a trabajar en consolidarlas para establecer un solo poder e interés

4. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, 1779, vol. I-Marina, p. 182.

Portolà de Gabriel de Vallseca, 1439. MUHBA

nacional, cuya beneficencia y vigilancia fuesen difusivas a todas las partes del cuerpo político.⁵

Capmany anota la pèrdua d'importància de Barcelona pels trasbalsos a la Mediterrània i la mundialització de l'economia europea, així com per l'ampliació dels dominis territorials espanyols i el poder acaparat per llurs monarques; però, d'acord amb l'esperit optimista del seu temps, en relativitza les conseqüències a la llarga. I és aquesta llarga durada el seu centre d'interès.

A escala local el que li convé és mostrar de quina manera la ciutat pot participar encara en el progrés universal. Perquè les *Memorias históricas*, com l'anterior *Discurso político económico sobre la influencia de los gremios en el Estado, en las costumbres populares, en las artes y en los mismos artesanos*, són una apologia de la continuïtat social de Barcelona adreçada a un rei, Carles III de Borbó, a fi de mostrar-li que el patrimoni de costums econòmics acumulat per la ciutat a la Baixa Edat Mitjana es manté com un actiu aprofitable per a una monarquia que vol tornar a aixecar el cap en el context de les potències mundials. I aquesta és justament la finalitat de l'estructura discursiva que començava enumerant els canvis geopolítics adversos destacats per Vicens:

Sin embargo de todo esto, como la contratación con Nápoles, Sicilia y Cerdeña siempre continuó y aun se reanimó en los reynados de Carlos V y Felipe II, pudo la ciudad de Barcelona, poblada aún de vecinos hacendados, acreditados negociantes y artesanos laboriosos, conservar sustancia y fondos para subvenir a los reyes austríacos con quantiosos donativos y otros servicios, ya que no se hallaba en estado de asistirles con sus antiguas armadas y esforzados marinos.⁶

Tenint present l'orgull dels il·lustrats pel nivell de civilització assolit a l'Europa moderna, i compartint-ne personalment el punt de vista, Capmany havia de manifestar-se sempre mesurat en l'admiració per la Baixa Edat Mitjana per tal de no fer malbé l'efecte del seu càntic a la resiliència barcelonina. Per exemple, no estalvia la censura de la barbàrie que manifesten els documents a propòsit dels cruels combats navals entre catalans i genovesos; una crueltat que considera ja desterrada per sempre de les guerres al segle XVIII. Ara bé, seguint Muratori, Mably i Robertson, estableix amb fermesa que el progrés econòmic europeu arrenca amb les llibertats i seguretats jurídiques assolides per les col·lectivitats urbanes medievals:

5. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Marina, p. 8.

6. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Marina, p. 183.

La Mare de Déu dels Consellers, oli sobre fusta, obra de Lluís Dalmau destinada a la capella de la Casa de la Ciutat, 1443. MNAC

Pero como desde el siglo XII el conde de Barcelona Raymundo IV, empeñado en contrabalancear el poder de los barones, que oponían un fuerte antemural contra el ejercicio soberano del príncipe, adoptase el pensamiento, ya imaginado entonces por otros soberanos de Europa, de conceder nuevos privilegios a las ciudades situadas en su dominio patrimonial, la industria buscó luego aquellos asilos, que empezaron a ser el centro y patria común de todos los hombres libres.⁷

7. CAPMANY, *Memorias històriques*, vol. I-Artes, p. 3.

La part políticament més arriscada de l'apologia de la Barcelona medieval és el retrat del règim municipal, que aplica també conceptes dels mateixos autors, especialment de l'agosarat Mably, que serà autor de referència per als revolucionaris de 1789. D'una banda, Capmany aprofita la presència de menestrals a les primeres magistratures municipals des del 1257 per afirmar el caràcter democràtic de la institució urbana *ab origine* i fins al tràgic final de 1714; de manera que, per exemple, la reforma sancionada el 1455 li sembla sols un retoc per tornar a l'equilibri fundacional. De l'altra, està suggerint a un monarca absolut que aquelles institucions representatives foren positives per als interessos de la Corona en el passat i que la reintroducció del principi democràtic podria tenir els mateixos efectes en el present.

L'afany apologètic porta Capmany a acumular com a trets tipològics de la Barcelona del segle XIV estructures institucionals o físiques en la forma que assoliren al XV, el XVI o, fins i tot, el XVII. Com a efecte col·lateral d'aquest buidament de nous continguts positius, traslladats cronològicament cap enrere, les *Memorias históricas* contribuïren a fomentar la imatge decadent de l'Edat Moderna.

L'obertura dels raonaments i la capacitat de suggestió admirades per Pierre Vilar es manifesten a l'hora d'establir el nivell del tràfic mercantil a la Baixa Edat Mitjana. Glossant un registre de les arribades de naus catalanes al port de Barcelona els mesos de febrer a octubre de 1448, trobat a l'Arxiu Municipal, Capmany culmina el capítol dedicat a l'origen i progrés del comerç marítim barceloní amb una comparança amb els dos anys de tràfic més intens del seu temps, 1776 i 1777, en plena expansió del comerç directe de Catalunya amb Amèrica. L'aspecte més esclatant de la confrontació numèrica entre les dues conjuntures és que són equiparables, fins i tot amb un lleuger avantatge per a 1448 pel que fa a la navegació de cabotatge. Un Capmany en aparença escèptic davant la possibilitat de reconstruir la successió de conjuntures econòmiques combina aquest exercici de quantificació, extraordinari al segle XVIII, amb una argumentació que sap mobilitzar els límits de la base empírica per insuflar en el lector la hipòtesi que l'esplendor mercantil baixmedieval podria haver estat encara superior al revelat pel document:

En efecto, sabemos que los dos años que hemos tomado por modelo son los que en este siglo ha conocido por más prósperos la navegación de los barceloneses, quando por lo contrario ignoramos cuáles fueron en el siglo XIV y siguientes los de su mayor actividad. Muchas causas hoy ocultas y que quizá lo serán para siempre podían concurrir para que una época que, según los triunfos y glorias de una nación que nos encarecen los cronistas, debía ser la más favorable al

Visió sintètica de la ciutat de Barcelona a la carta nàutica de Jaume Bertran, 1489. MUHBA

comercio marítimo, haya sido la de su decadencia o atraso. ¿Quién sabe si, por exemplo, el año de 1448 fué de los menos felices para la navegación? Según el estado en que la historia nos pinta la Corona de Aragón en aquel tiempo, hemos de suponer que entonces había mucha marinería catalana empleada en la guerra de Nápoles y contra los genoveses que la interceptaban su navegación; y que el rompimiento que reynaba entre aquella Corte y la del soldán de Egipto y otros príncipes de Levante tendría interrumpido algún tiempo el comercio de ultramar. Por esto no será de estrañar que en las sobredichas apuntaciones no se haga mención de buques procedentes de aquellas partes orientales.⁸

És notable l'esforç per dissociar el perfil conegut de la història política i el de la història econòmica, que calia dibuixar encara. En conjunt, el munt de notícies sobre el comerç marítim recopilat per Capmany deixa la impressió que els intercanvis van anar creixent al segle XIII, amb un apogeu al XIV i sense minvar significativament al XV, malgrat els entrebancs creixents al comerç llevantí per la irrupció otomana. Fins i tot, en aquest darrer segle observa un increment de tràfic amb Flandes i més presència de còsols forans a Barcelona. La Guerra Civil de 1462-1472 sols hi apareix a propòsit de les relacions

8. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Comercio, p. 37-38.

amb Síria, Egipte i el Magrib, de passada i com un mer parèntesi sense conseqüències profundes.⁹ Hi ha diverses motivacions per passar de puntetes per damunt d'un sorollós esdeveniment que els historiadors econòmics de les darreres dècades consideren crucial, potser fins i tot definidor d'una veritable decadència. D'una banda, Capmany vol reclamar l'autonomia de la marxa econòmica respecte a les conjuntures polítiques i militars. Però sobretot, té la intenció de no mencionar davant de Carles III cap dels episodis conflictius que es produïren al llarg dels segles en les relacions entre el poder municipal i el monàrquic, i menys encara confrontacions armades com aquella.

Tanmateix, Capmany va continuar investigant l'economia de la Baixa Edat Mitjana al llarg de la dècada de 1780 i eixamplant l'abast territorial de les seves indagacions al conjunt d'Espanya, amb resultats que van quallar al *Suplemento a las Memorias históricas*, publicat el 1792. En el decurs de les noves recerques, l'historiador català havia quedat especialment colpit per les dades sobre tràfic entre places europees dels llibres de mercaderia de Francesco Balducci Pegolotti, datat el 1339, i Giovanni di Antonio da Uzzano, de 1442. Desconeguts anteriorment per Capmany, aquests dos manuscrits italians deixen Barcelona en un lloc destacat entre les places espanyoles però palesant sempre la feble integració del conjunt ibèric en l'economia internacional, tant al segle XIV com al XV.¹⁰ Amb tot, l'historiador il·lustrat remarca el mèrit molt superior del comerç medieval, que obligava els mercaders catalans a entendre's amb pobles de costums, llengües, religions, mesures i monedes diferents, respecte al tràfic modern, orientat vers un mercat captiu, les colònies americanes, i que es desenvolupa a l'empara de les estructures unificadores de l'Imperi Hispànic.¹¹

L'objectiu originari i prioritari del *Discurso político económico*, desenvolupat documentalment al primer volum de les *Memorias históricas*, havia estat demostrar que la producció urbana exportable fou la base i el nervi de la potència barcelonina. Les noves fonts fan ara inevitable una revisió a la baixa, en un capítol que porta el títol interrogatiu de «Si las artes e industria de España han igualado en algún tiempo a las extranjeras».¹² Capmany hi repassa la dependència crònica de les importacions en un gran nombre de sectors productius i, tot salvant sempre el valor de l'esforç barceloní, manifesta un gran escepticisme sobre el grau de desenvolupament medieval a la Península cantat per molts escriptors polítics enyoradissos d'una suposada edat d'or.

9. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Comercio, p. 60.

10. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. III, p. X-XX.

11. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. III, p. 122-124.

12. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. III, p. 331-366.

Una nova versió d'aquest capítol aparegué en la darrera publicació erudita de Capmany, el 1807, amb el títol de «Si la industria, la agricultura y la población de España de los siglos pasados han llevado ventaja a las del tiempo presente».¹³ Aquí, les confrontacions sincròniques amb els països de l'entorn són substituïdes per una comparança entre el passat i el present d'Espanya, molt més esperançadora de cara al segle XIX que començava, però que rebaixa altre cop els assoliments de l'etapa medieval. En efecte, el text és reescrit sota la impressió del modern desenvolupament econòmic i demogràfic de Catalunya, i sobretot de Barcelona, accelerat als darrers anys del segle XVIII. En contrast amb aquest avenç contemporani, les xifres aportades pels fogatges de 1358, 1497 i 1553 –que estudia per primer cop– mostren la gran feblesa demogràfica de Catalunya en aquells temps, amb un discret màxim a final del xv, i s'afegeixen als indicis que les estimacions dels escriptors autòctons a propòsit de la població ibèrica abans de la conquesta d'Amèrica pecaven d'un optimisme injustificat. Les noves observacions de Capmany en aquesta matèria, especialment sensible per a un poblacionista convençut com ell, contradiuen afirmacions fonamentals del primer volum de les *Memorias históricas*, en particular les relatives a la sostinguda capacitat catalana d'aportar efectius humans suficients a les empreses militars dels monarques de la Corona d'Aragó.¹⁴

Aquesta revisió realista del nivell de l'economia barcelonina, catalana i espanyola fou literalment oblidada per la posteritat. Tot i el persistent prestigi nominal de Capmany, la seva tasca d'anàlisi de la història econòmica i social no tingué gaire continuïtat durant el segle XIX. Els seus nombrosos epígons en tingueren prou de ressuscitar els fets brillants consignats al primer lliurament de les *Memorias históricas*. Amb aquestes dades assumiren implícitament el fons de filosofia de la història que els donava sentit, sense adonar-se –com bé deia Vilar– que es tractava d'una construcció teòrica i quedant, per tant, sense massa capacitat de produir interpretacions alternatives.

Fins i tot els títols de les publicacions vuitcentistes palesen aquesta dependència quan reediten la distribució pròpia del discurs històric de Capmany, articulat en dues etapes de florida separades en el temps: la ciutat “antiga” dels segles XIII-XV i la ciutat “moderna” que arrenca al XVIII. A partir d'aquesta estructura binària, amb els segles XVI i XVII als llimbs, les possibilitats discursives són l'afirmació de la continuïtat de fons en el camí del progrés –seguint Capmany–, el contrast tipològic entre els dos sistemes

13. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Questiones críticas sobre varios puntos de historia económica, política y militar*, Madrid, Imprenta Real, 1807, p. 1-73.

14. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Marina, p. 168.

Andreu Avel·lí Pi i Arimon (Barcelona, 1793 – 1851). AHCB

o el càlcul de pèrdues i guanys en el traspàs, usualment resolt a favor de la modernitat. En qualsevol cas, l'esquema afavoreix les comparances en bloc entre les dues èpoques d'apogeu, no pas l'estudi de les fluctuacions internes. I certament, els escriptors vuitcentistes no traspassaren pas els límits del primer volum de les *Memorias históricas* en termes de recerca, sobretot en l'esfera de les conjuntures econòmiques.¹⁵

Pel seu pes erudit, el millor exemple de l'epigonisme capmanyià durant la primera meitat del segle XIX és el llibre d'Andreu Avel·lí Pi i Arimon (1793-1851), *Barcelona antigua y moderna*, que manifesta sense gaire entusiasme la conformitat típica dels intel·lectuals liberals catalans amb la situació política contemporània, acceptada en nom del progrés. Mentre que els fets notables de la Barcelona medieval hi són presentats com «los esfuerzos de un pueblo que todo lo sacrifica por la defensa de sus populares instituciones», les actuacions modernes no poden sinó mostrar «la cooperación de una ciudad en el cumplimiento de los designios de interés general para la Monarquía a que pertenece».¹⁶

15. Josep M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida*, Barcelona, Curial, 1992, p. 78 i 107.

16. Andreu Avel·lí Pi i Arimon, *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1854, vol. I, p. 5.

El resultat global de les successives refoses territorials en un Estat estès per la major part de la península Ibèrica tampoc no és impugnat en la sèrie d'al·legats que, al llarg del segle XIX, defensen la indústria catalana dins del nou ordre. Es tracta ara de legitimar històricament les aspiracions dels fabricants a veure consolidada la protecció estatal davant els intents d'escapçar llur activitat seguint la moderna teoria de l'avantatge comparatiu, que assenyalava a Espanya la conveniència d'especialitzar-se en el sector primari. Un tret comú dels treballs vinculats a la polèmica és que adopten les dades, els arguments i l'estructura discursiva de Capmany gairebé sempre sense citar-ne la procedència. Com que les *Memorias históricas* havien estat finançades per la Junta de Comerç de Barcelona, potser foren ofertes com un patrimoni d'ús lliure als escriptors proteccionistes, vinculats directament o indirectament amb aquella institució o amb les organitzacions patronals que la succeïren.

El novembre de 1820, a l'inici del Trienni Constitucional, amb el record de Capmany ben viu i quan les seves aportacions encara podien semblar útils –s'edità aleshores la seva recopilació d'antecedents constitucionals¹⁷–, Joan de Balle (dates vitals desconegudes), antic diputat a les Corts de Cadis, en va reprendre els conceptes sobre l'origen històric de les llibertats i garanties socials i els seus efectes industrials en un discurs parlamentari adreçat contra els partidaris del *laissez faire*.¹⁸ Joan-Lluís Marfany suggereix el vincle entre Balle i la Junta de Comerç i veu que la part històrica del discurs copia literalment uns articles anònims publicats al *Diario constitucional, político y mercantil de Barcelona*.¹⁹ Afegim que aquests, al seu torn, repeteixen els conceptes exposats per Capmany en el *Discurso político económico* i a les *Memorias históricas*:

Si Cataluña no hubiese roto las cadenas de la segunda edad de hierro, desterrando los abusos del sistema feudal, acaso no podría llamarse industriosa ni envanecerse con un título que la hizo célebre en todos los ángulos del globo. Apenas el conde de Barcelona Raimundo IV se decidió a conceder libertad a las ciudades de su patrimonio territorial que habían sido hasta entonces víctimas de la más orgullosa aristocracia, se vieron pobladas al instante por hombres laboriosos...²⁰

17. ANTONI DE CAPMANY I DE MONTPALAU, *Práctica y estilo de celebrar cortes en el reino de Aragón, Principado de Cataluña y reino de Valencia*, Madrid, José del Collado, 1821.

18. ERNEST LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 224.

19. JOAN-LLUÍS MARFANY, «Joan de Balle, plagiari?», *Recerques*, 71 (2015), esp. p. 96-99 i 105-107.

20. *Diario constitucional, político y mercantil de Barcelona*, 86 (6-VI-1820), p. 1.

Marfany considera que els manlleus constants de diverses fonts rebaixen la categoria de Balle com a pensador econòmic però que no val la pena d'acusar-lo de plagi, un concepte molt utilitzat per Ernest Lluch. Nosaltres faríem extensiva l'exoneració al conjunt dels escriptors del mateix gènere, els quals van actuar probablement guiats per una intenció pragmàtica i no pas per la vanitat de ser considerats autors originals. I de fet, el mateix Capmany havia construït la seva impressionant visió històrica manlllevant materials aliens. Per exemple, les frases sobre l'acció de Ramon Berenguer IV reproduïdes més amunt i que ara acabem de llegir en la versió del *Diario constitucional* són una adaptació de les que Robertson va compondre el 1769 per descriure les accions de Lluís el Gros de França.²¹

El 1848, en un nou context polèmic, un periòdic madrileny defensor del lliurecanvisme, la *Guía del comercio, industria y agricultura*, va rescatar dades de Capmany, inclosa la comparació del tràfic naval entre 1448 i 1776-1777, sense citar-ne la procedència. A l'article titulat «Barcelona antiga y Barcelona moderna», és lloat el liberalisme mercantil dels antics catalans per tal de denigrar el suposat fanatisme proteccionista dels moderns. El literat i defensor dels interessos industrials catalans, Joan Illas i Vidal (1819-1876), que hi respongué amb un opuscle del mateix títol, al·ludeix vagament a la font de la *Guía*, en posar en dubte que «hubiera podido sostener su falsa hipótesis si hubiese recogido diversos hechos [els que mostren la protecció reial als navegants catalans] consignados en el mismo autor del cual cortó los retazos mal surcidos que componen su paralelo histórico». Però ell, al seu torn, omet el nom de Capmany fins i tot al peu d'una citació literal de les *Memorias históricas* i s'estima més de parlar inconcretament de «las noticias recogidas por los compiladores de nuestras inmortales glorias».²²

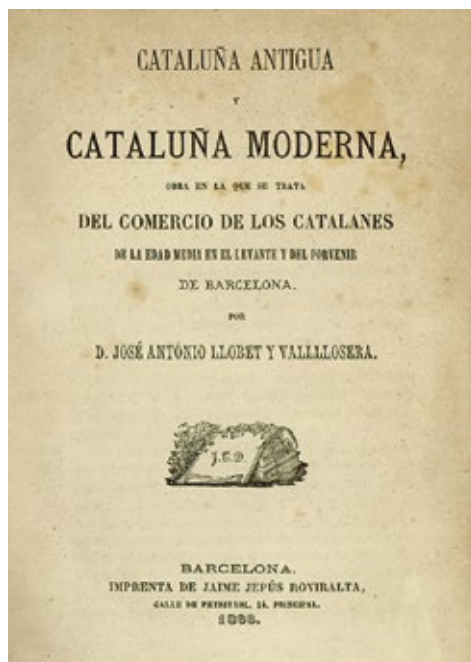
Igualment —és a dir, sense esmentar-lo— fa servir Capmany de manera exhaustiva Josep-Anton Llobet i Vall-llosera (1799-1861) en una sèrie d'articles didàctics publicats el 1856-1857 amb el títol genèric *Cataluña antigua y Cataluña moderna* i estimulats per l'anunciada obertura del canal de Suez, que feia preveure una recuperació de la centralitat de Barcelona en les rutes marítimes mundials i convidava a preparar-ne l'adveniment amb noves infraestructures.²³

La llista dels epígons podria continuar fins a Carles Pi i Sunyer (1888-1971), qui al seu cèlebre assaig de 1927 sobre el caràcter nacional català repren

21. William ROBERTSON, *The History of the reign of the Emperor Charles V* (1769); edició: Londres, Strahan, 1802, vol. I, p. 39.

22. Joan ILLAS I VIDAL, *Barcelona antigua y Barcelona moderna*, Barcelona, Agustí Gaspar, 1848, p. 6.

23. Josep-Anton LLOBET I VALL-LLOSERA, *Cataluña antigua y Cataluña moderna, obra en la que se trata del comercio de los catalanes de la Edad Media en el Levante y del porvenir de Barcelona*, Barcelona, Jaime Jepús Roviralta, 1866 (sèrie d'articles publicada el 1856-1857 a *El Conceller*).

Portada del llibre de Josep-Anton Llobet i Valllosera, format per una sèrie d'articles de 1856-1857 reunits pòstumament per Antoni de Bofarull. AHCB

la teoria de Capmany, aquest cop, sí, citant-lo intensivament, així com a un bon grapat dels seus divulgadors vuitcentistes, als quals el confiat autor de *L'aptitud econòmica de Catalunya* concedeix valor demostratiu a part. I potser no és inoportú de recordar la relació explícita de Pierre Vilar amb aquest assagista:

Mi maestro Albert Demangeon me había aconsejado: ¡sobre todo evítame cualquier consideración sobre la “psicología de los pueblos”, no venga a decirme que los barceloneses son trabajadores por temperamento! A pesar de ello tuve que reconocer enseguida que quien más influiría sobre la problemática de mi trabajo sería Carles Pi i Sunyer.²⁴

Ara bé, les convulsions polítiques i militars dels dos primers terços del segle XIX van atraure l'atenció dels historiadors pròpiament dits vers aquesta faceta –més contingent però gens irrellevant–, abandonant així el camí obert

24. Pierre VILAR, «Recuerdos y reflexiones sobre el oficio de un historiador», *Manuscrits*, 7 (1988), p. 16.

per la Il·lustració, centrada en els progressos de la civilització material. I dins d'aquest retorn dels escrits d'història a l'esfera de la política pura, aviat s'imposà el descontentament amb el rumb que anava prenent l'Estat sorgit de la revolució liberal, fortament centralista i autoritari, i amb el to de la historiografia oficial espanyola que, al servei d'aquest disseny, girava l'esquena a la història pròpia de Catalunya i dels altres regnes de la Corona d'Aragó.

El Compromís de Casp, un fet polític gairebé irrellevant des del punt de vista de Capmany, esdevingué aleshores motiu central en la historiografia catalanista emergent i fou llegit com el punt d'inflexió cap a una decadència irreversible. En mantenir per als segles anteriors la visió encomiàstica aixecada pel Capmany de 1779 i no la seva revisió de 1792 i 1807, el contrast entre temps de llum i temps de fosca quedà accentuat.

Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859), cap alhora de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Acadèmia de Bones Lletres, edità *Los condes de Barcelona vindicados* el 1836 i els primers volums de la *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón* a partir del 1847. És ben cert que va decidir d'iniciar aquesta sèrie documental amb materials relatius al Compromís de Casp per considerar molt oportú manifestar l'exemplaritat de la resolució pacífica del conflicte successori de 1410 en contrast amb les guerres civils que s'arrossegaven des de la mort de Ferran VII.²⁵ Però no és menys cert que ja a la monografia anterior, en principi pensada per reivindicar el lloc dels comtes i reis catalans en la genealogia de la monarquia espanyola moderna, havia donat cabuda a una versió menys positiva d'aquella successió dinàstica: el procés que portà a l'entronització de Ferran I no fou gaire net; el successor legítim de Martí l'Humà era, en realitat, Jaume d'Urgell; i aquest personatge fou jutjat, empresonat i anys més tard assassinat a mans dels fills del cap de la nova dinastia.²⁶ L'autoritat per fer aquestes afirmacions deriva d'un antecessor a l'Arxiu Reial de Barcelona, Dídac Montfar, que escrivia durant el domini francès a la Guerra de Separació de 1640-1652. Aquest, al seu torn, havia assumit un relat conegut avui com *La fi del comte d'Urgell* i que, segons els especialistes actuals, fou confegit poc després del final de la Guerra Civil de 1462-1472 dins del bàndol perdedor i reelaborat durant el creixent conflicte amb els Habsburg, entre les acaballes del segle XVI i l'esclat violent de 1640.²⁷

25. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Próspero de Bofarull, entre el viejo y el nuevo Archivo de la Corona de Aragón», dins *Archivi e storia nell'Europa del XIX secolo*, Roma, Direzione Generale per gli Archivi, 2006, p. 664.

26. Pròsper DE BOFARULL I MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los Reyes de España, considerados como soberanos independientes de su Marca*, Barcelona, Oliveres y Monmany, 1836, vol. II, p. 305-306.

27. Mar BATLLE, *Patriotisme i modernitat a 'La fi del comte d'Urgell'*, Barcelona, Curial i PAM, 1999.

Pròsper de Bofarull i Mascaró (Reus, 1777 – Barcelona, 1859).
Oli de Claudi Lorenzale. MCD-ACA

La continuació dels treballs de l'equip responsable de la *Colección de documentos inéditos* fins als temps de la direcció de Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892) mostra el pes aclaparador d'aquells antecedents narratius en una visió històrica que quedarà avalada per l'autoritat acadèmica de la cèlebre família d'arxivers. En efecte, el tercer volum de la *Colección* conté el procés contra Jaume d'Urgell segons la versió de Montfar, i poc després la sèrie consagra dos volums a la publicació completa de la monografia de l'autor siscentista. Entre 1858 i 1864, la sèrie es concentra llargament en la guerra de les institucions catalanes contra Joan II, i encara el 1868 són editats dos volums més sobre el procés contra el comte d'Urgell.

La repetició de les frustracions amb el rumb estatal espanyol després de l'esperançadora Revolució Gloriosa de 1868 assegurarà una llarga vigència a la teoria històrica que assigna una arrel exclusivament política a una decadència global de Catalunya que als vuitcentistes els semblava evident, sobretot en l'esfera cultural. El procés iniciat amb l'extinció del Casal de Barcelona i confirmat amb la derrota de les institucions catalanes en la guerra contra Joan II, s'hauria consumat amb la unió dinàstica de 1479.

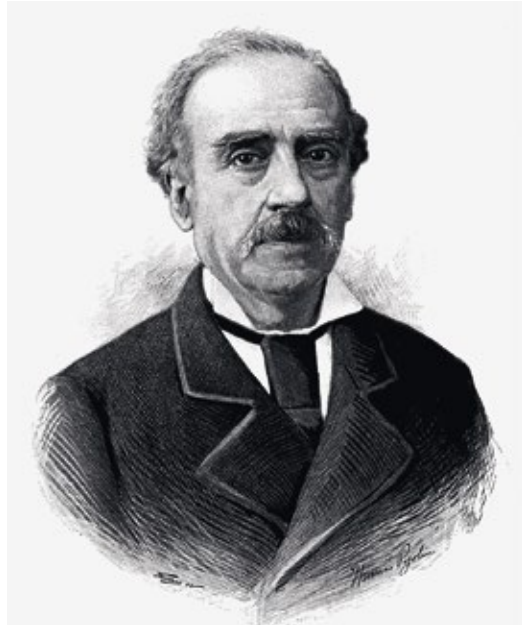
Ja abans de 1868, trobem una lectura liberal de la visió urgellista en l'obra que reprenia el fil d'històries generals del Principat, interromput després de la publicació el 1709 dels *Anales* de Feliu de la Penya: la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* de Víctor Balaguer (1824-1901), concebuda com a obra de propaganda popular i publicada entre 1860 i 1863. Però fou el prolífic Antoni de Bofarull i de Brocà (1821-1892) qui desenvolupà coetàniament amb més amplitud i dramatisme la imatge de Catalunya arrossegada a la decadència per l'atzar de les intrigues cortesanes. Amb la intenció de popularitzar la visió negativa de l'acció dels reis de nissaga castellana a Catalunya, explotà per al retrat de la decadència, no sols l'exagerada biografia de Jaume d'Urgell, sinó també altres materials tan sucosos com la mítica relació ambivalent del conseller Joan Fiveller amb Ferran I, acceptada igualment com a veritable pel seu oncle Pròsper de Bofarull.²⁸ Les dues narracions simbòliques, amb base real però fortament alterada, conflueixen en l'argument de *La orfaneta de Menargues*, novel·la històrica publicada el 1862 que porta el títol alternatiu de *Catalunya agonisant*, on Antoni de Bofarull afirma l'autenticitat dels fets històrics que emmarquen la ficció i suggereix que les dades emprades procedeixen de la documentació original dipositada en l'Arxiu de la Corona d'Aragó.²⁹

L'acceptació acrítica de fonts narratives com a fonament d'una visió històrica és admissible en gèneres com el teatre o la novel·la, però no en una obra com la *Historia crítica de Cataluña*, publicada el 1876-1878 precisament com a resposta erudita a la despreocupada visió progressista de Víctor Balaguer. En una data tan avançada dins el desenvolupament de la societat burgesa, Antoni de Bofarull segueix encara fil per randa la versió dels esdeveniments del segle xv aportada pels membres de l'oligarquia instal·lada al Consell de Cent i a la Diputació del General, especialment els *Dietaris* de Jaume Safont, i assumeix el pessimisme d'aquella classe social. Des d'una perspectiva aliena o contrària a la fe en el progrés que havia inspirat Antoni de Capmany cent anys abans i més superficialment Víctor Balaguer en temps recents, Antoni de Bofarull presenta les reivindicacions dels remences al camp i dels buscaires a la ciutat de Barcelona com a moviments sense una justificació social autèntica, fruit exclusiu de les maquinacions dels successius monarques per afeblir les institucions catalanes i obtenir així el poder absolut:

Si bien es cierta la modificación [democratizadora del govern municipal el 1453], la causa que la motiva no es ni exclusiva ni parcialmente la que indica el respetable autor de las *Memorias de Barcelona* [Capmany], pues tiene otros móviles, más

28. BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados...*, vol. II, p. 309.

29. ANTONI DE BOFARULL I BROCÀ, *La orfaneta de Menargues, o Catalunya agonisant*, Barcelona, Lluís Tasso, p. 7-8.

Antoni de Bofarull i de Brocà (Reus, 1821 – Barcelona, 1892). Gravats publicats a *La Il·lustració catalana*

o menos secretos, que bien podemos descubrir ahora, con mayor motivo cuando en los tiempos en que vivimos dan ejemplo los tiranos de subvertir a su capricho lo más venerando de los países que quieren subyugar, y es, como siempre, el elemento demagógico instrumento inconsciente de las miras de aquéllos, tanto si les aplaude como si les maldice.³⁰

El 1877 l'Ajuntament de Barcelona presidit per Rius i Taulet va convocar un concurs de clara inspiració capmanyiana, demanant memòries sobre el passat, el present i el futur de la ciutat. Amb la publicació en curs de la *Historia crítica*, Antoni de Bofarull era aleshores l'historiador local més consagrat. L'arxiver guanyà el premi amb una memòria que aprofita a fons l'ideari desplegat per un home més optimista que no pas ell, Josep-Anton Llobet i Valllosera, en la sèrie d'articles esmentada més amunt i que el mateix Bofarull s'havia encarregat de reeditar pòstumament en forma de llibre el 1866.

La memòria presentada per Salvador Sanpere i Miquel (1840-1915), que va merèixer un accèssit, és, en canvi, molt innovadora. Conté un ampli repertori d'especulacions històriques de valor desigual i reflexions vinculades

30. ANTONI DE BOFARULL I BROCÀ, *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, Barcelona, J. Aleu y Fugarull, 1876, vol. V, p. 510.

Medalló de Sant Jordi del Palau de la Generalitat a la façana del carrer del Bisbe, obra de l'escultor Pere Joan, 1416-1418. AFB

a la seva experiència com a diputat provincial i congressista al Parlament de Madrid durant el Sexenni Democràtic dins els rengles federalistes. Ara bé, les extenses parts de l'escrit referides a la política municipal i a l'organització econòmica de Barcelona durant els tres segles finals de l'Edat Mitjana no són cap refregit ni cap improvisació banal. En efecte, aquell període fou la seva primera gran dedicació en l'esfera de la investigació històrica, que abordà a la segona meitat de la dècada de 1870, quan havia hagut d'abandonar la política activa. Després, a partir de l'any 1880, el va desviar un seguit d'ambicioses activitats, primer l'edició de la *Revista de ciencias històriques*, una empresa prematura que l'arruïnà, i després la composició d'obres de divulgació de l'evolucionisme, *pro pane lucrando*, on, no obstant, teoritzava la identitat de fons entre krausisme i positivisme i la possibilitat de reorientar aquell cos apriorístic de doctrines cap a l'activitat científica, és a dir cap a la cerca de fonaments empírics.

Els criteris krausistes sobre el progrés no són pas oposats als propis de la Il·lustració –segueixen derivant del cristianisme–, però se situen en una perspectiva més propera a la font religiosa i no atenen tant als avenços intel·lectuals i materials com als morals, considerant que el sentit final de la història humana sobre la Terra és l'emancipació completa, no sols dels grups socials oprimits, sinó dels dos gèneres, el masculí i el femení, i la plena

Incunable del *Llibre de les Dones* de Francesc Eiximenis, imprès a Barcelona per Joan Rosembach, 1495. BC

realització de les potencialitats personals. Aquest punt de vista presideix els judicis històrics inscrits a les obres que publicà Sanpere en aquella breu etapa dins la seva dilatada carrera i que revelen una predilecció pel tram final del segle XIV, especialment *Las costumbres catalanas en tiempo de Juan I*, de 1878, i *Las damas d'Aragó*, de 1879.³¹

Per contrast amb la violenta personalitat de Pere el Cerimoniós, hi resalta el tarannà pacífic dels seus dos fills i successors, Joan I i Martí I, sovint considerats febles, i el de les influents reines Violant de Bar i Maria de Luna. Sanpere veu aquell moment, no sols com una època d'esplendor de l'alta cultura, sinó com un gran pas endavant en l'esfera de la moral; sobretot perquè hi pot documentar la consciència creixent dels poderosos –i d'aquells caps de la família reial, molt significadament– respecte a la injustícia de les servituds feudals i llur disposició a engegar accions per posar-hi remei. Pel que fa al govern municipal de Barcelona, el punt d'inflexió cap aquell cim de la civilització medieval és situat en la reforma no consolidada de 1386, un fet desconegut per Bruniquer i per tots els que utilitzaren les *Rúbriques* com a font, inclòs Capmany, i que Sanpere va descobrir i destacar per primer cop en la historiografia:

Históricamente el hombre [és a dir, l'individu, no sols l'estament] no aparece sino en los mismos días de D. Juan o poco antes, cuando la *plebe* de Barcelona consigue del rey Pedro III entrada en el gobierno municipal, hecho importantísimo por preludear las luchas de clases que han de estallar en todas partes y con gran furor en Cataluña por la irritante desigualdad de las clases en el siglo xv. En esa lucha para la conquista de las gramallas hay que ver algo más que una reivindicación de derechos políticos; lo que hay en el fondo es una reivindicación de los derechos de la personalidad humana.³²

La inquietud humanista de Sanpere presideix unes prospeccions documentals orientades a auscultar les veus de la societat que a la memòria de 1877 il·luminen les crítiques historiogràfiques adreçades al clàssic Antoni de Capmany, en dues parts diferents del text principal, i a l'aleshores recentíssim Antoni de Bofarull, en una llarga nota afegida a darrera hora.

31. Salvador SANPERE I MIQUEL, «Barcelona. Su pasado. Su presente. Su porvenir», *Revista Histórica*, 1877, p. 211-269 i 289-364; també la versió catalana en forma de llibre, *Barcelona. Son passat, present y porvenir*, Barcelona, La Renaixensa, 1878; *Las costumbres catalanas en tiempo de Juan I*, Girona, Dorca, 1878; *Las damas d'Aragó*, Barcelona, La Renaixensa, 1879; i «L'alsament de Mieres», *Jochs Florals de Barcelona*, 1879, p. 121-153.

32. SANPERE, *Las costumbres catalanas...*, p. 66-67 [cursiva de l'autor].

Salvador Sanpere i Miquel difícilment podia sostreure's del tot a la influència dels criteris emanats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó: sempre va considerar Manuel de Bofarull com el seu mentor principal en matèria de recerca arxivística.³³ Ara bé, si arribà a concebre el segle xv com una època de decadència, els camins que el dugueren a aquesta conclusió foren peculiars. En qualsevol cas, a *Barcelona, su pasado, su presente y su porvenir*, la dissensió amb Antoni de Bofarull –i de retruc amb tota l'escola– esdevé ja frontal, fins al punt de la desqualificació quan l'acusa –a ell: a un arxiver– d'haver fet massa cas de fonts narratives manifestament sectàries i de no haver buscat ni llegit els documents originals generats per les diferents institucions, que reflecteixen les inquietuds –no demagògiques, sinó democràtiques– dels estaments subalterns de la societat urbana, les lluites entre la Busca i la Biga i l'enfocament interessat d'aquest conflicte per la Corona.³⁴

Tanmateix, el destinatari central de la crítica historiogràfica és Antoni de Capmany, en qui Sanpere i Miquel reconegué, d'entrada, el principal antecedent a revisar; de la mateixa manera que, més tard, el doctorand Vicens identificarà Sanpere com la font de la versió que li calia batre per tirar endavant. No en va, dins la seqüència d'historiadors catalans sobre el segle xv a Barcelona, aquests tres autors foren els responsables de les tres aportacions documentals de més pes i, per tant, han estat els més capaços de produir grans tombants interpretatius.

La revisió versa sobre els dos puntals de la teoria política de l'autor il·lustrat: la representació gremial en el consell ciutadà com a distintiu democràtic i l'actitud protectora dels reis envers aquesta suposada república urbana.

Palesada per primer cop en el *Discurso político económico*, la intenció de considerar l'exercici dels oficis urbans i la seva organització en gremis com a fets pràcticament inseparables havia dut Capmany, quan afrontà la conversió de la teoria en descripció històrica de l'economia barcelonina, a formular una argumentació confessadament hipotètica: si les corporacions no podien haver aparegut gaire més tard del govern de Ramon Berenguer IV, pare de les llibertats, la menció d'oficis menestrals al costat d'alguns noms de membres de l'organisme municipal des de 1257 indicaria que ja eren formades en temps de Jaume I i, a més, que ja tenien pes polític a la ciutat.³⁵ Seguint aquesta hipòtesi, qualificava la reforma d'Alfons el Magnànim de simple restauració de l'equilibri primitiu del govern municipal, alterat per l'abús de l'estament dels

33. Salvador SANPERE I MIQUEL, «El sitio nacional de Valldaura», *La Vanguardia*, 18-VII-1894.

34. SANPERE, «Barcelona. Su pasado...», p. 238-239.

35. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. I-Artes, p. 32-33.

ciudadans honrats, que «había llegado a concentrar las elecciones dentro de su clase con total exclusión de las otras del estado mercantil y gremial».³⁶

El 1876, l'Arxiu de la Corona d'Aragó havia publicat la recopilació documental *Gremios y Cofradías de la antigua Corona de Aragón*, on el director d'aleshores, Manuel de Bofarull, menystenien la diferència entre les dues formes d'organització corporativa.³⁷ Segurament estimulat per aquest antecedent pròxim, Sanpere i Miquel mirà d'esbrinar quines eren les notícies més antigues sobre confraries i gremis a la ciutat de Barcelona a fi de comprovar les tesis de Capmany. De l'abundant informació cronològica aplegada, n'extragué la conclusió ferma que, no sols les confraries eren anteriors als gremis, sinó que totes dues formes quallaren molt després del regnat de Jaume I, principalment als segles XIV, XV i XVI. Per tant, els menestrals presents a les conselleries el 1257 no podien haver estat triats pel rei com a representants de cap cos, sinó que ho hagueren de ser a títol personal. En conclusió: «es temeridad insigne señalar a los gremios barceloneses la influencia política que por la misma época tenían en algunas ciudades de Italia los gremios de artesanos».³⁸ Considerant també la intervenció en el canvi municipal de 1451-1453 com el «primer y único acto político de significación realizado por los gremios», Sanpere convidava a abandonar la teoria de Capmany, simplement al·ludida: «acabar de una vez con la especie, tan acreditada como falsa, de que el gobierno municipal de Barcelona arrancaba del origen de los gremios, y que de éstos sacaba su fuerza».³⁹

D'altra banda, la ressenya dels diversos canvis en la composició de l'organisme municipal dictats per Jaume I i per alguns dels seus successors al llarg dels segles feia palès a Sanpere que, encara que fos obeïnt a pressions socials, «cuando un rey atrevido o victorioso [...] quiso cambiar, alterar y modificar la organización del Concejo de Ciento, pudo hacerlo sin reparo alguno: Pedro IV, por sí y ante sí, eligió a los concelleres que mejor le pareció; Requesens hizo otro tanto en nombre de Alfonso IV». D'aquí en desprenia una crítica de «la inestabilidad de las libertades paccionadas, siempre a merced del rey, por lo mismo que, de las partes contratantes, era la más poderosa».⁴⁰ Es tracta d'una conclusió política concordant amb la seva fe de republicà federal en les constitucions formals modernes i contrària tant a l'optimisme pragmàtic de Capmany, que es projectava per igual sobre els reis de les successives dinasties

36. CAPMANY, *Memorias históricas*, vol. II, apèndix XXIV, «Idea histórica del origen y naturaleza del antiguo gobierno municipal de la ciudad de Barcelona», p. 68-69.

37. CODOIN, XL (1876), pàg. XI-XII. Vegeu: Jaume RIERA I SANS, «L'evolució de les confraries medievals», *BQH*, 24 (2017), p. 49.

38. SANPERE, «Barcelona. Su pasado...», p. 292.

39. SANPERE, «Barcelona. Su pasado...», p. 237-239.

40. SANPERE, «Barcelona. Su pasado...», p. 267-269.

Reliquiaris de la confraria dels hortolans del Portal de Sant Antoni (a l'esquerra) i dels matalassers (a la dreta). Argent sobredaurat, principi del segle xv. MUHBA

fins a Carles II d'Habsburg, com a l'esmena dels Bofarull, que restringien l'idil·li entre reis i societat als temps del Casal de Barcelona.

Ara bé, les aportacions de Sanpere i Miquel al coneixement de la Baixa Edat Mitjana més influents en la bibliografia posterior, i molt especialment en les investigacions monogràfiques de Francesc Carreras i Candi (1862-1937) i en les síntesis d'Antoni Rovira i Virgili (1882-1949) i Ferran Soldevila (1894-1971), versen sobre el regnat i la personalitat de Ferran II, en dues publicacions de caràcter molt diferent que desenvolupen arguments encetats a *Barcelona, su pasado, su presente y su porvenir*.

L'alsament de Mieres és una petita monografia sobre la darrera guerra remença de 1484-1485 presentada als Jocs Florals de 1879. Descomptant l'estil desmanegat de l'autor i l'ús d'un català sense normativa, es tracta d'una obra pulcra i, sobretot, molt innovadora respecte a la historiografia del seu temps. Conscient que el resultat de qualsevol crisi històrica –resultat concret, però no predeterminat– depèn dels termes de la interacció entre els diversos agents, Sanpere no aplatina la narració adoptant un punt de vista únic, sinó que deixa escoltar les veus dels implicats i els arguments creuats que afloren en un conjunt de documents majoritàriament inèdits i ben seleccionats. L'historiador demostra de manera prou convincent que Ferran II, des d'una preeminència reconeguda universalment pels seus súbdits i perseguint sempre

beneficis tangibles per a si mateix, amb les seves accions o amb la seva inacció induí a error –i per tant, afeblí– tant els caps dels remences revoltats contra els senyors feudals com els poders locals cridats a restaurar l'ordre constituït, des dels concellers de Barcelona fins al mateix lloctinent del rei.⁴¹

Al marge de la violència punible dels pagesos, a la llum de la filosofia de la història krausista llur demanda era justa, i per tant, a la llarga, estava destinada a triomfar com un pas dins la marxa vers l'emancipació de la Humanitat. Per això, Sanpere lamenta que sols els reis tinguessin una visió prou àmplia i sabessin aprofitar en benefici propi la força dels oprimits:

Si Barcelona [és a dir l'oligarquia governant] hagués tingut sentit polítich [...], obra dels pobles y no dels reys hauria sigut la de la emancipació dels remensas, y qui sap los nous destinos que a nostra pàtria hauria obert tal conducta. [...] Mes al càurer l'Edat Mitjana sols los reys ne tenian, de sentit polítich, y sacrificant la llibertat a la igualtat, sempre estimada ab preferència per las últimas capas sociales, aixecaren lo castell del absolutisme dels temps moderns.⁴²

Barcelona en 1492 és la publicació d'un trio de conferències de retòrica exaltada, dictades a l'Ateneu Barcelonès el 1892, en el moment de màxim prestigi públic de Sanpere com a historiador de Barcelona i pensades com a rèplica al IV Centenari del descobriment d'Amèrica, que l'Espanya oficial celebrava repetint els tòpics sobre la grandesa imperial i sense ombra d'autocrítica, tot i que el desastre colonial ja estava prou insinuat a sis anys vista del fatídic 1898. L'actitud regeneracionista, que Sanpere compartia amb altres intel·lectuals espanyols conscients de la dramàtica situació de l'Estat, explica el judici negatiu de les accions de Ferran el Catòlic, especialment la introducció forçada d'una nova Inquisició més dura que la medieval i l'expulsió dels jueus. Aquestes accions hi són presentades, no sols com dos cops decisius contra l'estructura econòmica de la ciutat, sinó també com contraris als drets humans –entesos per Sanpere en sentit absolut– i, per tant, oposats al veritable progrés, que la fosca Espanya imperial aleshores emergent deixava de compartir amb la resta de l'Europa atlàntica.

Tot i que en aquestes conferències llegides davant d'un públic addicte, el republicà Sanpere descriu com a sistemàtica l'animositat de Ferran II contra Barcelona i Catalunya, no deixa de presentar-lo com una anella en la discontínua però guanyadora cadena dels reis autoritaris, tendents a l'absolutisme,

41. Vegeu: Ramon GRAU, «Jaume Destorrent i la política de Barcelona. L'afiorament d'un personatge en la historiografia, 1879-1931», dins Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (i altres), *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Barcelona, CSIC, 2013, esp. p. 283-285.

42. SANPERE, «L'alsament de Mieres...», p. 153.

Salvador Sanpere i Miquel (Barcelona, 1840 – 1915). IAAH

que comptà com a antecedents locals més destacats tant Pere el Cerimoniós, del Casal de Barcelona, com Joan II, de la dinastia de Trastàmara. I d'altra banda, si bé remarca l'efecte desmoralitzador de les manipulacions i corrup-teles dels monarques sobre la societat barcelonina, no per això deixa d'indicar les responsabilitats de les elits locals en la suposada decadència. Ho fa, signifi-cativament, en l'aspecte més sensible per als ideòlegs de la Renaixença:

Tal vez nuestra literatura no hubiera venido tan a menos si nuestra burguesía hubiera sido más amiga de las artes y de las letras, y en su consecuencia hubiesen creado en Barcelona una Universidad o *Studi general*, como entonces se decía; pero es cosa antigua que en donde florecen las letras de cambio no florecen las literarias; así resultaron vanos los esfuerzos de Juan I al fundar los Juegos Florales para solaz y educación de los burgueses barceloneses, y más vano aún el empeño de Martín de fundar en Barcelona una Universidad que los concellers y Concejo de Ciento rechazaron, temiendo no fueran más los peligros y escándalos que los provechos, y a cuya pretensión real se acabó por dar carpetazo decretando el Concejo que, de tal propósito, «de assí avant no se'n tracte».⁴³

43. Salvador SANPERE I MIQUEL, «Barcelona en 1492», dins *Centenario del descubrimiento de América. Conferencias leídas en el Ateneo Barcelonés sobre el estado de la cultura española y particularmente catalana en el siglo XV*, Barcelona, Henrich, 1893, p. 323.

Aquesta frase fou una inspiració explícita per a Marcelino Menéndez y Pelayo, un altre gran constructor que, com Sanpere, no es deixava intimidar pels noms més prestigiosos i que va completar la notícia amb la denúncia d'un dels nombrosos anacronismes embellidors de l'Edat Mitjana comesos per Capmany, en aquest cas fent remuntar els estatuts universitaris de 1629 al segle xv.⁴⁴

Com a bon positivista, Sanpere i Miquel remarca que les seves aportacions sobre el segle xv deriven del treball amb documents originals, extrets dels arxius Municipal i de la Corona d'Aragó. Ara bé, a l'hora d'arrodonir la imatge decadent de la ciutat, tant *Barcelona, su pasado, su presente y su porvenir* com *Barcelona en 1492* descansen en una font literària: *La perfección del Triunfo*, escrita el 1458 en llatí per l'humanista Alfonso de Palencia, traduïda immediatament al castellà per ell mateix, apareguda per primer cop en una edició incunable i reeditada just el 1876. És probable que, per les seves conviccions, l'historiador modern fos especialment sensible al to admonitori i a la voluntat didàctica d'aquesta al·legoria amb base autobiogràfica que el futur cronista dels Reis Catòlics presentava com una faula moral.⁴⁵

Sembla clar que la narració d'Alfonso de Palencia recull amb força fidelitat unes veus locals que expressen el malestar social d'aquells anys revoltats de mitjan segle xv, perquè hi veiem un punt de vista no molt allunyat del que trobem en Safont o en un altre cronista proper als Reis Catòlics, el barceloní Pere Miquel Carbonell. Però és molt discutible que sigui un testimoni conclouent sobre la decadència de la ciutat.

La perfección del Triunfo descriu el viatge d'un cavaller castellà –que no és arriscat d'identificar amb el mateix autor– cap a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, quan allunyar-se de l'Atlàntic viatjant vers llevant era considerat encara marxar cap al centre del món. Al seu pas per Barcelona, el cavaller s'acosta a «una casa pública çerca del mar, en la qual se aiuntavan los çibdadanos por razón de entender en negoçios, la qual era edificada sobre columnas, i veyala llena de muy ricos mercaderes». En aquest escenari de la Llotja de Mar, el castellà declara a un comerciant destacat que «esta çibdad resplandezca por un increyble aparato sobre las otras çibdades de España que yo fasta agora he visto» i li pregunta «sy otros tiempos aya parecido más rica i vistosa o agora mayormente florezca». En resposta, el mercader manifesta

44. Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Antología de poetas líricos castellanos*. Juan Boscán, Madrid, Sucs. de Hernando, 1908, p. 18-20.

45. Javier DURÁN BARCELÓ, «La poética de la fábula en el tratado 'De perfectione militaris triumphphi' (1458) de Alfonso de Palencia», dins *Actas del XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Universidad de California, Irvine, 1992), 1994, vol. 1, p. 155-162.

Saló de Contractacions de la Llotja de Mar, construït amb l'impuls de Pere III i el Consell de Cent, segle XIV. Cambra de Comerç de Barcelona

«la bienandança de los tiempos pasados», quan «las loables costumbres de los moradores causaron abundancia a nuestra çibdad i a toda su señoría», i deplora que «aviendo declinado a errores, i después, aun viniendo de mal en peor, poco a poco se ha deformado el gesto de la çibdad, descreçen las riquezas i disminúyese el trato»; de tal manera «que la çibdad solamente retiene una faz afitada, más en lo al, la enfermedad le amenaza muerte».⁴⁶

No és irrellevant que Sanpere i Miquel interpreti l'expressió *en lo al*, no com un «en lo demás», sinó com un «en el alma», i accentuï d'aquesta manera el caràcter moral i no purament material de la decadència barcelonina. En qualsevol cas, la darrera paraula d'Alfonso de Palencia sobre el tema no és aquesta rèplica, sinó la meditació posterior del cavaller. Des d'una aguda consciència de la inferioritat castellana que es farà sentir també davant de París i de Florència, les paraules del mercader són reinterpretades com l'expressió d'una lloable però excessiva autoexigència local:

46. *Dos tratados de Alfonso de Palencia* (editats per Antonio María Fabié), Madrid, Librería de los bibliófilos, 1876, p. 37-38.

¡O buen Dios, ya agora miro vna çibdad situada en vna segura, i en medio de la esterilidad es muy abundosa, i veo los çibdadanos vençedores syn tener natural apareio, i el pueblo poseedor de toda mundanal bienandança por sola industria! Por çierto estos varones consiguen los galardones de la virtud, los quales, por ser bien condiçionados, poseen en sus casas riquezas; i por el mundo, fasta más lexos que las riberas del mar asiático, han extendido su nombre con honrra, i con todo no piensan agora beuir sin culpa; mas afirman que su república es enconada de crímines. La semeiante criminação proçede de vna sed de bien administrar; mas nosotros, demonios muy oscuros, demandamos guirlanda de loor biuiendo en espesura de aire corrompido...⁴⁷

El 1935, a la sorollosa polèmica amb Rovira i Virgili, Jaume Vicens i Vives es registrà contra les observacions crítiques de l'autor de la *Història nacional de Catalunya* amb una inusitada violència: «La documentació que jo he portat és inèdita i suposo que no preteneu contrastar-la amb les falsedats usades per Sanpere i Miquel».⁴⁸ El registre periodístic és potser propici a aquesta mena d'estirabots, però en el marc universitari Vicens havia de considerar, en canvi, Sanpere com l'antecedent més rellevant en la recerca sobre la política catalana i barcelonina de Ferran II:

[Sanpere] inaugurà un sistema que estava descurat i recollí nou material. Si plantejà les qüestions en forma desenfocada, això és a causa més de l'ambient de l'època en què escriví que de la seva pròpia personalitat, indubtablement apassionada per resoldre els problemes històrics del passat català.⁴⁹

Malgrat aquesta actitud condescendent, en realitat l'ombra de Sanpere es projecta amb molta força damunt dels treballs de Vicens sobre el segle xv, especialment els que culminaren el 1936, però també els posteriors. Res no ho manifesta amb més claredat que la justificació d'haver ampliat el ventall temàtic de la tesi doctoral, que en principi havia de concentrar l'atenció en la política municipal de Ferran II. Afirmant que «Sanpere i Miquel va encetar la investigació documental» sobre la matèria, Vicens el considerava responsable d'haver construït una visió falsa, seguida per altres historiadors, «a base de presentar agermanades aquestes cinc qüestions: atac de Ferran II a l'economia

47. *Dos tratados de Alfonso...*, p. 41.

48. Jaume VICENS I VIVES, «La història no es crea, es refà. Lletra oberta al senyor Rovira i Virgili», *La Veu de Catalunya*, 24-VIII-1935 (ara a *Obra dispersa. Catalunya ahir i avui*, Barcelona, Vicens-Vives, 1967, p. 339).

49. VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona...*, vol. I, p. 53.

barcelonina i catalana, problema remença, problema de la Inquisició, intervenció reial a la Generalitat i intervenció a la Ciutat de Barcelona», sempre amb el propòsit de «reduir els organismes catalans a la impotència per facilitar el predomini reial». I en conseqüència, va decidir que, «davant per davant d'aquesta síntesi, em pertocava actuar de la mateixa forma»; és a dir, adoptar el mateix programa.⁵⁰

Barcelona en 1492, conté, certament, una construcció historiogràfica que enllaça aquelles cinc crítiques a Ferran el Catòlic, però, tot i que ben farcida de referències documentals, porta la marca visible del seu origen i destí populars. En triar-la com a mirall per a un treball acadèmic, Vicens produí una imatge simètrica de proporcions monumentals, on la denigració sistemàtica del cèlebre monarca és substituïda –seguint sens dubte la voluntat i les indicacions del director de la tesi doctoral, Antonio de la Torre– per una apologia sense esclatxes, sobre la base d'un gran increment de l'aportació documental i amb un seguiment molt més detallat de les accions polítiques.

Ara bé, en darrera anàlisi, també aquesta visió deriva d'un judici apriorístic de les intencions del monarca. Davant dels documents oficials, Vicens es creu al peu de la lletra les mateixes declaracions cerimonials de bona voluntat que feien malfiar a Sanpere, i tots dos les veuen com a expressió, directa o dissimulada, d'una voluntat reial perfectament deliberada, sense deixar gaire espai a la incidència d'altres factors. I així, Vicens presenta Ferran II com l'artífex de la superació de la crisi revolucionària del segle xv, responsable del “redreç” de l'economia i les institucions catalanes i barcelonines i executor imparcial de la justícia en el conflicte pagès. Fins i tot, l'exculpa en afrontar les accions innegablement repressives –entrada de la Inquisició i persecució antisemita–, presentades com a filles d'un «concepte totalitari, una visió del món, que nosaltres a penes podem arribar a capir».⁵¹

Sempre més atent als documents que a la historiografia, Vicens ignorà les severes crítiques llançades per Sanpere contra Antoni de Bofarull, i de fet, sempre els considerarà la parella dels «historiadors romànticos» per excel·lència, copartícpis d'una mateixa interpretació.⁵² Tampoc no es beneficià de la seva duríssima impugnació de la teoria d'Antoni de Capmany. Ja hem indicat de bon començament que a l'autor de *Ferran II i la ciutat de Barcelona* l'historiador il·lustrat li quedava molt lluny, tot i que cap al final de la seva vida havia de proclamar, amb aplom característic, que «sempre m'he considerat com una anella de la cadena que forma l'anomenada escola històrica catalana des

50. VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona...*, vol. I, p. 14-15.

51. VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona...*, vol. I, p. 423.

52. Jaume VICENS I VIVES, «Sobre el problema de la decadència econòmica de Catalunya en el siglo xv», *Destino*, 17-VII-1954 (ara a *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 463).

dels temps de Capmany i del primer Bofarull». ⁵³ Tanmateix, molt abans havia compartit, sense reflexionar, la imatge idíl·lica del municipi dels segles XIII-XV procedent de l'autor de les *Memorias históricas*, en la versió escapçada cronològicament dels Bofarull i combinada amb un judici moral sobre l'oligarquia quatrecentista clarament influït per Sanpere:

En el transcurs de l'obra veurem manejar-se i actuar aquesta oligarquia. Veurem homes com Jaume dez Torrent, ciutadà, doctor en lleis, advocat de la ciutat, que trafiquen amb la carn, el blat i el pa. Sentirem frases grandiloqüents i conceptes sonors exposats en nom de la Ciutat. L'oligarquia confondrà sovint –com en l'afer remença– els seus interessos propis i els municipals. És una generació que ja no comprèn els sentiments d'aquelles altres, geloses del bé municipal i amants de la col·lectivitat que representaven. ⁵⁴

No ens cal aquí analitzar *Ferran II i la ciutat de Barcelona* ni l'evolució de Vicens arran de l'impacte de les guerres espanyola i mundial dels anys 1936-1945. Primer, a la immediata postguerra, la lectura de Bertrand de Jouvenel el feu conscient de la part fosca del camí autoritari cap a la modernitat i del seu fruit monstruós, batejat pel francès amb el nom simbòlic de Minotaure. D'altra banda, l'obra de Francisco Elías de Tejada el va fer sensible al valor del pactisme català com a fre de la temible acumulació de poder. Després, a la dècada de 1950, la represa de contacte amb la historiografia internacional, i més en concret amb l'escola francesa dels *Annales*, el va decantar cap a la cerca de sentit en el magma històric fora de l'àmbit de la política pura. Les recents experiències el feien dubtar de la lògica de les accions dels líders –també els del passat llunyà– i, sobretot, dels resultats suposadament favorables de la lluita eterna per la concentració de poder. En aquella etapa de reconstrucció, fins i tot des d'una perspectiva liberal les determinacions infraestructurals podien aparèixer com un lenitiu.

Tampoc no cal insistir més en el conjunt de motivacions darrere de l'adhesió a un corrent historiogràfic que havia de predominar a l'esfera internacional durant les dècades centrals del segle XX ni els beneficis que n'ha obtingut la historiografia catalana. Potser sí que és oportú d'indicar que buscar les causes de l'evolució de Barcelona i de Catalunya en les conjuntures mercantils o en els canvis demogràfics, sempre en un marc supraregional i en la llarga durada, va permetre a Vicens rebaixar la tonalitat tràgica de la història

53. Jaume VICENS I VIVES, «Revisionisme i conformisme històrics», dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 502.

54. VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona...*, vol. I, p. 158.

Jaume Vicens i Vives (Girona, 1910 – Lió, 1960). Fotografia de 1940. Publicat a *Àlbum Jaume Vicens i Vives, 1910-1960*. BC

local i, més concretament, deixar enrere les enfàtiques imputacions de responsabilitats. Això obrí pas a discursos més freds, d'aparença més objectiva, tot i que sense prescindir del concepte de decadència, des d'un punt de vista cada vegada més empàtic amb l'obsessió característica del corrent catalanista.

La confiança personal i l'intercanvi de dades, projectes i idees amb Pierre Vilar esdevingueren essencials en aquesta fase definitiva de la carrera malauradament breu de Vicens, quan, atret per altres qüestions, ja no podia aplicar més recerca personal a la Baixa Edat Mitjana. Havent deixat enrere mentalment la seva primera especialització, el catedràtic de la Universitat de Barcelona va continuar publicant sobre el Quatrecentès obres de síntesi i divulgació, d'una banda, i, de l'altra, ponències destinades principalment a exhibir els treballs del seu nucli d'investigadors. Aquestes darreres palesen, tanmateix, una certa decepció per la lentitud i inseguretats dels avenços, sobretot en l'aclariment de la datació i el sentit de les conjuntures econòmiques.

A més d'estar al corrent de la síntesi d'història medieval construïda per Vilar amb destí a la tesi doctoral que anava confegint lentament, Vicens, com a director de la revista *Estudios de Historia Moderna*, tenia a les seves mans, probablement des de l'any 1955, una versió a penes diferent de la part del text referida als segles XIV-XV, amb el títol *Le déclin catalan au Bas Moyen-Âge*.

Hypothèses sur sa chronologie, i potser ell mateix n'estimulà la decisió de publicar-la per separat. L'article havia d'aparèixer en el volum corresponent a l'any 1956, però fou editat amb un notable retard, avançat l'any 1960, com demostra la inclusió de la notícia de la mort del mateix Vicens, el 28 de juny. Vilar el presenta, a més, com «une étude de seconde main sur le Moyen-Âge catalan, dont j'ajoute qu'elle fut écrite, pour l'essentiel, il y aura bientôt sept ans»; i això ens porta a l'entorn de 1950.⁵⁵ No hi ha cap raó per dubtar d'aquesta afirmació, perquè el moviment simètric, és a dir el creixement del segle XVIII, de base demogràfica, és el nucli de la famosa *Catalogne dans l'Espagne moderne*.⁵⁶ És evident, doncs, que fou Vilar qui formulà la hipòtesi que fa remuntar la decadència catalana a les crisis demogràfiques del segle XIV, a partir de 1333, el “mal any primer”.⁵⁷ Ho confirmen les reserves de Vicens a l'hora de compartir l'ampliació cronològica retrospectiva dels efectes acumulatius dels desastres baixmedievals més enllà del segle xv.

A l'estiu del 1954, en un article publicat a la revista *Destino*, Vicens avançava la primera part de la ponència que presentaria un any més tard al IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, amb un matís conclusiu que aquí llegirem però que va caure a la versió definitiva. Sobre la base «de ciertas aportaciones documentales de Sanpere y Miquel y Carreras Candi, así como, y con mayor amplitud, de nuestros propios estudios», Vicens hi fixa el fons de la depressió econòmica catalana als anys 1478-1481, a la sortida de la guerra civil del regnat de Joan II. Ara bé, considera que la guerra fou el resultat d'un malestar social anterior, vinculat a «una crisis monetaria y comercial». Tot i que recull el parer del seu deixeble Ramon Gubern, que fa remuntar aquesta llarguíssima crisi fins al «hundimiento de la gran banca de negocios hacia 1380», Vicens coincideix amb el que diu que proposa Pierre Vilar «en los preliminares de su tesis de Estado sobre el siglo XVIII en Cataluña, todavía inédita», i en situa l'inici mig segle més tard, vers 1430. A partir d'aquesta data –sempre segons Vicens– es feia cada cop més urgent una adaptació als nous models de negoci triomfants en l'entorn europeu per evitar la decadència econòmica; és a dir, una «victoria del capitalismo inicial» que l'esclat de la guerra va impedir.

Arraconades aparentment com a explicació històrica les responsabilitats individuals i la capacitat dels agents excepcionals, com ara Ferran II, a l'hora de dictar solucions a les crisis profundes, resten en peu les

55. Pierre VILAR, «Le déclin catalan du Bas Moyen-Âge. Hypotheses sur sa chronologie», *Estudios de Historia Moderna*, VI (1960), p. 3.

56. Pierre VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, París, SEVPEN, 1962, vol. I, p. 27 (versió catalana: p. 34).

57. Vegeu: Gaspar FELIU, «La Baixa Edat Mitjana», dins DDAA, *Pierre Vilar i la història de Catalunya*, Barcelona, Base, 2006, p. 45-46.

Pierre Vilar (Frontinhan, França, 1906 – Donapaleu, França, 2003). Fotografia d'Oriol Maspons, 1967. MNAC

responsabilitats dels grups socials dirigents, recordades en termes similars als emprats per Sanpere i Miquel; això sí, retrocedint –i aquest és el matís– davant la influència implacable de les conjuntures econòmiques, fora de l'abast dels éssers humans:

Decadencia, pues, evidente, como resultado de un proceso de readaptación; fatal, tan sólo a causa de la guerra civil de 1462 a 1472. Éstos son los resultados que hoy brindamos a la consideración del público interesado en tales estudios. Y como pieza fundamental de responsabilidad, el estancamiento mental de la burguesía 'honrada' del Cuatrocientos, que, habiéndose hallado enriquecida por sus abuelos, no supo romper, generosa, los moldes de sus privilegios para que por sus fracturas se filtrase una nueva estirpe de empresarios, ni tener la gallardía de abrir sus brazos a los artesanos y a los remensas, ni la serenidad para medir la guerra y la paz en 1462. Quizá todo ello fuera inevitable, y la coyuntura histórica pudo más que la buena voluntad de unos cuantos y el tradicionalismo de la mayoría.⁵⁸

El 9 de desembre de 1956 Vicens accedí a l'Acadèmia de Bones Lletres. Descartada la idea de fer un discurs d'ingrés sobre l'expansió de la

58. VICENS, «Sobre el problema de la decadencia...», p. 464-467.

burguesia barcelonina a mitjan segle XIX, matèria que ja l'ocupava preferentment, l'historiador gironí s'hi presentà amb *Cataluña a mediados del siglo XV*, una traducció castellana de la primera part del llibre *Els Trastàmars*, que s'acabà d'imprimir el dia següent.⁵⁹ És en aquesta visió panoràmica on situa per primer cop la població –i no els grans negocis– en el nucli de l'explicació històrica de la decadència:

...cal no oblidar que el nombre demogràfic imposa les seves lleis a l'economia i a la política. L'augment de població comporta un envigoriment de la riquesa del país i de la potencialitat dels exèrcits, mentre que la decadència biològica es tradueix en ruïna del comerç i de la indústria i en minva de les ambicions exteriors d'un poble.⁶⁰

És un ressò de la seqüència causal, establerta per Vilar a partir de l'estudi del cas català, que podem llegir en les dues versions de la seva síntesi sobre la matèria. El recurs retòric a l'estil interrogatiu, molt freqüent en aquest historiador francès i que no sempre deixa clara quina és la seva posició, és en aquest cas compensat per l'entusiàstica adhesió a la visió catalanista de l'Edat Mitjana:

Mais le déclin catalan, bien qu'il commence en plein Moyen-âge, est particulièrement moderne d'allure. Et comment s'empêcher de considérer que la Catalogne, état-nation exceptionnellement précoce, douée dès le XIIIe siècle d'une solidarité interne et d'une conscience d'empire, unique sans doute à pareille date, est entrée sur le chemin de la décadence à la manière des États modernes, voire des empires contemporains: épuisement démographique de la métropole, usure de ses ressources productives internes, perte de l'esprit d'entreprise au profit de l'esprit rentier, disproportion entre ce qui reste de possibilités et l'ampleur des engagements ou des habitudes, crise (dès lors) de la monnaie et des finances publiques, rupture de l'équilibre des classes, divorce entre forces économiques nouvelles et fait juridique, finalement luttes sociales profondes, mêlées aux querelles affolées des clans dirigeants?⁶¹

59. CRISTINA GATELL i GLÒRIA SOLER, *Amb el corrent de proa. Les vides polítiques de Jaume Vicens Vives*, Barcelona, Quaderns Crema, 2012, p. 438-439.

60. JAUME VICENS I VIVES, *Els Trastàmars*, Barcelona, Vicens-Vives, 1956, p. 11-12.

61. VILAR, «Le déclin catalan...», p. 35; i *La Catalogne...*, vol. I, p. 490 (versió catalana: vol. II, p. 184-185).

La confluència entre Vicens i Vilar venia preparada des dels anys formatius d'ambdós historiadors, separats en l'espai però amb referents bibliogràfics comuns. A part de la influència clara de la historiografia catalanista —en un cas vista com a repte a superar, en l'altre com a font d'inspiració—, a nivell metodològic els dos remarcaren el pes determinant del llibre de Lucien Febvre, *La Terre et l'évolution humaine*, en l'orientació de les recerques respectives.⁶²

Aquesta obra de joventut del futur cap de l'Escola dels Annales, editada el 1922, és el pòrtic geogràfic de la influent sèrie *L'évolution de l'humanité*, dirigida pel filòsof Henri Berr, autor de *La synthèse en histoire. Essai critique et théorique*, de 1911, i mestre de Febvre. Al seu torn, la teoria de Berr deriva de la proposició epistemològica desenvolupada pel seu mestre, Émile Boutroux, a partir de 1874 amb la tesi doctoral, *De la contingence des lois de la nature*.

No deixa de ser paradoxal que una proposició filosòfica que demanava als científics d'atendre a la contingència present en els processos naturals i superar el rígid determinisme vuitcentista esdevingués, un parell de generacions després i a través d'una filiació intel·lectual directa, un aval per conduir la historiografia a les portes del determinisme biològic. Però és que, mentre que el problema de les ciències de la natura era aleshores fer un lloc a l'atzar al costat de la necessitat, en historiografia ho era superar la *histoire historisante*, una expressió de Berr per designar els resultats del positivisme degradat de final de segle: la disgregació del discurs històric per concentració exclusiva en la documentació i enllaç de fets concrets i irreductibles.

La proposta de la síntesi històrica, en competència amb la sociologia emergent, obria altre cop el ventall i pretenia d'integrar en una única trama omnicomprendiva la necessitat, l'atzar i la voluntat humana. Ara bé, a l'hora de construir visions històriques àmplies, l'equilibri entre aquestes esferes, en teoria relacionades dialècticament, es revelà fràgil i menys favorable a atorgar pes als individus, contingents i actuant sempre en el curt termini, que no pas a les llargues continuïtats institucionals, fruit de l'esforç humà per posar ordre, i, encara més, als processos naturals independents de la voluntat humana i que són un repte permanent: oportunitat o obstacle.

Per camins diferents però amb aquesta mateixa base epistemològica, l'esperit vitalista de Vicens i el materialista de Vilar conflüen en una visió, no ja de les crisis baixmedievals catalanes, sinó de l'estructura general de la història del país, renovant en clau biològica la gran corba històrica elaborada per Capmany i variada lleugerament al llarg del Vuitcents: esplendor,

62. VILAR, *La Catalogne...*, vol. I, p. 13 (versió catalana: p. 19). Jaume VICENS I VIVES, «Lucien Febvre y los "Annales"», *Destino*, 3-III-1951.

decadència i renaixement. Perquè el dibuix de la decadència elaborat per Vilar i el proposat gairebé *in extremis* per Vicens a *Els Trastàmars* són inseparables de les respectives descripcions de la remuntada moderna, el primer destacant la reconstrucció del segle XVIII a *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, obra finalitzada el 1962, i el segon portant-la més ençà en el llibre de 1958, *Industrials i polítics del segle XIX*. La decadència del segle XV fa en aquests magnífics discursos la mateixa funció que les pinzellades sobre la decadència extrema del segle XVII disseminades per les pàgines de les *Memorias históricas*. És el rerefons sobre el que contrasta l'expansió recent, transmetent confiança en la resiliència catalana a un públic format, en primer lloc, pels mateixos operaris anònims del procés, que són significativament posats en el centre descriptiu de les tres obres. Vicens expressà clarament l'enllaç argumental:

[Al Vuitcents] ens trobem davant una fase de transició de la història de Catalunya, molt semblant a la del segle XV, explicada en el volum dedicat als Trastàmars. Amb la gran diferència, però, que mentre allà definíem una davallada, ací ens trobem davant la tasca engrescadora de descriure –i de comprendre– un redreçament, una de les revifalles populars més característiques de la història europea del segle passat. L'etern retorn primaveral de Catalunya!⁶³

En efecte, *Els Trastàmars* i *Industrials i polítics del segle XIX*, dos volums de la sèrie de monografies titulada *Biografies catalanes*, descriuen el principi i el final de la decadència; és a dir, emmarquen el llarg període de desviació local respecte a la línia del progrés en el món occidental. Al volum sobre el Vuitcents, Vicens va aixecar una síntesi històrica on els protagonistes ja no són els monarques –comtes, reis– ni els seus delegats regionals –virreis, capitans generals–, sinó les personalitats influents en els camps de l'economia, la política i la cultura. Però aquestes biografies, que il·lustren aquella revifalla popular, hi són relegades a un apèndix a càrrec d'una col·laboradora, Montserrat Llorens. Ell mateix, en el cos de l'obra, mira d'encaixar les peripècies individuals en la dinàmica de les generacions, aplicant un pèl mecànicament la teoria d'Ortega y Gasset, i les associa, en el mig termini històric, a la seqüència de les conjuntures econòmiques. I dominant-ho tot, com a explicació general, en la llarga durada, la tendència biològica expansiva que abasta tot el segle i es prolonga fins al temps del mateix historiador.

A *La Terre et l'évolution humaine*, Lucien Febvre havia sentenciat: «pas l'homme, encore une fois, jamais l'homme; les sociétés humaines, les groupes

63. Jaume VICENS I VIVES, *Industrials i polítics del segle XIX*, Barcelona, Vicens-Vives, 1958, p. 5.

Ramon Menéndez Pidal (La Corunya, 1869 - Madrid, 1968), a l'esquerra, i Ramon d'Abadal i de Vinyals (Vic, 1888 . Barcelona, 1970), a la dreta. Família Abadal

organisés: voilà l'objet de l'histoire». ⁶⁴ A la qual cosa, Henri Berr, ja en el pròleg del mateix llibre, responia que la concentració en els fets col·lectius és raonable en el cas de la geografia, però no en la historiografia, on cal reservar un lloc per al protagonisme dels individus. Citant algunes altres expressions de Febvre, el filòsof afirmava que «l'“activité réfléchie”, la “intelligence créatrice”, la “volonté éprouvée aux prises avec les puissances obscures du milieu et luttant pour les appliquer et les adapter aux mieux de ses besoins”, qui enfantent les États, il sait bien qu'elles appartiennent aux individus: la société ne pense pas». ⁶⁵ Però Vilar i Vicens, com molts dels historiadors relacionats amb el cercle dels *Annales*, estan més a prop de Febvre i del seu continuador Fernand Braudel que no pas de Berr.

Poc després de la mort de Jaume Vicens, el 1962, el gran medievalista Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970), ben conscient de la influència dominant de Febvre en «la concepció moderna de la història econòmico-social» encapçalada a Catalunya per l'autor d'*Industrials i polítics*, manifestava el disseniment amb aquella fórmula restrictiva i reprenia, amb un característic accent elitista, la posició de Berr: «Nosaltres més aviat tendiríem a dir “l'home, sempre l'home, ell per si, ell dins les societats humanes, ell integrant els

64. Lucien FEBVRE, *La Terre et l'évolution humaine*, París, La Renaissance du Livre, 1922, p. 198 [versió castellana: Barcelona, Cervantes, 1925, p. 223].

65. Henri BERR, «Avant-propos», dins FEBVRE, *La Terre...* [versió castellana: p. XXIII-XXIV].

grups que organitza, dirigeix i vivifica”; al seu darrera les masses que ell mou pesadament al seu encís». ⁶⁶

A més de defensar d'aquesta manera el paper propulsor de les grans individualitats en un escrit teòric destinat a mitjançar entre Soldevila i Vicens i a mostrar les veritats parcials revelades pels mètodes respectius, Abadal va elaborar una altra mediació amb la seva pròpia visió sobre la decadència en una obra publicada en castellà el 1966 i en català el 1972: *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*.

Molt fidel a l'esperit originari de la síntesi històrica i comparable per la seva ambició a *Industrials i polítics*, aquesta notabilíssima construcció, sobre el rerefons de les grans falles demogràfica, econòmica i constitucional paleses a mitjan segle XIV, destaca les responsabilitats humanes en l'inici de la decadència política catalana i, en concret, la individual del rei Pere, qui, com a dipositari del poder sobirà, va prendre riscos excessius, especialment en no evitar les confrontacions bèl·liques amb Gènova i amb Castella: «la seva vanitat històrica, el seu esperit cavalleresc no li ho permeteren, i les desfermà en un moment fatal vista la feblesa extrema que patia el país». ⁶⁷ Segons això, unes decisions personals fonamentades en la psicologia i en la visió del món del monarca precipitaren el país cap a una decadència irreversible, que potser s'hauria pogut evitar.

Justament per la seva intenció polèmica amb el determinisme demogràfic i econòmic que troba en les darreres obres de Vicens, el llibre d'Abadal marca el zenit del predomini de la visió elaborada per Pierre Vilar en la historiografia catalana; perquè, en efecte, n'accepta sense vacil·lar la hipòtesi sobre l'arrel demogràfica dels desastres de la Baixa Edat Mitjana i la cronologia llarga de la decadència. Però l'aportació del medievalista vigatà potser també anuncia el final del gran cicle historiogràfic derivat de la teoria del progrés, en indicar la necessitat de reintroduir com a factor important la contingència, és a dir la influència de les decisions individuals dels poderosos, que en qualsevol moment poden arrossegar una societat cap a la millora o cap al decaïment. Entrats en el segle XXI, sembla poc dubtosa l'oportunitat de repensar la història incorporant aquest punt de vista.

66. Ramon D'ABADAL, «Introducció», dins AAVV, *Moments crucials de la història de Catalunya*, Barcelona, Vicens-Vives, 1962, p. XX-XXI.

67. Ramon D'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1970, p. 284.

L'aportació de Vicens a la història municipal de Barcelona

Vicens i el context acadèmic

Gènesi de la tesi doctoral

El dia 9 de febrer de 1925, quan Jaume Vicens i Vives s'acostava als quinze anys, en plena dictadura de Primo de Rivera, Elies Serra Ràfols presentava la tesi doctoral titulada *Fernando el Catòlico y los payeses de remensa*.¹ El setembre de 1926, la *Revista de Catalunya* publicava «Jachme dez Torrent. Una figura interessant dels inicis de la decadència», on Serra parlava d'un personatge històric, no ja interessant, sinó políticament decisiu al llarg del darrer quart del segle xv, primer des de la Conselleria en Cap de Barcelona, que ocupà en diverses ocasions des de 1478, i a partir de 1493 actuant en un càrrec de tanta confiança com el de regent de la Cancelleria Reial. Serra hi anunciava que «tenim en preparació un estudi de la nostra municipalitat en temps de Ferran II»,² però d'aquesta empresa anunciada no n'ha quedat rastre, i l'historiador tampoc no havia d'aportar res més sobre els remences. De fet, un any just després de la lectura de la tesi, havia guanyat les oposicions a la càtedra d'Història d'Espanya de la Universitat de La Laguna, on esdevindria patriarca de la historiografia canària i passaria la resta de la seva vida.

El 1930, un Jaume Vicens i Vives de vint anys prenia el relleu i redactava el seu primer article com a historiador professional dedicat precisament a «Jachme dez Torrent, Ferran II i la modificació del règim municipal de Barcelona», que l'any següent es publicava a *Estudis Universitaris Catalans*.³ Continuarà a la mateixa revista l'any 1933 amb «La política de Ferran II durant la guerra remença».⁴ Els antecedents explícits d'aquestes dues primeres incursions del nou llicenciat eren els esmentats treballs de Serra Ràfols. En el segon dels articles, més de crítica historiogràfica que d'aportació documental,

1. Elies SERRA RÀFOLS, *Fernando el Catòlico y los payeses de remensa. La solución del pleito agrario en Cataluña. Tesis doctoral*, Lérida, Tipografía Mariana, 1925.

2. Elies SERRA RÀFOLS, «Una figura interessant dels inicis de la decadència. Jachme dez Torrent», *Revista de Catalunya*, 27 (1926), p. 241-247. Citació a p. 243, nota 1. Segurament per error, aquest treball degut a Elies Serra Ràfols aparegué a nom del seu germà, també historiador, Josep de Calasanc.

3. Jaume VICENS I VIVES, «Jachme dez Torrent, Ferran II i la modificació del règim municipal de Barcelona», *Estudis Universitaris Catalans*, XVI (1931), p. 137-154. Reeditat dins Jaume VICENS I VIVES, *Obra dispersa. Catalunya abir i avui*, Barcelona, Vicens-Vives, 1967, p. 3-14.

4. Jaume VICENS I VIVES, «La política de Ferran II durant la guerra remença», *Estudis Universitaris Catalans*, XVIII (1933), p. 251-272. Reeditat dins VICENS, *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 15-29.

Vicens deia que la tesi doctoral de Serra sobre els remences «permetia d'entreveure una nova comprensió de la política de Ferran II» i que, «en les seves conclusions, afirmava que el monarca estava mogut en aquest plet pel desig de fer justícia als pagesos». Tot indicant quina seria la seva directriu personal en els anys immediats, Vicens remarcava que, respecte a la bibliografia anterior sobre el tema, l'obra de Serra «era un canvi ben gros de judici: d'una política anorreadora a una política, almenys, un xic constructiva».⁵

El 22 de febrer de 1936, Vicens llegia la seva pròpia tesi doctoral, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516*.⁶ El títol suggereix una aproximació general a les relacions entre el Rei Catòlic i Barcelona i resulta més críptic que el pensat en un principi: *El règim municipal de Barcelona en temps de Ferran II*. Perquè, en efecte, el nucli de l'estudi versa sobre la transformació del govern municipal de Barcelona durant aquell regnat i amb intervencions destacades del monarca.

Explica l'autor a les «Paraules preliminars» de la publicació que «el terme Ciutat, en la documentació contemporània, és equivalent al de municipi», és a dir «l'organisme que representa i governa una col·lectivitat ciutadana», i per això, en el títol, *Ciutat* és escrit amb majúscula. Immediatament, però, Vicens allarga el sentit de la paraula al «conjunt polític, econòmic i social dels habitants» de Barcelona, i introdueix així un cert desdibuixament del seu objecte d'estudi. Aquesta extensió conceptual es relaciona amb el fet d'haver eixamplat el pla inicial de la tesi amb «l'afegiment d'aspectes històrics que poca cosa tenien a veure amb el problema particular del municipi i que involucraven afers d'ordre general relacionats amb la vida barcelonina».⁷

Els dos grans problemes que motivaren canvis profunds en el règim del Consell de Cent foren les dificultats financeres que s'arrossegaven des del final de la guerra civil el 1472 i el caràcter oligàrquic del poder municipal, tot dins d'un context crític de canvi d'època. Per a Vicens, la resolució dels problemes del municipi del segle xv exigia una altura de mires que no era a l'abast dels consellers a causa dels seus interessos de classe. Per això, el sanejament va haver de ser protagonitzat per Ferran el Catòlic, com a agent superior interessat en la prosperitat de Barcelona i la bona marxa del seu govern.

El «redreç» financer, plantejat a començament del decenni de 1480,⁸ no fou tirat endavant fins passada la guerra remença dels anys 1484-1485,

5. VICENS, «La política de Ferran II...», dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 16.

6. Jaume VICENS I VIVES, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, Universitat de Catalunya, 1936-1937, 3 vol.

7. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 15-16.

8. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, capítol IV, p. 235-285.

La Universitat de Barcelona, 1915. AMDG

on costà d'establir una bona entesa i col·laboració entre el municipi i el rei.⁹ I també el va endarrerir la resistència del Consell de Cent contra la implantació de la Inquisició castellana, una oposició que l'obstinat Ferran el Catòlic va vèncer el 1487.¹⁰ La recuperació de les finances municipals implicava l'adopció de mesures d'estalvi a l'abast dels consellers i d'altres d'augment dels ingressos –contribució dels eclesiàstics i de les localitats sota domini barceloní–, assolibles sols amb intervenció del rei. Mentre no aconseguia resultats tangibles en aquesta part, Ferran II exigia als consellers, en canvi, l'aplicació

9. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, capítol V, p. 287-363.

10. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, capítol VI, p. 365-424.

Un grup de professors (dempeus) i alumnes (asseguts) de la Universitat de Barcelona a Santes Creus, 7 de maig de 1933. El catedràtic Antonio de la Torre i Jaume Vicens, tercer i quart per l'esquerra. BC

de mesures d'austeritat que permetessin a la Ciutat continuar aportant cabals a les empreses de la Corona, en especial la guerra de Granada.

En termes generals, Vicens entengué que les resistències dels consellers provaven la ineficàcia d'un règim municipal antiquat i justificaven la intervenció del monarca, al marge de la legalitat dubtosa dels seus actes. Després d'una suspensió d'eleccions sancionada per Ferran II el 1490 i d'uns anys de temptejos, la tendència a l'acaparament dels càrrecs per un petit grup de famílies va ser corregida el 1498 amb la instauració del sistema insaculatori, o elecció a sorts, que amplià el cercle social de reclutament de personal polític i permeté trobar magistrats més favorables a la voluntat del rei.¹¹ A partir

11. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, capítols VII-IX, p. 7-274, i X, primera part, p. 275-316.

La Universitat de Barcelona bombardejada durant la Guerra Civil, 1938. AHUB

d'aquesta resolució i fins al final del regnat, l'harmonia entre monarca i municipi fou –sempre segons Vicens– gairebé perfecta, i, potser per això, tracta els anys 1499-1516 amb el to d'un epíleg.¹²

Poques vegades en la molt discontinua historiografia catalana anterior a 1960 s'ha produït un relleu tan àgil com el protagonitzat pels dos historiadors del Noucents, Serra i Vicens. El trànsit ha estat, a més, de tesi doctoral a tesi doctoral. És a dir, en el moment de ser consagrats públicament dins la pràctica professionalitzada, ocasió que en el cas de molts historiadors coincideix amb el punt més alt del reeiximent personal com a investigadors. I amb un detall no pas menor. El 1925 Serra Ràfols havia hagut de fer el tràmit del doctorat a la Universitat Central de Madrid, que en mantenia el monopoli per a tot Espanya, i havia escrit la tesi en castellà. La de Vicens va ser redactada i presentada en català a la flamant Universitat Autònoma de Barcelona. Des de la concessió d'aquesta independència acadèmica el 1931, sols se n'havia presentada una: la tesi doctoral del filòsof navarrès Juan David García Bacca,

12. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, capítols X, segona part, p. 316-356, i XI, p. 357-415.

escrita en castellà, el 1935.¹³ La tercera, i darrera, seria la del filòleg i poeta Carles Riba sobre la *Nausica* de Joan Maragall, llegida el 12 de maig de 1938 –com recordaria ell mateix– «en plena alerta de bombardeig aeri, dins una sala amb vidres trencats i envans esquerdatats per bombardeigs anteriors».¹⁴ Totes tres tesis van ser elaborades a la Facultat de Filosofia i Lletres, capdavantera de la catalanització universitària, i la de Vicens fou l'única emanada de la secció d'Història.

És clar que aquestes circumstàncies no són l'únic que fa remarcable la tesi doctoral de Vicens. A més del significat que va tenir per a la consagració de la llengua catalana com a instrument normalitzat de la cultura universitària, la tesi exemplificava la major importància que s'atorgava a la consecució del doctorat en el règim autònom, com explica el rector Pere Bosch Gimpera en el «Pòrtic» de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, on parla del treball doctoral de Vicens com d'«una de les millors proves del bon resultat del nou sistema».¹⁵

El canvi és fàcil de copsar amb una comparació entre la tesi barcelonina de Vicens i la madrilena de Serra Ràfols a partir de les edicions respectives. L'estructura de les dues obres és idèntica: ressenya crítica de la historiografia, presentació de les fonts documentals, desenvolupament en forma de narració cronològica dividida en diversos capítols, conclusions i, finalment, apèndix documental, que, en el cas de Serra, no fou incorporat a l'edició, tot i que en coneixem les dimensions.¹⁶ Ara bé, el text principal de Vicens és vuit vegades més extens que el de Serra, l'aparat crític és encara molt més ampli i l'apèndix documental no consta de 31 documents sinó de 227.

En absolut vol dir això que el diàfan treball d'Elies Serra Ràfols resulti insuficient. Des del punt de vista estilístic, recorda molt la sintètica i densa prosa de Rafael Altamira, el gran historiador general d'Espanya d'aquell temps. La seva concisió encaixa bé amb la linealitat de l'argument, reflex d'una teoria històrica simple, que busca en la segona meitat del segle xv tots els esdeveniments que permetin declarar clausurada l'Edat Mitjana. I és efecte també d'una concepció de la tesi doctoral com un exercici de demostració de competència més que no pas com una aportació original.

13. Juan David GARCÍA BACCA, *Ensayo sobre la estructura lógico-genética de las ciencias físicas*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1935.

14. Carles RIBA, «Posicions i Tasca», dins *Obres completes*, Barcelona, Edicions 62, 1967, vol. II, p. 603-604.

15. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 10.

16. A les notes a peu de plana de la publicació de Serra Ràfols (*Fernando el Católico y los payeses de remensa...*) són esmentats els documents que conformen l'apèndix de la tesi: quatre de vinculats al primer capítol, «La guerra de los remensas de 1484-85»; quinze, al segon, «La "via del compromes"». Íñigo López de Mendoza; un, al tercer, «La sentència arbitral del Guadalupe»; quatre, al quart, «Ejecución de la sentencia»; i, finalment, set de relacionats amb el darrer capítol, «Los síndicos de los payeses».

Antonio de la Torre y del Cerro (Còrdoba, 1878 – Madrid, 1966).
Al llibre *Testamentaria de Isabel la Católica*, 1968. BC

Respecte al model propi dels doctorats espanyols dels decennis anteriors, Jaume Vicens va assumir la responsabilitat personal –bé que amb el suport del flamant Seminari d’Història de Catalunya de la Universitat Autònoma de Barcelona, guiat per Ferran Soldevila– d’inaugurar una tipologia més ambiciosa i difícil de sostenir per un investigador primerenc. Val la pena de consignar que Serra Ràfols va completar el doctorat als vint-i-sis anys i que Vicens ho va fer als vint-i-cinc.

El director de la tesi de Vicens fou el catedràtic cordovès Antonio de la Torre, que abandonaria Barcelona poc després, en esclatar la Guerra Civil, per retornar-hi de la mà dels vencedors el 1939. Estudiós del regnat de Ferran i Isabel i dels personatges de la seva cort, editor a la postguerra de sis volums de *Documentos sobre relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, des del seu aterratge a la Universitat de Barcelona el 1918 La Torre havia trobat en l’Arxiu Reial de la Corona d’Aragó la pedrera ideal per a les seves recerques i una segona llar com a docent.

El pare Miquel Batllori, condeixeble de Vicens, recorda que La Torre «ens feia treballar a manera de seminari, agafant cadascun un tema del temps dels Reis Catòlics, i buscant-ne els precedents medievals i la transcendència

que havien tingut en temps posteriors. Això era una cosa francament notable per a aquella època; no es feia a cap altra universitat espanyola: nosaltres teníem dues hores de classe, cinc dies a la setmana, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, treballant juntament amb el professor».¹⁷

A banda d'explicar i lloar la metodologia docent d'Antonio de la Torre, que ningú no va deixar de reconèixer en el seu temps —ni quan va abandonar Barcelona arrossegat per la seva opció a favor dels insurrectes de 1936—, el testimoni de Batllori deixa entreveure la visió de la història pròpia del catedràtic, amb una dicotomia clara entre Edat Mitjana i Edat Moderna, i el regnat dels Reis Catòlics com a frontissa. Queda implícit que l'acció d'aquests monarques del Renaixement va ser decisiva en el trànsit i en la definició dels nous temps. La tesi de Serra Ràfols en fou una aplicació. El 1930, Jaume Vicens, fidel deixeble, havia obtingut també de La Torre l'estímul per dedicar-se a l'estudi de la política catalana de Ferran el Catòlic des d'aquesta mateixa perspectiva i, segurament per això, el cos narratiu de la seva tesi fou dividit en dues parts: «Decadència política i ruïna econòmica de la Ciutat de Barcelona», corresponent als anys 1479-1487, i «Redreç polític i econòmic de la Ciutat de Barcelona», que abasta els anys 1488-1516.¹⁸ Un cop reincorporat a la Universitat el 1947, voldria edificar una història més completa del regnat de Ferran el Catòlic d'acord amb les pautes del mestre¹⁹ i també seguiria el seu model docent i desenvoluparia les classes pràctiques principalment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

La base documental

A la vista de la trajectòria personal de Vicens a la postguerra, els seus primers treballs sobre l'època de Ferran II destaquen retrospectivament com a peces excepcionals per la seva disciplinada formulació, assegurada per una ferma base documental.

Si comparem els dos articles dedicats al polític quatrecentista Jaume Destorrent per Serra Ràfols el 1926 i per Vicens el 1931 podrem observar que el primer historiador combina documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i, fins i tot, treu de la confrontació de l'original i la còpia d'una carta del rei en els dos dipòsits una dada fonamental per interpretar la tècnica de la intervenció reial en el municipi, ideada i dirigida per Destorrent. Naturalment, Vicens se serveix

17. Miquel BATLLORI, *De l'Edat Mitjana als temps moderns i contemporanis*, Vic, Eumo, 1994, p. 16-17.

18. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 18. És de notar que aquesta bipartició no és incorporada a l'índex de la publicació, tot i que coincideix amb la distribució dels capítols entre els dos primers volums.

19. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Zaragoza, CSIC, 1962. Obra inacabada i publicada pòstumament, amb una «Introducción» signada el 1951.

Palau del Lloctinent, seu de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Fotografia d'Stanislav Biel Lorente. MUHBA

de l'escorcoll de Serra Ràfols a l'Arxiu de la Ciutat, però, pel que fa a consulta directa de fonts, aquell primer article seu sobre la política barcelonina es basa únicament en els registres de la Cancelleria Reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Amb ells pot complementar la biografia del tèrbol personatge encetada pel seu predecessor, enfosquir-ne més el seu retrat “decadent”, sense evitar, però, que la informació sobre les maniobres de Destorrent esquitxi la figura de Ferran II, amb qui primer s'enfrontà i que després el tingué per un col·laborador imprescindible.

Cinc anys després, a la tesi doctoral, Vicens declara haver recollit 1.000 documents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i uns 1.200 a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.²⁰ El nombre total de documents treballats a *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* és més o menys aquest, però la composició és força diferent de la que l'autor indica *grosso modo*. Dels aproximadament 2.000 documents citats en nota, sols un terç procedeix de l'Arxiu Reial. Les altres dues terceres parts són extretes de l'Arxiu Municipal.

20. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 75 i 77.

L'estudi de Vicens descansa sobre tres grups documentals de pes gairebé equivalent, que reflecteixen les decisions del monarca i les dels consellers de Barcelona i la correspondència entre les dues parts, que involucra també els respectius emissaris i representants estables. L'activitat del rei és seguida a través dels registres de la Cancelleria Reial, on consten les còpies de les decisions formals de Ferran II i de les cartes adreçades a diferents destinataris sobre diversos aspectes relatius al govern municipal de Barcelona i a la cooperació amb els consellers. En total, la tesi doctoral explota 659 documents d'aquesta procedència, extrets de 68 volums diferents. L'activitat municipal és documentada mitjançant dues sèries del fons conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat, explorades per als trenta set anys del regnat de Ferran II. En primer lloc, el *Registre de Deliberacions*, és a dir les actes de les sessions dels organismes conformadors del règim del Consell de Cent. Vicens en cita i n'extracta 646. I en segon lloc, les *Lletres Closes*, és a dir les cartes emeses pels consellers, principalment les adreçades a la cort i als representants locals del monarca. El nombre total de cartes dels consellers estudiades per Vicens és de 680.²¹

El pes de la documentació de l'Arxiu Municipal dins la recerca viceniana s'incrementaria encara si hi afegíssim els originals de les cartes trameses pel rei als consellers, reunides a la sèrie de *Lletres Reials Originals*.²² Però les notes a peu de plana de la tesi de Vicens, que havia començat la seva recerca a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sols fan esment de 22 d'aquests originals: la meitat, de la mà dels investigadors que l'han precedit; un parell més, com a lectura complementària de la còpia coneguda primer a la Cancelleria; i únicament 9 per consulta directa i exclusiva a l'Arxiu Municipal.²³ El nombre de cartes de Ferran II als consellers citades a través de l'Arxiu de la Corona d'Aragó arriba a la seixantena.

A banda de nombroses transcripcions àmplies dins del text principal dels dos primers volums de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, una part significativa dels documents consultats –més d'un 12%– són publicats íntegrament, o gairebé, en el tercer volum, aparegut el 1937. Dels 227 documents transcrits

21. Dades numèriques elaborades a partir de l'«Índex de la documentació utilitzada» (VICENS, *Ferran II...*, vol. III, Apèndix III, p. 429-466), comprovat amb les notes a peu de plana dels volums I i II. La confrontació ha permès de detectar alguns errors de l'apèndix, en general poc importants.

22. Sebastià RIERA VIADER, *Cartes de Ferran II a la ciutat de Barcelona (1479-1515)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1999.

23. De les vint-i-dues *Lletres Reials Originals* citades en nota a VICENS, *Ferran II...*, volums I i II, cinc no corresponen a cap de les catalogades per Sebastià Riera, i en alguns casos pot tractar-se d'un error de la referència de Vicens: 27-X-1479 (vol. I, p. 194, n. 118), 18-V-1480 (I, p. 210, n. 174), 30-VI-1480 (I, p. 212, n. 179), 15-XII-1493 i 16-XII-1493 (les dues, a vol. II, p. 259, n. 250; possiblement es tracta de RIERA, *Cartes...*, núm. 262 i 263, respectivament). La resta corresponen a RIERA, *Cartes...*, núm. 62, 73, 86, 87, 91, 92, 99, 102, 124, 125, 128, 147, 151, 209, 228, 418 i 540 (set d'elles són conegudes per Vicens a través de Carreras i Candi, quatre més a través de Serra Rafols i una de transcrita per La Torre).

Casa de l'Ardiaca, seu de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fotografia: Jaume Ribera, 1952. AFB

en aquest gran apèndix, 94 procedeixen de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els restants 133 procedeixen de l'Arxiu Històric Municipal, dels quals la majoria –123– són de les dues sèries esmentades.

Per arrodonir aquest apèndix, que havia de fixar un estàndard d'excel·lència i, que com veurem, afavoriria una lectura oberta, el Seminari d'Història de Catalunya va posar a disposició de Vicens els serveis d'un ajudant, Frederic Udina Martorell, que anys més tard esdevindria segon director del Museu d'Història de la Ciutat. Udina va copiar i revisar 154 dels 227 documents de l'apèndix: una mica més de la meitat dels procedents de la Cancelleria Reial, la meitat exacta dels extrets del *Registre de Deliberacions* i gairebé totes les *Lletres Closes*.²⁴ Les 72 cartes de procedència municipal incorporades a l'apèndix –70 per transcripció d'Udina– i que en constitueixen tota una tercera part, remarquen la importància d'aquesta darrera sèrie, la més consultada en el treball doctoral de Vicens.

En relació amb les recerques anteriors sobre la història municipal barcelonina –o sobre qualsevol altre aspecte de la història de la ciutat o, fins i tot, de Catalunya–, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* representa un gran salt endavant, vinculat a una opció que proposava construir historiografia a partir

24. VICENS, *Ferran II...*, vol. III, p. 19, nota.

de la fixació d'uns paràmetres de recerca neutres i clars i d'un compromís d'exhaustivitat: elecció d'un àmbit cronològic objectiu (els anys d'un regnat, per exemple), establiment d'un tema susceptible de ser estudiat mitjançant unes fonts idònies i determinables *a priori* (sèries lligades a les secretaries dels agents polítics rellevants, en el cas que ens ocupa) i examen aprofundit de la documentació així delimitada.

Això no va deixar de ser apreciat ni pels companys de claustre de la Universitat de Barcelona ni per Antoni Rovira i Virgili, autor d'una monumental *Història nacional de Catalunya*, encetada el 1922 i que havia afrontat el segle xv durant la primera meitat del decenni de 1930.²⁵ En la seva ressenya crítica de la publicació de Vicens, l'any 1938, Rovira deia que, en l'aspecte documental, «és una obra excel·lent, que posa a contribució un miler de documents d'arxiu, en gran part inèdits [de fet, dos milers, com hem vist] [...] un notabilíssim esforç per a la coneixença directa i detallada del període a què es refereix». I segueix Rovira: «Tot un rengle de fets, coneguts fins ara d'una manera incompleta, fragmentària, deslligada, apareixen complets, coherents i aclarits».²⁶ En efecte, el treball de documentació que reflecteixen l'aparat crític dels dos primers volums de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* i la col·lecció documental del tercer volum manté plena vigència, en part perquè la historiografia sobre el segle xv no ha avançat en el temps transcorregut des de 1936 tan vigorosament com augurava la fulgurant entrada de Vicens.

La metodologia tardopositivista

La base tècnica del treball doctoral de Vicens és el positivisme tardà, una variant de l'empirisme que havia anat aflorant en els darrers decennis del Vuitcents com a resultat històric de l'erosió de les grans ambicions teòriques del positivisme de mitjan segle xix. De la tesi principal que les fonts primàries són l'única base segura del coneixement històric, la doctrina tardopositivista en despenia que l'activitat de l'investigador havia de concentrar-se a descobrir, acumular ordenadament i donar a conèixer els documents autèntics.

En el seu discurs de recepció a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el 1899, Andrés Giménez Soler, arxiver de la Corona d'Aragó, pontificava en els termes següents:

El documento ha de tomarse en su sentido más natural; ha de leerse y no interpretarse; el investigador se debe atener a la letra, sin entrar en cavilosasidades, ni

25. Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, Barcelona, Pàtria, 1922-1934, 7 vol. Els volums 6, publicat el 1931, i 7, que aparegué el 1934, contenen la vuitena part de l'obra, que, amb el títol «La Catalunya minvant», s'ocupa dels regnats dels Trastàmara, des de 1412 fins a 1516.

26. Antoni ROVIRA I VIRGILI, «Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516», de Jaume Vicens i Vives», *Revista de Catalunya*, 85 (15-IV-1938), p. 589.

Andrés Giménez Soler (Saragossa, 1869 – 1938).
Oli de Luís García Puello, 1947. Universidad de Zaragoza

forzar su sentido, ni leer entre líneas o querer adivinar intención oculta; un documento dice lo que dice y nada más; no hacerlo así, es meterse por el campo de lo imaginario y novelesco, camino muy expuesto a extravíos, y equivale a formular hipótesis, que no tienen en historia valor alguno.²⁷

I encara més:

De aquí resulta la anulació de la persona del autor: terminada la investigació i ordenades les papeletes, éstas [les fitxes, en diríem ara] son las que hablan, los hechos se presentan sin intermediarios y ellos van constituyendo la obra.²⁸

La de Giménez Soler és una prèdica radicalment empirista, però fins i tot en les versions més suaus, el tardopositivisme mirava les construccions teòriques com a obstacles per a l'establiment de la veritat documental i no com a instruments que guien i donen sentit als passos dels investigadors a la percaça dels

27. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Discurso leído en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona... el día 26 de marzo de 1899 [De las formas actuales de la Historia]*, Barcelona, Hijos de Jaime Jepús, 1899, p. 7.

28. GIMÉNEZ SOLER, *Discurso...*, p. 13.

sacrosants “fets”. La negació de la dialèctica subjecte-objecte en el procés de coneixement portava a menystenir la historiografia, a no tenir cap interès per la lògica de la gènesi i la successió de les visions del món que l’han anada configurant al llarg dels segles i a ignorar el pes de les interpretacions històriques i la seva capacitat de persistir i de reproduir-se darrere de vestimentes canviants.

En la primera fase de la seva trajectòria professional, un Vicens pale-sament desitjós de mostrar-se al dia de les novetats internacionals invocava l’autoritat de l’historiador francès Charles Guignebert, qui, de manera tan característica com inútil, pretenia mantenir la neutralitat respecte a la figura històrica de Jesús i deixar enrere qualsevol controvèrsia sobre aquest peculiaríssim objecte d’estudi:

L’historien ne sait ni ne croit rien d’avance, sinon qu’il ne doit rien croire et qu’il ne sait rien. Il cherche. Et quand il a examiné tous les textes, il conclut sur eux et d’après eux et non sur ses propres convictions préalables et pour elles.²⁹

Es tracta d’una posició molt rudimentària epistemològicament, que mai no ha servit de plataforma exclusiva a cap gran historiador ni tampoc ha garantit la superació de les grans i petites teories anteriors que, a falta d’una anàlisi crítica explícita, poden continuar planant sobre la tasca investigadora de manera indefnida i indiscriminada.

Ara bé, en temps interessats a institucionalitzar la historiografia —un procés engegat a l’Espanya de començament del segle xx i emulat aviat pel moviment catalanista organitzat en l’Institut d’Estudis Catalans—, aquesta simplicitat de plantejaments servia per establir uns canons acadèmics, ampliar la base humana de la pràctica historiogràfica i assignar als peons investigadors unes tasques tan feixugues com concretes: escorcollar arxius, emplenar fitxes i formar col·leccions.

Giménez Soler contraposa l’ideal romanticopositivista de la reviviscència completa del passat a l’abast dels genis (escassos) amb la pràctica més modesta accessible a tot historiador degudament ensinistrat en les tècniques de treball documental:

La colección diplomática supe esta falta de genio, porque los documentos ordenados producen al estudioso que los lee la misma impresión que al erudito que fue a buscarlos al archivo, y ellos hacen lo que el talento no supo hacer.³⁰

29. Charles GUIGNEBERT, *Jésus*, París, La Renaissance du livre (col. *L’évolution de l’humanité*, 29), 1933, p. 501; VICENS, «La història no es crea... i més explícitament, *Ferran II...*, vol. I, p. 13.

30. GIMÉNEZ SOLER, *Discurso...*, p. 15.

Croat de Barcelona de Ferran el Catòlic, amb el retrat del rei. Col·lecció Crusafont. Àureo & Calicó

És clar que la negació genèrica de les teories històriques també pot servir per fer invisibles les interpretacions avalades per una llarga tradició i favorables als poders constituïts, en presentar-les com a naturals. De fet, el to de Giménez Soler davant els acadèmics catalans té a veure amb la voluntat de reafirmar, sense esmentar-la, la teoria sobre la monarquia com a constructora –o reconstructora– de la unitat nacional espanyola al final de l'Edat Mitjana, enfront dels intents de revisió d'aquesta doctrina oficial, especialment forts a Catalunya. No era pas substancialment diversa la posició d'Antonio de la Torre, que presentava la seva obra principal amb aquestes paraules, que combinen la reserva de l'escorcollador de dipòsits documentals amb l'enunciat d'una tesi macrohistòrica aparentment fora de discussió:

La colección, ahora publicada, resultado de no pequeño esfuerzo, no es, ni puede ser, una historia del reinado de los Reyes Católicos brillante y de amena lectura. Pero sinceramente creo prestar un buen servicio a los futuros investigadores, y contribuir a un conocimiento más completo del reinado de los monarcas, a los que se debe la transformación de la península, dividida política y socialmente en el segundo tercio del siglo xv, en la España unida y pletórica de iniciativas y actividades, de Carlos I y Felipe II.³¹

Certament, a Antonio de la Torre, com a Andrés Giménez Soler, no els costava gens de respectar la regla d'agafar al peu de la lletra el que llegien en els

31. Antonio DE LA TORRE (ed.), *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, Barcelona, CSIC, 1949, vol. I, p. XII. Sobre la construcció de la historiografia nacionalista espanyola: José ÁLVAREZ JUNCO, *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001. Sobre la dialèctica amb la institucionalització de la historiografia nacionalista catalana: RAMON GRAU I FERNÁNDEZ, «Jaume Vicens Vives i el noucentisme», ponència presentada a les Jornades dedicades a Jaume Vicens i Vives per la Universitat de Girona, 14/15-III-2002, consultable a Academia.edu.

documents emanats del rei, perquè el credo nacionalista espanyol que volien consolidar estava edificat precisament sobre els discursos autoafirmatius dels monarques i perquè tenien bona cura de no allunyar-se de la història general dels reialmes i de no consultar fonts divergents de les que proporcionava el gran Arxiu de la Corona d'Aragó. Val a dir que aquest tipus de pràctica, dissimulada públicament per les doctrines tardopositivistes, era usual aquí i a fora. Perquè la historiografia acadèmica i universitària espanyola –en la que Vicens havia estat socialitzat als anys d'estudiant– formava part de la constel·lació d'historiografies europees aparentment objectives, dedicades en realitat a legitimar la construcció dels Estats-nació triomfants als darrers segles –primer sota l'absolutisme, després sota el liberalisme– com una part essencial del progrés històric universal.

Els historiadors institucionalitzats dels decennis a cavall de 1900 no veien cap contradicció entre les seves prèdiques en pro de l'objectivitat i la neutralitat a l'hora d'investigar i la mobilització dels sentiments nacionalistes, a l'hora d'escriure:

Yo creo que el historiador ha de tener patria, es decir que este nobilísimo sentimiento ha de manifestarse en sus escritos, porque la historia ha de sentirse como se siente el cariño hacia la tierra en que nacimos; este amor vivifica y anima lo que produce; da el empuje, inicia la obra y la termina, prestando el celo necesario para hacerla bien; por el sentimiento patrio se pone el alma entera al servicio del tema desarrollado...³²

De la lectura aplicadament miop dels documents originals, Vicens en treurà innumerables elements per contribuir a un retrat apològic. La gran activitat que va desplegar Ferran II el presenta com un dels monarques amb més pes dins el desenvolupament constitucional de Barcelona i de Catalunya, no pas un mer col·laborador d'Isabel la Catòlica en el relançament històric de Castella i la creació de l'Espanya unida, oblidadís de les seves responsabilitats en els regnes de la Corona d'Aragó. D'altra banda, els documents que expressen de manera més directa la voluntat individual del rei n'ofereixen una imatge decidida, exercint l'autoritat sense vacil·lacions, contra el parer dels seus súbdits sempre que calgué. Però, al mateix temps, la retòrica de les seves cartes, elaborades pels secretaris, fa confiar en les bones intencions que l'animaven.

32. GIMÉNEZ SOLER, *Discurso...*, p. 28. Descripcions de l'evolució de les historiografies nacionals de França, Espanya i Alemanya, especialment sota el tardopositivisme: Jean EHRARD i Guy P. PALMADE, *L'histoire*, París, Armand Colin, 1965, p. 49-80; Charles-Olivier CARBONELL, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885*, Tolosa de Ll., Privat, 1976; *Actas del Simposio sobre Posibilidades y límites de una historiografía nacional...bajo los auspicios del Instituto Germano-Español de Investigaciones de la Goerres-Gesellschaft (Madrid, 8/12-III-1983)*, Madrid, CSIC, 1984.

Retrat de Ferran el Catòlic, oli sobre taula atribuït a Michel Sittow, estonià d'origen flamenc, pintor de cambra dels Reis Catòlics entre 1492 i 1502. KMW

I sobretot, l'exercici de la funció règia de mediació en els conflictes socials i institucionals el mostren com un monarca amant de la justícia.

Ara bé, en relació amb el mestratge d'Antonio de la Torre, la tesi doctoral de Vicens se singularitza objectivament per haver desplaçat el centre d'atenció des de l'Arxiu Reial cap a l'Arxiu Municipal. La consulta sistemàtica de les tres sèries esmentades, que permeten seguir tot el cicle reglat d'accions i reaccions entre el rei i els consellers de Barcelona, va proporcionar a Vicens un coneixement inèdit sobre la mecànica política que implicava fer-se ressò, no d'una sola veu, la del monarca, sinó de dues veus sovint en conflicte i, en qualsevol cas, amb lògiques diferents. Tard o d'hora, li havia d'esclatar a les mans la ficció objectivista.

Com veurem, el nostre historiador, treballant honestament als arxius, havia d'aixecar acta d'elements positius en l'acció de les conselleries barcelonines, que també sabien projectar la seva lògica pròpia i els seus interessos a través d'una retòrica prou elaborada.

En qualsevol cas, les paraules del rei i les dels consellers eren part d'un llenguatge molt codificat que caldria analitzar abans d'atorgar-li un sentit precís. En aquest context cerimonial, les ocasions de desacord o d'enfrontament obert, en deixar caure el vel de les bones paraules, són paradoxalment més inequívokes que els acords aparents, gairebé sempre matisats per ambigüitats calculades. Si Vicens pot remarcar sempre la bona voluntat del rei envers els catalans seguint la lletra de les seves cartes, també les cartes dels consellers i els altres interlocutors locals estan plenes d'afalacs al rei. És ariscat confiar-hi a ulls clucs, com prescrivia Giménez Soler. No sempre els intercanvis de cortesies obeeixen a moments de sintonia entre el rei i les institucions catalanes, com mostra el següent exemple.

El 5 de juny de 1481 els consellers de Barcelona van adreçar una carta a Ferran II en relació amb la proposta reial d'accelerar l'acabament de les Corts –i aconseguir el donatiu desitjat– mitjançant la introducció del sistema de majories en la votació dels estaments. Vicens al·lega que «la proposició del rei és [...] una bona prova de les dificultats que es presentaven i de com ell treballava per resoldre-les», afegeix aparentment sense cap malícia que ho fa «àdhuc emprant mitjans que s'apartaven de l'esperit antic amb que s'havia constituït l'organisme representatiu de Catalunya», i remarca que, en aquest cas, el rei proposa una «fórmula política que els *filòsofs* del segle XVIII havien de ressuscitar com a salvadora».³³ Els consellers de Barcelona rebutjaren aquesta innovació gairebé profètica segons l'historiador i que, efectivament, hauria trasbalsat la constitució del reialme, i acompanyaren el seu rebuig amb

33. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 220.

Antoni Rovira i Virgili (Tarragona, 1882 – Perpinyà, 1949).
Fotografia d'Amadeu Mariné. AFB

paraules obsequioses que, fent bon ús dels recursos clàssics de la retòrica, deien el contrari d'allò que expressaven irònicament:

Nosaltres, S[enyor] M[olt] E[xcel·lent], som molt aconsolats hauer hun tant virtuos rey e senyor com la M[agestat] V[ostra], la qual sempre sta cogitant en qual manera pora constituhir en repos sos vassalls e subdits.³⁴

La manca d'un treball específic d'anàlisi de text que permeti traspasar les retòriques dels diversos agents històrics és un dels dèficits més importants de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*.

Vicens i la historiografia

La crítica dels antecedents

Com és sabut, ja abans d'afrontar la fase resolutiva de la tesi doctoral, la publicació de l'article «La política de Ferran II durant la guerra remença» el 1933 havia suscitat una dura crítica d'Antoni Rovira i Virgili el 1935, que, al seu

34. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 219, nota 210, i vol. III, Apèndix II, doc. 42, p. 89.

torn, originà una encara més violenta resposta del jove Vicens, seguida d'un joc de rèpliques i contrarèpliques carregades de subjectivitats enfrontades, amb intervenció d'altres historiadors, en una de les polèmiques més famoses de la nostra historiografia, per no dir la més cèlebre de totes. Tot i l'interès de moltes de les coses que s'hi digueren, malauradament s'ha fet massa cas de les expressions més punxegudes d'aquella cridòria, on ni Rovira ni Vicens ensenyen la millor cara.³⁵

La joventut de Vicens, el seu orgull de diplomata universitari, el pes de la doctrina tardopositivista, la influència ideològica del seu mestre La Torre, un agent extern a la cultura catalana –com a molt, adepte a la teoria de la “conllevància” dels espanyols de soca-rel amb el “problema” de Catalunya–, i l'estímul negatiu de les crítiques formulades per Rovira i Virgili, qui acabava de retratar la Catalunya “minvant” dels Trastàmara: aquests són els factors que expliquen la conflictiva relació del nostre investigador amb la historiografia catalana, la del passat i la del seu present.

La guerra remença i la introducció de la Inquisició, temes en principi marginals respecte al pla original de la tesi i que foren incorporats al seu fil narratiu, havien estat objecte d'investigació entre 1876 i 1892 per Salvador Sanpere i Miquel, que també els havia lligat a la modificació del règim municipal consumada entre 1490 i 1498.³⁶ De fet, el contorn temàtic de la tesi vicenciana emana dels plantejaments d'aquest historiador vuitcentista, de qui havien derivat abans altres aportacions més sectorials, i en particular les de Francesc Carreras i Candi el 1910-1911, relativa a la Inquisició, i d'Elies Serra Ràfols el 1925, sobre els remences.³⁷

35. Antoni ROVIRA i VIRGILI, «La joventut intel·lectual catalana», *La Humanitat*, 7-VIII-1935; Enric BAGUÉ, «Els joves investigadors de la història catalana», *La Publicitat*, 22-VIII-1935; Jaume VICENS i VIVES, «La història no es crea, es refà. Lletre oberta al senyor Rovira i Virgili», *La Veu de Catalunya*, 24-VIII-1935, i «Ferran II, alliberador dels pagesos catalans», *La Publicitat*, 25-VIII-1935; Antoni ROVIRA i VIRGILI, «Ferran II el Catòlic i els remences», *La Publicitat*, 28-VIII-1935; Elies SERRA RÀFOLS, «L'actuació de Ferran II al camp català», *La Publicitat*, 31-VIII-1935; i Jaume VICENS i VIVES, «Uns aclariments sobre el factor nacional i el problema remença a la Catalunya de Ferran II», *La Publicitat*, 3-IX-1935. Textos recollits dins VICENS, *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 339-347 i 557-565. Sobre la polèmica: Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ, «Un moment crucial de la historiografia catalana: la polèmica entre J. Vicens i Vives i A. Rovira i Virgili», *Revista de Catalunya* (Nova etapa), 28 (1989), p. 70-82; i Josep M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens i Vives. Una biografia intel·lectual*, Barcelona, Edicions 62, 1997, p. 54-64.

36. Salvador SANPERE Y MIQUEL, *Barcelona. Son pasat, present y porvenir. Memòria històrica, filosòfica y social*, Barcelona, La Renaixensa, 1878; «L'alsament de Mieres», *Jochs Florals de Barcelona*, XXI (1879), p. 121-153; i molt especialment «Barcelona en 1492», dins *Centenario del descubrimiento de América. Conferencias leídas en el Ateneo Barcelonés sobre el estado de la cultura española y particularmente catalana en el siglo XV*, Barcelona, Henrich, 1893, p. 229-345.

37. Francesc CARRERAS Y CANDI, «Evolució històrica dels juheus y juheissants barcelonins», *Estudis Universitaris Catalans*, III-IV (1909-1910), quatre lliuraments; i «L'Inquisició barcelonina substituïda per l'Inquisició castellana», *Institut d'Estudis Catalans. Anuari*, III (1909-1910), p. 130-177. SERRA RÀFOLS, *Fernando el Católico y los payeses de remensa...*

Vicens no va ocultar pas que la motivació de l'eixamplament del pla de la tesi obeïa a la voluntat d'impugnar, no sols les teories de Sanpere i els seus continuadors sobre la política municipal de Ferran II, sinó el conjunt de les crítiques a l'acció del monarca a Catalunya, enteses com a part d'un únic sistema interpretatiu:

[Un] factor que m'induí a eixamplar la base d'aquest treball fou motivat per consideracions potser estranyes a l'essència que li és pròpia; per consideracions que podria anomenar de tàctica o d'estratègia dialèctica. De la lectura de les obres escrites sobre el tema, des que Sanpere i Miquel va encetar la investigació documental, se'n desprèn que no s'ha intentat mai aconseguir una visió independent de la política d'aquest rei sinó a base de presentar agermanades aquestes cinc qüestions: atac de Ferran II a l'economia barcelonina i catalana, problema remença, problema de la Inquisició, intervenció reial a la Generalitat i intervenció a la Ciutat de Barcelona; les quals formarien part d'una mateixa trajectòria i propòsit: reduir els organismes catalans a la impotència per facilitar el predomini reial i amb ell el triomf de les idees castellanitzadores –imperialisme castellà– a Catalunya. Davant per davant d'aquesta síntesi, em pertocava actuar de la mateixa forma.³⁸

El gènere de la tesi doctoral obligava Vicens a fer un repàs explícit i exhaustiu dels antecedents historiogràfics. La disciplina investigadora que havia après el conduïa a separar, dins la seqüència de plasmació de les imatges històriques, tres estrats successius: en primer lloc, les fonts narratives contemporànies o molt immediates als fets; com a segon graó, la producció basada en aquestes; i finalment, les obres basades en recerca sobre fonts primàries, amb el seu potencial revisionista respecte a la tradició anterior.³⁹

Vicens destaca Salvador Sanpere i Miquel com «el primer tractadista català que usa les fonts documentals per dar-nos una visió del període» de Ferran II i, a més, el presenta –ambíguament– com una «personalitat indubtablement apassionada per resoldre els problemes històrics del passat català».⁴⁰

No és aquesta l'ocasió per reivindicar la figura heroica de Sanpere i Miquel, que, a més de contribuir de manera destacada al moviment en pro de la regeneració de les arts industrials del seu temps, feu incursions pioneres de recerca en temes tan diversos com la cultura ibèrica, la pintura gòtica catalana o la topografia històrica de la ciutat de Barcelona. Fou, a més, capdavanter en l'ús sistemàtic de la llengua catalana com a vehicle per a la transmissió de coneixements científics i també el sostenidor d'algunes de les primeres revistes

38. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 14-15.

39. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, capítol I, especialment, p. 23-74.

40. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 42 i 53.

espanyoles d'història consagrades a publicar treballs erudits i a afavorir la relació amb els cercles internacionals d'una historiografia ja molt més professionalitzada a França i Alemanya. Però les bases per a una institucionalització de la historiografia catalana a l'estil europeu en els termes volguts per Sanpere eren inexistents en el darrer quart del segle XIX, i per això la major part de les seves ambiciosos empreses va quedar truncada o expressada de manera imperfecta. Malgrat això, Sanpere no deixava de fer-hi constar, a peu de plana, les referències documentals, extretes dels mateixos fons que visitaria Vicens mig segle més tard:

La font principal està, com ho indica clarament nostra relació, en los documents dels llibres d'actas del Concell de Cent, y en las colleccions de cartas dels concellers y de sos missatjers, per sort conservadas en lo Arxiu municipal de Barcelona, y en las cartas y diplomas reals conservadas aixís mateix en l'arxiu municipal com en lo general d'Aragó.⁴¹

Si hi havia improvisació en els formats –i el mateix autor se'n disculpava–, no n'hi havia cap en la decisió de treballar sobre fonts primàries, ni en la selecció de les sèries documentals, ni tampoc en els resultats obtinguts.

En el decurs de la polèmica amb Rovira i Virgili, prenent peu de l'esmentada *captatio benevolentiae* de Sanpere, Vicens presentava les síntesis d'aquest autor com a pures invencions, fruit de la improvisació.⁴² En considerar rellevant sols la relació de l'historiador amb els seus documents, el jove Vicens acceptava com a naturals totes aquelles interpretacions de Sanpere que, a parer seu, eren conformes a les fonts primàries utilitzades, sense ocupar-se d'esbrinar si repetien o innovaven respecte a la historiografia anterior. En canvi, no deixava de fer constar amb gran èmfasi tots els desacords amb els punts de vista que li semblaven allunyats de la veritat documental. De vegades els atribuïa –i no sempre amb encert– a que Sanpere havia confiat més en fonts narratives que no pas en els documents primaris.⁴³

Sobretot, Vicens atribuïa a la suposada manca de professionalitat de Sanpere la creació del «Ferran II de tipus sinistre [...] desprovist de tot sentiment elevat», segons la fraseologia del capítol inicial de la tesi.⁴⁴ Però en el mateix balanç historiogràfic, Vicens havia d'assenyalar que, ja abans de la intervenció de Sanpere, «la figura de Ferran II queda fixada» amb els seus perfils

41. SANPERE, *Barcelona. Son passat...*, p. 62, nota.

42. VICENS, «La història no es crea...», i «Uns aclariments...», dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 339 i 347.

43. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 44.

44. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 43.

negatiu respecte a la societat catalana en la *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, obra d'Antoni de Bofarull i de Brocà.

Tot i considerar que «la seva categoria com a investigador en aquest tema és reduïda», atesa la manca d'aportacions procedents de documentació primària a la *Historia crítica*, Vicens inicia amb Antoni de Bofarull l'apartat dedicat a repassar els treballs d'investigació i ho justifica perquè, «en canvi, la influència que exercí en les idees dels historiadors posteriors fou tan gran que bé mereix que el col·loquem en aquest encapçalament».⁴⁵ És una bona mostra de la incomoditat tardopositivista a l'hora d'avaluar les construccions historiogràfiques que no es presenten recolzades per un aparat crític a la moderna.

Serra Ràfols s'havia arrengrerat freqüentment amb Sanpere i Miquel i en contra de Bofarull —el blanc principal de les seves crítiques en tractar dels remences—, de qui deia:

Con evidente apasionamiento, procura demostrar la culpabilidad del Rey Católico en cuantos daños acarrió al Principado la cuestión remensa, durante su gobierno. No sólo rebusca capciosamente los argumentos contra la política real, sino que envuelve en su animosidad a los remensas [...], que, según su criterio, tenían bien ganados las servidumbres y los vejámenes a que les sometía el régimen feudal.

I a continuació remarcava que:

...la notable diferencia que existe entre Sanpere y Bofarull consiste, no ya en la simpatía que a pesar de todo revela el primero por la causa de la emancipación agraria, sino especialmente en la abundancia y solidez de las fuentes documentales.⁴⁶

Al seu torn, Sanpere era molt crític amb Bofarull, i el blasmava en termes que no deixen de recordar els de Vicens en relació amb el mateix Sanpere. D'una banda, subratlla la jerarquia de les fonts històriques, és a dir que «sempre, y en todas las ocasiones, las efemérides dels dietaris municipals y de la Diputació de Cathalunya cediran son lloch als documents originals»; i de l'altra, denuncia la marcada parcialitat política d'aquelles fonts narratives, que havien portat Bofarull a menystenir la lògica social dels conflictes del segle xv, deixant-ne com a únics responsables els monarques: «La lluyta, com ja havem dit, romp ab forza en 1452, y per a En Antoni de Bofarull apareix organisa-

45. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 41-42.

46. SERRA RÁFOLS, *Fernando el Católico y los payeses de remensa...*, p. 7-8.

y fomentada per lo rey Joan II, que és sa constant mania en aquest período de la història catalana».⁴⁷

En aquestes crítiques es fa palès que Sanpere, Serra i Vicens compartien la metodologia basada en la consulta directa de fonts primàries i s'endevina que els seus desacords havien de versar principalment sobre la interpretació i, en tot cas, aprofundir-se arran de la incorporació de nous documents. En canvi, la separació entre Bofarull i Sanpere corresponia –com d'altra banda Vicens va veure perfectament– al salt entre una historiografia fonamentada en una font narrativa, única i esbiaixada, el *Dietari de la Diputació del General*, a una altra de basada en fonts documentals. Més tard, i potser a mesura que ell mateix s'anava allunyant de la pràctica historiogràfica basada en documentació original, Vicens va anar oblidant la important diferència entre Bofarull i Sanpere, agrupats sota el rètol poc exacte –i gens falaguer d'acord amb els seus criteris– d'"historiadors romàntics".⁴⁸

A diferència d'Antoni de Bofarull, qui, en ple segle del liberalisme, assumia sense vacil·lacions el punt de vista feudal de les seves fonts d'informació –com remarcava amb tanta gràcia Serra Ràfols–, Sanpere era ja un modern, que es debatia entre l'estima per la constitució estamental de Catalunya –un amor heretat dels historiadors juristes del segle XVII a través de Capmany i dels divulgadors romàntics– i les simpaties per l'emancipació de les classes oprimides, derivada dels corrents democràtics dins la filosofia social europea del Vuitcents:

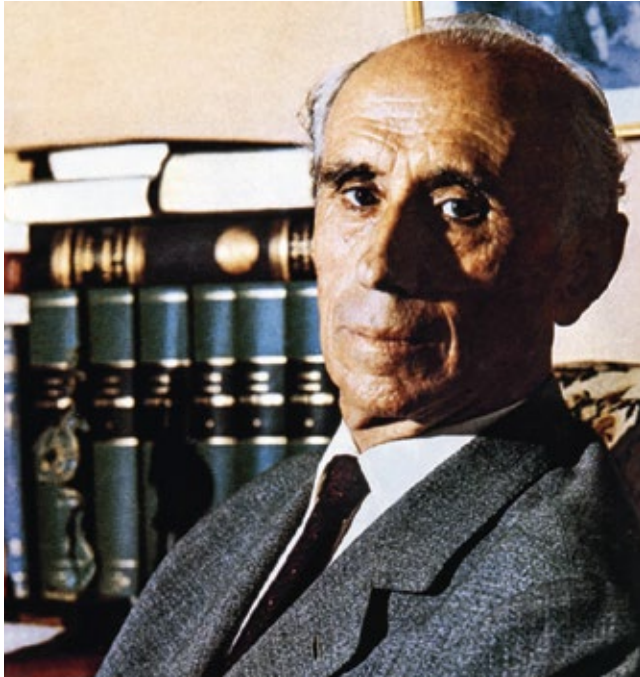
L'alsament merexia càstich per la crueltat que manifestà en sas correrias, per las víctimas que ocasionà. Mes los alsats no's podian ni debian sometre. L'home no pot ni deu sometre's a cap indignitat. L'home no pot ni deu considerar may com dolsos llassos las cadenas. Si aqueixas no s'affluixen progresiva y segurament, l'home, si lo las pot desfer, las ha de rompre. És per això que Déu permet que'ls procediments sian castigats, si mals procediments s'han seguit per desfer o rompre l'injustícia humana; mes asegura la victòria y lo triunfo de la justícia, si és just, de lo que emperò ab mal fi y medi s'ha proseguit.⁴⁹

Sanpere maldava amb desigual fortuna per articular les dues causes justes –d'una banda, aquesta imprescriptible lluita per la llibertat personal; de

47. SANPERE, *Barcelona. Son passat...*, p. 61-67, nota.

48. JAIME VICENS VIVES, «Notas sobre el desarrollo de la historiografía de la Edad Moderna en Barcelona», *Pirineos*, IV (1948), «Sobre el problema de la decadencia económica de Cataluña en el siglo XV», *Destino*, 884 (17-VII-1954), i «Evolución de la economía catalana durante la primera mitad del siglo XV», *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Mallorca, 1955*; tots tres articles reproduïts dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 77, 463 i 152-153, respectivament.

49. SANPERE, «L'alsament de Mieres...», p. 152.

Ferran Soldevila (Barcelona, 1894 – 1971). Album/Ramon Manent

l'altra, la garantia de les llibertats col·lectives mitjançant una limitació regulada del poder reial—, però no s'enganyava pas sobre l'estatus privilegiat del lloctinent del rei ni sobre la natura del poder dels consellers de Barcelona, malgrat els excessos d'algunes de les seves extrapolacions a propòsit de les intencions dels monarques, que —podem afegir— tampoc no estaven desvinculats de l'ordre feudal. Per això, la seva detallada reconstrucció documental de l'esclat del conflicte pagès el 1484-1485 no ha perdut poder de convicció pel que fa al retrat de les actituds respectives dels diferents agents i dels malentesos entre el rei, allunyat físicament i mentalment de l'escenari dels fets, els poders locals —el lloctinent i els consellers de Barcelona— i els mateixos caps remences.

Vicens, en una extrapolació paral·lela a les que ell mateix criticava en Sanpere, troba que Ferran II «tenia ací una visió més ampla i de conjunt i era més imparcial que els consellers, lligats a una classe social que forçosament havia d'experimentar aversió pels pagesos».⁵⁰ Però no pot esvaïr totalment els dubtes sobre les motivacions econòmiques del rei ni sobre la seva lleialtat amb

50. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 342.

els diversos actors del conflicte, dels quals anava aconseguint beneficis a cada revolt de la seva política arbitral.⁵¹

Per apuntalar la seva visió i contraatacar Sanpere, Vicens pot arribar a falsejar la posició de l'historiador vuitcentista. Per exemple, Vicens segueix la carta dels consellers al rei de 6 de novembre de 1484 i explica que «el cap remença, vestit amb sobrevesta reial, havia propagat que tots aquells que s'adherissin al seu moviment serien “franchs e liberts de qualseuols seruicis, drets e responçions a les quals fossen en qualseuulla manera obligats”». En nota, detalla que «Sanpere cita aquestes paraules, però afegint que amb això els pagesos no feien més que complir amb la voluntat de Ferran II» i remarca tot seguit: «Ampliació del tot exagerada».⁵²

El que deia Sanpere en el lloc indicat és:

Quina rahó, o quin nou motiu tingueren los remensas pera llensar-se per segona vegada al camp, després de haver fet sa sumissió al Infant no havem sapigut averiguar-ho; emperò, és lo cert que, tan aviat lo Llochinent de Catalunya los donà las espatllas, tornaren a agitar-se, se reuniren los dispersats, amenassaren a Vich, baixaren al Alt Vallès donant vista a Hostalrich, d'ahont, retirant-se cap a Cassà, cridaren a la rebelió en nom del Rey, puig anaven dihent per totas parts “qu'ells no feyan més que cumplir ab la voluntat de son Altesa” y que, per lo tant, “tots aquells qui a la voluntat llur se volian adherir, seran franchs e liberts ...”.⁵³

És cert que la primera de les dues frases adduïdes per Sanpere no consta en el document de manera literal, però sí que hi és el sentit, de manera que la ressenya circumspecta que acabem de transcriure no es pot considerar de cap manera una “ampliació exagerada”. En efecte, els consellers al·leguen que fan la consulta al monarca abans d'emprendre la repressió militar contra l'exèrcit remença «maiorment considerat que dits pagesos e cap de aquells en lo nom de aquella [la Magestat] facen tals actes e comocions inaudites en aquest vostre Principat, a ffi que sapiam e siam certs de la voluntat e intencio de la M[agestat] V[ostra]». I en altre document de 3 de

51. La descripció del doble joc de Ferran II en el conflicte remença i de les seves motivacions financeres, feta a partir de la mateixa documentació aplegada per Vicens, és una de les parts més convincents de la ressenya d'Antoni Rovira i Virgili («“Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516”...», p. 601-603). De fet, resulta força discutible que la complexa argumentació proferraniana de Vicens sobre l'actitud reial en l'inici del conflicte remença, basada en una abundantíssima documentació (*Ferran II...*, vol. I, p. 290-302), representi un progrés clar sobre la que havia proposat Serra Ràfols amb mitjans més modestos però ben seleccionats (*Fernando el Católico y los payeses de remensa...*, p. 15-16).

52. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 306. El document és reproduït sencer en apèndix: vol. III, p. 134-135, núm. 69.

53. SANPERE, «L'alsament de Mieres...», p. 124-125.

gener de 1485, reproduït també per Vicens, els consellers insisteixen que els remences «dien publicament que tot lo que fan fan ab voluntat e permís de V[ostra] G[raciosa] E[xcel·lència]». ⁵⁴ L'artificiositat de la confrontació buscada per Vicens amb el seu antecedent queda de manifest en la continuació del seu propi relat, on ha de reconèixer que «en efecte, [a Sala, el cap dels remences] no li devia costar gens fer-los creure [als revoltats] que el monarca estava a llur costat». ⁵⁵

De fet, el coneixement més aprofundit que aconseguí Vicens i que es desplega amb generositat en les seves transcripcions documentals, lluny d'anul·lar de manera sistemàtica les interpretacions de Sanpere, sovint hi aporta nous arguments. És això el que pensaren Ferran Soldevila i Antoni Rovira i Virgili arran de la presentació de la tesi doctoral i de la seva publicació ampliada. El mateix Soldevila va poder plasmar-ho en la segona edició de la seva *Història de Catalunya*, ja mort Vicens i que aprofitaria, a més, la variació dels criteris de l'historiador gironí a les obres de postguerra. ⁵⁶

La seqüència historiogràfica catalana

Vist el procés en perspectiva, Sanpere i Miquel, Serra Ràfols i el mateix Vicens en el seu treball doctoral marquen tres passos successius d'allunyament respecte a les tesis sostingudes per Antoni de Bofarull; passos donats des d'una aportació de documents originals cada cop més abundant fins a poder desfer-se de les estructures derivades de les fonts narratives. En l'apartat de fonts de la seva tesi, Serra Ràfols marca el llindar decisiu quan diu que les fonts originals «son ya mucho más amplias que las narrativas enumeradas, a tal punto que, para el desarrollo del tema, hemos tenido que prescindir casi completamente de estas últimas, que nos daban un armazón insostenible para contener la abundancia de hechos que nos suministraba el documento». ⁵⁷

Tots tres historiadors contribueixen a edificar un nou paradigma interpretatiu que busca superar la vella història basada en la peripècia de les dinasties reials, confoses amb les nacions o enfrontades amb elles, per introduir altres agents i abordar la complexitat de les lluites polítiques i socials sense un *parti pris* a favor dels poderosos, que són els que deixen sentir la seva veu a través de les fonts més accessibles.

La prioritat d'aquest nou paradigma havia de ser situar la societat en el centre d'atenció principal de la narració històrica, no pas manifestar-se en

54. VICENS, *Ferran II...*, vol. III, núm. 69, p. 135, i núm. 74, p. 144.

55. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 306.

56. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1962, 2a edició revisada i augmentada, vol. II, p. 775-843.

57. SERRA RÀFOLS, *Fernando el Católico y los payeses de remensa...*, p. 9.

favor o en contra de Ferran II o de qualsevol altre monarca. En aquest sentit, ja podem avançar que l'aportació més duradora del treball vicencià no podia ser, de cap manera, la defensa del Rei Catòlic.

Que el mateix Vicens n'havia de ser prou conscient ho denota l'èmfatic encapçalament del paràgraf conclusiu de la seva tesi, que mira de contrarestar l'efecte de la lectura de gairebé totes i cadascuna de les conclusions parcials disseminades al llarg dels capítols: «L'últim rei propi de Catalunya-Aragó no té en nosaltres, i això volem que es cregui sincerament, un reivindicador».⁵⁸ Tanmateix, és simptomàtic que, en la seva crítica del primer dels treballs de Sanpere sobre la història municipal del segle xv, Vicens subratlli que hi ha una «desproporció clara entre la importància de l'obra del Rei Catòlic i dels canvis que ocorregueren en la Ciutat durant el seu regnat i l'excessiva minuciositat de la narració de la lluita per al poder municipal entre l'aristocràcia i el poble menut».⁵⁹

La subestimació d'una bibliografia catalana mal controlada portava Vicens, sota el guiatge d'Antonio de la Torre, a insistir en una qüestió que retardava la plena obertura cap a paisatges històrics més amplis que la vida de cort, la diplomàcia internacional i els camps de batalla.

Altrament, allò que desagradava a Vicens en la narrativa de Sanpere –l'animadversió contra Ferran II i contra tota la dinastia dels Trastàmara– no era pas una invenció d'aquest historiador, sorgida anòmalament a pesar del contacte amb documents originals, sinó el pòsit d'una construcció anterior que cal examinar.

En efecte, lluny de ser un producte improvisat, fill d'historiadors gens professionals, la moderna teoria contrària als Trastàmara s'havia covat, al segon terç del segle XIX, en el cenacle d'arxivers de la Corona d'Aragó, dirigits per Pròsper de Bofarull, i havia anat quallant a mesura que avançava la seva prestigiosa *Colecció de Documentos Inéditos*, abans d'impregnar la *Historia crítica de Cataluña* d'Antoni de Bofarull, nebot i estret col·laborador de Pròsper, qui també dirigia l'Acadèmia de Bones Lletres.

Acadèmia de Bones Lletres i Arxiu de la Corona d'Aragó: aquestes eren les plataformes doctes més autoritzades per construir la historiografia catalana en una època en què una Universitat precària encara no s'inclinava gens per la investigació. I aquella decantació ideològica, que tenia com a eix la revisió crítica del Compromís de Casp, es produïa coetàniament a la construcció de l'Estat liberal centralista, que anava defraudant les esperances d'una unitat espanyola més respectuosa amb les nacionalitats antigues i amb les modernes

58. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 415.

59. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 44.

vitalitats. La nova producció catalanista entrava en conflicte amb la naixent historiografia oficial que patrocina el règim isabelí.⁶⁰

D'altra banda, la construcció catalanista de mitjan segle XIX tampoc no era plantada sobre el buit, sinó que recolzava en la vella teoria de la rebel·lió legítima contra la tirania, que s'havia esgrimit per tres cops al llarg de la història política de Catalunya, contra Joan II al segle XV, contra Felip IV i Olivares al segle XVII i contra Felip d'Anjou a començament del XVIII. Justament durant la Guerra de Successió, Narcís Feliu de la Peña convertia els al·legats jurídics en defensa del pactisme en l'eix estructurador de la història del país. No pas contradictòria amb el revisionisme de Pròsper de Bofarull però sí desenvolupada en un registre menys epitelial, la visió constitucionalista de Feliu de la Peña rebotaria amb força dins la historiografia romàntica de la mà de Víctor Balaguer.⁶¹

No és d'estranyar, doncs, la perdurabilitat d'aquesta línia interpretativa al llarg de l'Edat Contemporània. El jove Vicens no en tenia consciència clara i pensava que es dissoldria com la boira pel simple contacte amb els documents originals. D'aquí l'astorament de Rovira i Virgili, tan conscient de la llarga cadena dels historiadors catalans i del rerefons seriós d'un llarg plet polític per l'estructuració territorial de l'Estat espanyol, que ara, entrats ja en el segle XXI, sabem que distava molt d'haver quedat resolt el 1935.

Vet aquí el context de la pugna entre Jaume Vicens i Vives i Antoni Rovira i Virgili. En el foc de la polèmica, l'historiador més jove va arribar a rebutjar el conjunt dels historiadors catalans com a responsables d'una gran falsificació del passat col·lectiu:

La historiografia catalana és un camp d'esbarzers i de gatoses que assequen els pocs arbrissos sans que hi han nascut. Es repeteixen les faules, es mantenen els equívocs i tots veiem com es persevera en els tòpics còmodes i perillosos. Entre tots heu creat una història de Catalunya falsa en la seva major part...⁶²

60. Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «El pensament històric de la dinastia Bofarull», dins Josep M. FRADE-RA (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 6), 2002, p. 121-138. És de remarcar que Vicens exclougué sempre Pròsper de Bofarull de la genealogia dels falsificadors de la història catalana atenent al seu treball amb fonts primàries i el considerà el darrer representant de la tradició crítica setcentista, abans de la nefasta irrupció del romanticisme, que segons ell s'hauria apartat dels arxius (Jaume VICENS I VIVES, «Revisionisme i conformisme històrics», inèdit publicat per primer cop dins VICENS, *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 502-503).

61. Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «Les batalles de la historiografia crítica» dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la cultura catalana. Volum III*, Barcelona, Edicions 62, 1996, p. 165-188; i «Les coordenades historiogràfiques de Víctor Balaguer», dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 43-68.

62. VICENS, «Uns aclariments...», dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 340.

També hagué de fer grans equilibris dialèctics per no condemnar la nova *Història de Catalunya* del seu company de claustre, Ferran Soldevila.⁶³

Però l'efecte més positiu de l'enfrontament fou que, en ser portat al nivell explícit el rerefons ideològic de les interpretacions respectives, la col·lectivitat dels historiadors catalans va esdevenir ben conscient –més que altres grups més afavorits per les concentracions de poder dels segles moderns– de la fal·làcia de la doctrina tardopositivista, amb la seva insistència en el sentit “natural” dels documents, que sols en permetia una única lectura. Per això sembla tan intel·ligent l'actitud de Ferran Soldevila amb vista a la publicació de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*:

Estic satisfet d'haver insistit per a la publicació d'un apèndix ben complet a l'obra d'En Vicens. Ja vaig sostenir-ho en la sessió doctoral. Després l'he incitat a no suprimir cap document, encara que el volum resultés molt extens. Ara es podrà jutjar bé. ¿Caldrà, realment, canviar la visió de Ferran el Catòlic en les seves relacions amb Catalunya?⁶⁴

Perspectives d'innovació historiogràfica

En efecte, la contradicció entre les versions catalanista i espanyolista de la història –durant el segle XIX obsessivament centrades en els tarannàs dels monarques i les dinasties– palesava que la historiografia no sols és una arplega de fets documentats, sinó també, i principalment, una construcció teòrica, tributària de les conviccions i interessos de l'historiador i del seu entorn acadèmic i social.

Conscient d'estar situat entre dues tradicions historiogràfiques i polítiques diferents, el jove Vicens es veia abocat a arbitrar i, per tant, a construir un altre discurs. És cert que, al llindar de la tesi doctoral, situava la documentació com «l'única que em revelaria la certesa de les conclusions d'un o altre sector».⁶⁵ Però posar l'estudi de les fonts en relació amb la necessitat de confirmar o invalidar unes teories existents i vinculades amb treballs erudits era ja anar molt més enllà del que permetien les severes receptes tardopositivistes. Era tot un salt, carregat de futur, que exigia obrir-se a estímuls metodològics diferents.

Pel que fa a la funció activa de l'historiador en relació amb la seva matèria, el grandíssim encert de Vicens fou haver assimilat, just quan afrontava

63. Jaume VICENS I VIVES, «Història de Catalunya, per Ferran Soldevila», *Estudis Universitaris Catalans*, XX (1935), p. 166-174. Resseña reeditada dins VICENS, *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 314-320.

64. Ferran SOLDEVILA, *Al llarg de la meua vida*, Barcelona, Edicions 62, p. 286.

65. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 13.

Henri Berr (Lunéville, 1863 – París, 1954), creador del concepte de síntesi històrica.
Archives Henri Berr. IMEC

la recerca, la proposta historiogràfica d'Henri Berr, que indicava el camí de sortida del tardopositivisme (el filòsof francès l'anomenava *histoire historisante*). Més enllà de la vàlua intrínseca de la seva teoria, Berr aconseguí ser molt influent fora de l'àmbit de l'especulació historicofilosòfica –que sol deixar freds els historiadors pràctics– perquè va saber posar en marxa un gran treball d'elaboració historiogràfica col·lectiva congruent amb les seves propostes. En aquestes empreses figuraria, en primer rengle, Lucien Febvre, futur cap visible de l'escola dels *Annales*.⁶⁶

No ens podem entretenir a exposar en profunditat l'ambiciosa construcció d'Henri Berr, derivada de la filosofia de la contingència del seu mestre Émile Boutroux.⁶⁷ És una temptativa encaminada a superar l'empirisme historiogràfic apuntalat en una equivocada imatge de la tasca dels científics

66. Henri BERR, *La synthèse en histoire. Essai critique et théorique*, París, Félix Alcan (col. *Bibliothèque de philosophie contemporaine*), 1911. Des de 1900 editava la *Revue de synthèse historique*. El primer llibre de Febvre, comanda de Berr, va aparèixer en la sèrie annexa a aquesta publicació periòdica i dins un programa de monografies regionals a cavall entre la geografia i la història: Lucien FEBVRE, *La Franche-Comté*, París, 1905. El 1920 Berr va publicar la introducció general a la col·lecció de volums *L'Évolution de l'Humanité*, dins la qual Lucien Febvre tot seguit va publicar (amb la col·laboració de Lionel Bataillon), *La Terre et l'évolution humaine*, París, La Renaissance du Livre, 1922. Sobre la relació entre Berr i Febvre: Hans-Dieter MANN, *Lucien Febvre. La pensée vivante d'un historien*, París, Armand Colin (*Cahiers des Annales*, 31), 1971.

67. Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «Sobre la base filosòfica del mètode regional en Vidal de La Blache», *V Coloquio de Geografía, Granada, 1977*, Granada, Universidad de Granada, 1977, p. 297-301.

naturals que servia de model a una pràctica restringida a recollir, classificar i combinar “fets”. Des d'un reconeixement de l'aspecte creatiu que té tota activitat científica, Berr tracta d'especificar els àmbits d'aplicació dels diferents mètodes generats per les ciències mirant de no destruir la singularitat de la historiografia com un punt de vista essencial dins els estudis sobre l'evolució humana. La peça clau d'aquest esforç per la modernització de la labor dels historiadors, fet en el context d'una sociologia emergent, és la distinció de tres tipus de causació que permeten parlar de tres registres diferents però entrelaçats i igualment importants per a la comprensió del rumb de la Humanitat: els esdeveniments impredecibles que havien estat el centre dels relats tradicionals (la contingència), l'ordre que els humans volen posar en la vida mitjançant el pensament i el tram de les institucions (la lògica) i el teló de fons dels fenòmens naturals i les inèrcies socials que no depenen de la voluntat humana i que en condicionen i n'alteren l'exercici (la necessitat). La proposta implicava una ampliació del camp d'observació retrospectiva i demanava una diversificació i extensió de les tècniques de recerca i explotació documental que, en efecte, ha estat central en el desenvolupament de la disciplina al llarg del segle xx.

Des dels seus anys de maduresa, Vicens recordaria que va entrar en contacte amb aquesta teoria renovadora «cuando, recién salido de las aulas universitarias, emprendí la dolorosa cuesta de aprender por mí mismo lo que allí no se me había enseñado». Aleshores va accedir a la versió castellana del llibre de Lucien Febvre, *La Terre et l'évolution humaine*. Com l'original francès, el volum conté un prefaci d'Henri Berr que resumeix alguns aspectes de les seves teories a la vista de l'aportació del deixeble, no sempre concordant amb el parer del mestre.⁶⁸

A propòsit del text de Febvre, deia l'historiador gironí: «he de confesar que quedé desbordado por la exuberancia de sus argumentos, que en aquel entonces –1930– me parecieron a menudo paradójicos». I afegia que el va convèncer més un altre llibre, menys heterodox, del mateix autor, *Philippe II et la Franche-Comté*, llegit «en un momento de entusiasmo por el método erudito-filológico (1934)»; és a dir, en ple procés d'elaboració de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* i, per tant, en un moment de màxima autoritat d'Antonio de la Torre sobre el treball vicensià.⁶⁹

En qualsevol cas, a Vicens el llibre geogràfic de Febvre li serví de pont cap a les teories de Berr. Ja el 1935, és a la llum de *La synthèse en histoire* que

68. Jaume VICENS I VIVES, «Lucien Febvre y los “Annales”», *Destino*, 708 (3-III-1951); reeditat dins *Obra dispersa. España, América, Europa*, Barcelona, Vicens-Vives, 1967, p. 493. Luciano FEBVRE, *La Tierra y la evolución humana. Introducción geográfica a la historia*, Barcelona, Cervantes, 1925.

69. Jaume VICENS I VIVES, «Punto y aparte», dins *Estudios de Historia Moderna*, V (1955); reeditat dins *Obra dispersa. España...*, p. 540.

Lucien Febvre (Nancy, 1878 – Saint-Amour, 1956). Getty Images

el doctorand Vicens gosa jutjar la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila com un intent de síntesi mancat per falta de prou materials relatius a les tres categories de fets establertes pel filòsof francès com a fonaments imprescindibles d'una explicació històrica moderna.⁷⁰ I tot i que ell no disposa d'altres antecedents bibliogràfics que els que eren a l'abast de Soldevila, el mateix programa és assumit agosaradament com a marc teòric de la tesi doctoral sobre el Rei Catòlic i el municipi de Barcelona.⁷¹

La precipitació de Vicens a l'hora de situar el seu treball de recerca documental sota l'advocació d'unes teories complexes i gens congruents amb els ensenyaments de La Torre es fa palesa quan les utilitza com a argument d'autoritat per a les seves polèmiques locals. Per exemple, en la següent argumentació:

Que Joan II volgués casar el seu fill Ferran II amb l'hereva dels regnes castellans, és un fet natural i propi de l'ambició d'un monarca o de l'orgull d'un pare. Però que posseís sobre les conseqüències de l'enllaç matrimonial la consciència històrica que sobre el terme "unitat" ens ha llegat el decret de "Nova Planta", és un

70. VICENS, «Història de Catalunya...», dins *Obra dispersa. Catalunya...*, p. 315.

71. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 79-159, capítol II, «L'ambient de l'època i els personatges històrics. La Ciutat de Barcelona».

Fernand Braudel (Luméville-en-Ornois, 1902 – Cluses, 1985). Getty images

fenomen que per no ésser lògic, ni necessari, ni contingent, escapa a tot marc d'interpretació correcta de la Història.⁷²

De fet, la iniciativa de Joan II és un exemple prou clar d'acció guiada per la lògica de la institució monàrquica. Com en qualsevol altra decisió humana, les seqüeles pertanyen parcialment a l'esfera de la contingència.

Sigui com sigui, la referència a Berr li era útil, d'una banda, per marcar el munt de condicionaments naturals i institucionals que pesen sobre les actuacions de les persones i en delimiten les responsabilitats; d'una altra, per treure la història catalana –i implícitament la història espanyola– del seu isolament, propici a les visions tràgiques, i situar-la en el context normal, “lògic”, de l'evolució general europea; i, també, per legitimar amb arguments renovats la concentració en un estudi biogràfic. Perquè, finalment, l'accent de la tesi doctoral vicensiana recau en la figura d'un rei:

Les lleis generals dels fenòmens lògics i necessaris aconseguixen mantenir la direcció de la trajectòria històrica d'un poble; en cada etapa enquadren en directrius rígides les oscil·lacions més o menys brusques, més o menys desviades de

72. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 89-90.

la marxa normal, dels fets personals o espontanis. Aquestes contingències, que es mesuren per l'amplitud i durada de llur acció, s'han sovint d'oblidar en una síntesi general històrica. No succeeix així, però, amb el paper dels individus, els quals formen la veritable consciència social de la història i en són els seus agents. [...] Les societats no pensen; són els individus que tenen idees i que les porten a la pràctica per mitjà de l'acció històrica. Ells són –podríem dir-ne– els polaritzadors dels estats successius de les concepcions humanes, enfront de l'univers, enfront de la vida, enfront de l'estructuració de la societat en què es manifesten i produeixen.⁷³

És de remarcar que Vicens podia extreure del text de Febvre tot allò que té a veure amb les determinacions geogràfiques o geopolítiques que fan de la història de cada país europeu una peça del mateix conjunt, i, en part almenys, podia veure-hi l'acció dels factors “lògics” que permeten tipificar les successives etapes de l'evolució.⁷⁴ En canvi, la fórmula que justifica l'enfocament biogràfic –les societats no pensen– és extreta específicament del prefaci d'Henri Berr. Correspon a la part final del text, dedicada a discutir un punt de vista de Febvre, quan aquest defineix el seu objecte d'estudi en els termes següents (que es faran famosos):

Una vez más digamos que no es el hombre, jamás el hombre: las sociedades humanas, los grupos organizados.⁷⁵

A la qual cosa, Berr responia que la concentració en els fets col·lectius és raonable en el cas de la geografia però no en historiografia:

Febvre, que defiende “el espíritu geográfico” contra los sociólogos, no puede ser sospechoso de traicionar en su favor el espíritu histórico. Tiene un sentimiento demasiado vivo de la realidad para no conceder su parte a los individuos [...]. Sabe bien que la “actividad reflexiva”, la “inteligencia creadora”, la “voluntad puesta a prueba en la lucha con los poderes oscuros del medio y luchando para aplicarlos y adaptarlos lo mejor posible a sus necesidades”, que crean los Estados, pertenecen a los individuos: la sociedad no piensa.⁷⁶

Sens dubte estimulat per una perspectiva historiogràfica que a curt termini permetia legitimar un clàssic planteig biogràfic, però que s'obria també a

73. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 80.

74. Per exemple, FEBVRE, *La Tierra...*, p. 417. Citem per l'edició castellana que llegí Vicens.

75. FEBVRE, *La Tierra...*, p. 223.

76. FEBVRE, *La Tierra...*, p. XXIII-XXIV.

Jaume Marquilles, autor d'una glossa dels Usatges de Barcelona, lliura el seu llibre als consellers en presència de la reina Maria de Castella. Miniatura atribuïda a Bernat Martorell o al seu cercle, 1448. AHCB

horitzons inexplorats, el jove Vicens s'aniria desfent de la cotilla positivista heretada d'Antonio de la Torre. I potser no sols les dificultats de la postguerra són a la base de la seva inclinació a traçar perspectives de gran abast d'acord amb l'esperit de la nova historiografia francesa i —a manca d'altra cosa més sòlida— amb materials de segona mà hàbilment aprofitats o, fins i tot, sota la forma encara més lliure de l'assaig.

La influència d'Henri Berr es reviscolaria en l'ànim de Vicens, a partir de 1950, pel contacte personal amb Lucien Febvre i els altres membres del grup dels *Annales* i molt principalment amb Fernand Braudel, en qui veié immediatament el mirall de la perfecció historiogràfica i un marc concret per interpretar i relativitzar la decadència de Catalunya.⁷⁷ En aquesta nova fase, l'antiga consigna de Febvre criticada per Berr s'havia imposat —malgrat que el mateix Febvre havia excel·lit personalment en estudis històrics articulats a l'entorn d'una biografia—, i la pràctica historiogràfica exhibida en la revista *Annales* es decantava decididament pels estudis sobre els fenòmens col·lectius, sovint amb menysteniment polèmic del paper dels individus en la història. Aquest influx francès consolidava l'evolució d'un Vicens disposat a deixar enrere els enfocaments biogràfics.

A mesura que la seva forta personalitat s'eixamplava i d'acord amb el canvi de referent metodològic, l'actitud de Vicens respecte als seus col·legues catalans variaria considerablement: convenia articular tots els materials disponibles a l'entorn de l'ideal de la síntesi. Amb empena característica, va saber generar als anys cinquanta un ambient de col·laboració pràctica, que el va sobreviure fins a mitjan decenni de 1960, a l'entorn del projecte de reelaboració col·lectiva de la història de Catalunya batejat amb el nom —ben equívoc, per cert— de *Biografies catalanes*.

Insertit en aquesta sèrie, el darrer dels grans llibres de Vicens, i potser el més influent, *Industrials i polítics*, no és altra cosa que una aplicació variada al cas de la Catalunya del segle XIX de les teories de Berr i de Braudel sobre la relació dialèctica entre els diversos ritmes que coexisteixen dins el moviment històric, des de la lentitud extrema dels fenòmens geogràfics o biològics fins a l'activitat contingent i fugaç dels individus, passant per les fluctuacions a mig termini: les econòmiques i les generacionals.⁷⁸

Teoria inicial sobre el municipi i la monarquia

Lluny encara d'aquesta decantació personal de 1958, obtinguda al marge de la investigació documental, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, la gran

77. VICENS, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II...*, p. 5-6, «Introducció», signada el 1951.

78. JAUME VICENS I VIVES i MONTSERRAT LLORENS, *Industrials i polítics del segle XIX*, Barcelona, Teide, 1958.

Portada de la Casa de la Ciutat, obra de Jordi Joan, 1400, amb l'extrem doblegat per adaptar-se a la reforma de l'edifici el 1840. Fotografia d'Stanislav Biel Lorente. MUHBA

obra de joventut, es presenta, en canvi, com el resultat de la confluència entre les doctrines tradicionals de l'Estat monàrquic espanyol i la moderna legitimitat del culte a la personalitat, entroncada amb la ideologia evolucionista i les seves impredecibles derivacions.

En una extraordinària confessió preliminar de les raons del seu enamorament amb el segle xv, Vicens canta la seva simpatia per les etapes de transició, on els fets històrics són especialment vius i «els homes que els produeixen i experimenten són també més lliures, en el sentit de més humans, de més ells mateixos». I les celebra des d'una època –la primera meitat del Noucents– que, pel seu dinamisme, li sembla anàloga a la segona meitat del Quatrecent:

Nosaltres, homes d'una d'aquestes etapes commogudes de la Humanitat, afectats per uns problemes que no són iguals en aparença, però que en el fons responen a les mateixes inquietuds, trobem més comprensives i més pròximes al nostre sentir les maneres d'actuar i reaccionar de les societats sotmeses a les mateixes preocupacions i als mateixos desplaçaments.⁷⁹

No cal subratllar que, en aquesta suposada proximitat entre la segona meitat del segle xv i la primera del xx, Vicens no hi veia sols una oportunitat per comprendre empàticament el passat, sinó també la possibilitat de projectar les lliçons del passat sobre els dilemes presents. Al capdavall, una legitimitat utilitària de la professió d'historiador.

Seguint la proposta d'Henri Berr, és a dir amb la brúixola apuntant cap al protagonisme individual, Vicens comença l'argument de la seva tesi doctoral amb una descripció de «l'ambient –fets lògics i necessaris– en què es mouen uns personatges –unitats coordinadores–», seguida d'un retrat de «l'estructura de les institucions que van sofrir les conseqüències de l'actuació dels personatges moguts per categories històriques superiors»; és a dir, un retrat de les institucions municipals de Barcelona.

Seguint Henri Pirenne, Vicens evoca l'evolució general europea des que el renaixement del comerç i l'auge de les ciutats hauria iniciat al segle xii un procés que mostraria «tota la seva força revolucionària en els segles xv i xvi, especialment en el període comprès entre la segona meitat d'aquell i la primera meitat d'aquest». Però ja abans, al segle xiii, s'haurien tocat les conseqüències immediates del procés: «la renovació dels sistemes culturals i artístics, el desintegrament de l'organització feudal, el naixement de les classes lliures burgeses i el plantejament de l'evolució de les monarquies patrimonials cap a les de caràcter nacional». Tot seguit, Vicens emfatitza el paper central de les

79. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 11-12.

ciutats en aquesta fase històrica: «La clau de volta del sistema fou la burgesia i el seu òrgan: el municipi».⁸⁰

Ara bé, l'equilibri social, polític i econòmic establert al segle XIII, basat en l'aliança de la monarquia i la burgesia contra el feudalisme, «no era més que transaccional». Per mostrar cap a on anava l'evolució, Vicens s'agafa a les aportacions de dos estudiosos alemanys de les doctrines polítiques medievals –Otto von Gierke i Georg von Below– i combrega explícitament, com ells, amb el discurs interessat dels intel·lectuals que giraven al voltant de les monarquies medievals:

Els teoritzadors monàrquics exposaven la necessitat d'arribar a una estricta aplicació dels principis fonamentals del dret romà de la baixa època, aspiració que no s'aconseguiria sense la reducció al príncep i al monarca de tota l'autoritat jurisdiccional, disgregada abans com a conseqüència de l'establiment del feudalisme i de les concessions atorgades a la burgesia per a facilitar el suport necessari a la reialesa en la seva lluita contra el sistema feudal.⁸¹

Aprofitant ara les explicacions de Werner Sombart sobre l'origen del capitalisme, Vicens al·lega que, un cop trencades les traves feudals en el camp, la transformació econòmica «tendia a inutilitzar el paper exercit pels municipis»; és a dir, feia obsolet el tancament proteccionista de les economies locals:

La gestió econòmica del municipi, arrelada amb força de tradició des del XIII, en desplaçar-se completament dels nous rumbos exigits per la primera economia capitalista, contribuïa a fer-los no solament innecessaris ans pertorbadors.

La conclusió és dràstica:

Econòmicament, el municipi havia dit la seva darrera paraula.

Dins les ciutats, les dissensions entre la noblesa urbanitzada i l'alta burgesia, d'una banda, i el poble menut, de l'altra, van fer que els dos partits apel·lessin a la monarquia, amb el resultat que aquesta, «en veure's així sol·licitada, pogués prescindir de l'entesa anterior amb els municipis i sotmetre'ls a les normes exigides per la nova evolució econòmica i política».⁸²

80. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 81.

81. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 81-82.

82. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 82.

Sempre segons la síntesi de Vicens, les condicions de l'evolució conflüen a augmentar l'autoritat monàrquica i a fer-ne un agent revolucionari, amb independència de la consciència i la voluntat dels mateixos reis:

L'establiment de la monarquia autoritària, producte del temps, fou també una revolució exigida no per uns homes –els reis– sinó per un ambient històric que els feia actuar, com diríem amb mots actuals, en forma subversiva.⁸³

Dins la ja extensa panòplia de la producció acadèmica europea acumulada a la ratlla de 1935, Vicens havia triat unes referències de valor desigual, però totes elles útils per prefigurar, fins i tot en el detall cronològic, unes tesis sobre la relació entre Ferran II i el municipi de Barcelona que, suposadament, haurien hagut de néixer del contacte incontaminat amb els documents originals:

Seria erroni voler plantejar la qüestió de la Ciutat de Barcelona com a sola en el temps. Es tracta d'un problema general que afecta l'evolució del règim dels municipis a tota Europa, que amb cronologia aproximadament igual registra els mateixos casos i els mateixos fenòmens.⁸⁴

Aquestes frases formen el frontispici de l'apartat que aborda la primera suspensió de les eleccions municipals per Ferran II el 1490 i la reforma plasmada en el privilegi de 1493. Vicens hi repeteix, amb paraules diferents, l'argument històric general que acabem de ressenyar i, en nota, addueix *in extenso* els estudis d'Henri Pirenne, Julien Luchaire, Robert Holtzmann, Charles Petit-Dutaillis i altres historiadors europeus.⁸⁵

En la descripció del règim del Consell de Cent barceloní, que serà afectat per la intervenció del Rei Catòlic, Vicens es deixa impressionar per la constatació que «no li mancava cap organisme ni cap instrument per realitzar els seus complexos objectius», de manera que «teòricament la Ciutat de Barcelona podia desenvolupar-se de manera perfecta».⁸⁶

L'anàlisi que sosté aquesta admiració es basa en l'estudi de l'estructura institucional i els mecanismes de funcionament de la segona meitat del segle xv. Però Vicens, adoptant la cronologia del desplegament dels municipis en altres països europeus, assigna la perfecció formal del règim barceloní al segle XIII, moment, en efecte, dels cèlebres privilegis fundacionals atorgats per Jaume I. Així, pot suposar que el municipi barceloní anterior a les crisis

83. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 100.

84. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 90.

85. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 90-97.

86. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 142.

dels segles XIV i XV va ser obra d'unes generacions «geloses del bé municipal i amants de la col·lectivitat que representaven».⁸⁷

Aquesta imatge mítica menysté la diferència que sempre, també al segle XIII, hi ha entre les formes institucionals i la pràctica que s'hi empara. No descansa sobre un coneixement real de la minsa estructura muntada en temps de Jaume I i Pere el Gran ni pot calibrar, per tant, l'evolució estructural del govern municipal produïda des d'aleshores fins als temps d'Alfons el Magnànim.

De fet, l'evolució dels estudis sobre el municipi de Barcelona ha estat anòmala. A partir d'una imatge estàtica generada pels juristes al servei del Consell de Cent en el darrer segle de vida d'aquesta institució, el XVII, l'anàlisi històrica documental va començar, a la segona meitat del XIX, per les lluites en una fase avançada del desenvolupament institucional abans de procedir a un estudi genètic, que, en realitat, no arrencà fins els treballs de Font i Rius a mitjan segle XX. *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* i els altres escrits vicencians sobre la matèria tenen aquest punt feble, compartit amb tots els seus antecessors. I encara, Vicens s'hauria pogut beneficiar de les encertades i prou realistes consideracions de Sanpere i Miquel sobre els orígens i natura del règim del Consell de Cent.⁸⁸

La visió idíl·lica dels primers temps del municipi és confrontada per Vicens amb el “desplaçament” entre les formes institucionals i l'exercici del poder dels consellers després de la guerra civil de 1462-1472. El peculiar sentit retòric del nostre historiador no eclipsa un bon domini dels conceptes que ha decidit de fer servir:

Una institució no pensa. Té un sentit històric i una organització que procura respondre a aquest sentit. En canvi, té vida per uns homes que són els qui la regenten, la desenvolupen i la fan morir. Aquests homes retenen el veritable esperit de la institució i aquesta sofreix amb llurs lluites i s'alegra amb llurs èxits. Ara bé, els homes que crearen la institució l'adaptaren a llurs necessitats, però aquells que els succeïren en el seu si tenen unes noves ambicions i uns nous desigs. A poc a poc desplacen l'esperit de l'organisme de la constitució que li fou donada primitivament. Amb el temps aquest desplaçament és més notable. Cal reajustar la constitució o el regiment de la institució al nou esperit dels seus homes; i tot seguit recomença el desplaçament.⁸⁹

87. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 158.

88. SANPERE, *Barcelona. Son passat, present y porvenir*, p. 50-51, 113-114 i 123-124.

89. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 107.

Clau de volta amb l'escut dels Reis Catòlics al monestir de Sant Jeroni de la Murtra, Badalona, anterior a 1492. Fotografia de Javier Bustamante. Arxiu fotogràfic Sant Jeroni de la Murtra

Malgrat la perfecció formal del municipi barceloní –se suposa que heretada d'altres temps–, el seu funcionament real en el període que Vicens estudia amb documents li apareix com a molt defectuós. L'historiador no estalvia els termes més dramàtics per descriure-ho: «el municipi de Barcelona pateix, quasi tot el segle XV, un mal de mort», la composició oligàrquica i els abusos del poder constitueixen una veritable «patologia de l'administració municipal».⁹⁰

La manca de clarividència dels governants locals del Quatrecent, lligada a la defensa dels seus interessos de classe en detriment dels del conjunt de la col·lectivitat urbana, feia impossible una solució endògena:

Si la Ciutat s'arruïna i es despobla, si Barcelona decau i no es rehabilita, l'oligarquia creurà en tots els factors exteriors i amb enemics encoberts, però certers. I en canvi, no veurà la part que ella mateixa ha tingut en el seu desballestament i caiguda.⁹¹

90. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 106-107.

91. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 159.

A la llum de la teoria macrohistòrica que l'investigador ha muntat per acostar-se al segle xv, aquest defalliment col·lectiu sembla poc menys que inevitable, però –potser perquè l'estimulen experiències molt més properes en el temps– Vicens blasma repetidament la classe dirigent catalana d'aquella època llunyana amb un to admonitori que pot sorprendre de trobar en un historiador amb pretensions científiques. En qualsevol cas, enfront de la miopia de l'oligarquia barcelonina del darrer quart del segle xv, Ferran II li apareix com l'individu providencial, a l'alçada de les necessitats del temps, marcats per la tendència a superar els localismes feudals o municipals i a establir solidaritats econòmiques i polítiques d'abast territorial més ampli.

Vicens no pot negar els inconvenients que el creixement del poder reial comporta per a la dinàmica local, en particular els problemes derivats de la unió dinàstica que posa immediatament en primer rengle els afers relatius als dominis de la reina Isabel. El compromís de Ferran el Catòlic com a actiu rei consort de Castella es fa sentir a Catalunya i als altres reialmes de la Corona d'Aragó des del mateix inici del regnat. És el fenomen de l'absentisme dels monarques, tastat ja sota Alfons el Magnànim i que, d'ara endavant, es demostrarà irreversible. Vicens no ho defuig sinó que n'aixeca acta des de bon començament:

durant els trenta-set anys de regnat Ferran II es deturà ací [a Catalunya] només que el 1479 (un mes), el 1480-81 (prop d'un any), el 1492-93 (un altre any), el 1495 (mig any), el 1503 (altre mig any) i el 1506 (dos mesos).

El seguiment detallat de les relacions polítiques del rei i la societat catalana li revela que l'absentisme no és un fet innocu. Perquè, sempre, la presència física del monarca a Barcelona o al Principat «coincideix amb la presa en consideració o en l'execució d'una sèrie de mesures altament beneficioses per a Catalunya». En canvi, quan no hi era, «mancava aquella comunicació permanent i efusiva que genera la compenetració amb les necessitats vitals d'un país». Tot i així, aventura una tesi molt estimada pels corifeus de la concentració del poder:

L'únic avantatge de l'apartament del rei era que es veia lliure dels apassionaments dels afers i que, per tant, els podia resoldre amb serena raó i judici segur.⁹²

Únic avantatge, però no pas menor dins l'argumentació de l'historiador. Perquè Vicens fa del sentit de justícia una de les qualitats eminentes del seu

92. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 92.

Constitutiones fetes per lo illustrissimo e serenissimo senyor Rey don Ferrando Rey de Castella de Arago a. En la segona cort de cathalunya celebrada en Barcelona En lany Mil. CCC. lxxxiiij.

In nomine domini nostri Jesu christi. Pateat vniuersis q̄ cum nos Ferdinandus dei gracia Rex Castellæ Aragonũ Legionis Siciliæ Granatæ Valentie Gallicie Matoricarũ Hispaniæ Sardinie. Cordube. Corsice. Murcie. Beentis. Algarbi. Algeyrie. Gibaltaris ac insularũ. Anarie. Comes Barchinone. Dñs viscayæ et moline Burthe narũ et Neopatrie Comes Rossilionis: et Ceritanie Marchio oristani Comesq; Sociant mandauisse mus curiam generalem Cathalanis pro exaltatione nostri Regalis dyadematis et pro bono statu principatus Cathalonie et vtilitate reipublice principatus eiusdem in hac ciuitate Barchinone celebrandam: et ad eandem curiam: que congregata et celebrata fuit: et in presentiarũ celebratur in domo Refectorij maioris monasterij sancte Anne ciuitatis predictæ Barchinone contiuissent prelati et persone ecclesiastice: Barones Mobiles Milites: et homines de patico ac iudici et curatores vniuersitatu: ciuitatu: et villaru Regaliũ dicti principatus Cathalonie Quorũ nomina inferius sunt descripta cum quibus habuim⁹ tractatũ et deliberationem plenariam de infrascriptis: De consilio approbatione et concessu eorundem Constitutiones Confirmationes Articuli et Capitula quedam fecimus: edidimus: et concessimus in huncqui sequitur modum, a ij

personatge, la que l'exculpa dels possibles errors i assegura la seva vàlua com a agent d'un canvi històric que, entre d'altres coses, seria també un progrés moral.

A banda de l'absentisme, els efectes nocius del qual es van fer sentir en diverses conjuntures –sobretot en els primers anys del regnat, perquè després la maquinària del poder reial a Catalunya es desenvolupà d'acord amb la nova normalitat–, la implantació de la nova Inquisició unificada amb la castellana és l'altre gran escull *a priori* per al propòsit apologètic de Vicens. El capítol que li dedica, escrit seguint Carreras i Candi i com a rectificació dels criteris d'aquest historiador, no aconsegueix, en el fons, altra cosa que amagar la funcionalitat unificadora de l'operació i la seva brutalitat darrera una invocació genèrica a l'esperit dels temps:

La Inquisició, fenomen eixit de l'ambient religiós de l'època, havia triomfat arreu gràcies a la voluntat totpoderosa i irreductible de Ferran II. No es cregui, repetim, que aquest col·laborés en el seu establiment per motius polítics o financers. L'ideal catòlic, exclusivista en una època d'exclusivismes, havia estat l'únic incentiu que motivà el rei a emprendre la seva implantació en els regnes de Castella i de Catalunya-Aragó. A dit ideal s'havia sacrificat el benestar de moltes de les ciutats castellanques, andaluses, aragoneses, valencianes i catalanes. Importants fonts de treball i de prosperitat havien emigrat del país. ¿Però què importava això a aquells homes que sacrificaven els béns materials als espirituals que se n'esperaven obtenir? Era un concepte totalitari, una visió del món, que nosaltres a penes podem arribar a capir.⁹³

El camí de la recerca

Fent abstracció de les grans dedicacions del Rei Catòlic –la implantació d'una ortodòxia cristiana, la política expansiva en l'escenari europeu i mediterrani i l'atenció als afers interns de Castella–, l'avaluació final de Vicens a *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* vol cenyir-se a la seva actuació com a rei propi de Catalunya. L'estudi empíric de les relacions del monarca amb el municipi de Barcelona i amb la societat catalana en general introdueix matisos interessants en la visió *a priori* que hem resseguit fins ara:

Home del seu temps, és cert, i, per tant, responent d'una manera completa a les necessitats històriques de l'època. L'hem vist enèrgic, exacerbant i irreductible o amable, encoratjador i transaccionista. La seva política no ha estat, a vegades,

93. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 423.

prou legal, ni la seva acció prou delicada. L'orgull de la reialesa, la necessitat de mantenir la seva autoritat, el desig de conservar el prestigi del seu poder, sentiments puixants en la seva ànima, l'han obligat a ferir, en certs moments, idees i aspiracions no per contraposades menys legítimes; però això no ho ha executat empès per cap baixa intenció, ni cap mal egoisme. Es trobà emplaçat en un moment de grans responsabilitats històriques, era de transformacions i de reformes, i ell les emprengué sincerament i honrada, convençut que era l'única persona capaç per a resoldre-les i menar-les a bon fi. Per això no vacilà mai en el que cregué compliment del seu deure. De l'èxit de la seva obra, ens en parla la seva persistència. Vigoritzà la Generalitat de Catalunya i la Ciutat de Barcelona, i les féu aptes per a resistir, durant més de dos segles, les escomeses centralitzadores de Castella, temptatives nascudes a l'escalf de la ideologia nova de noves teories polítiques i administratives. Sense la seva obra de reforma potser no hauria estat possible comprendre la Catalunya del 1640 i del 1714.⁹⁴

Antoni Rovira i Virgili trobava que les darreres frases de la citació que acabem de reproduir havien estat escrites pel seu autor «deixant-se anar al grat de la fantasia», de manera que considerava que «és tan desenfocat aquest paràgraf que la seva reproducció estalvia de contradir-lo».⁹⁵ El contrast amb les visions històriques del catalanisme és, en efecte, flagrant. És comprensible que, adreçant-se als lectors de la *Revista de Catalunya*, Rovira s'abstingués de fer cap comentari sobre la “vigorització” de la Generalitat i el Consell de Cent per obra de Ferran II.

Potser no ha cridat tant l'atenció que les paraules de Vicens no encaixen tampoc amb les funcions assignades pels teòrics de l'Estat modern als monarques del Renaixement com a liquidadors dels particularismes locals ni –per parlar del context més immediat– amb la visió dels Reis Catòlics emanada de la historiografia oficial espanyola i de la docència d'Antonio de la Torre.

Justament per això són importants. Més enllà del to provocatiu, aquestes frases indiquen el camí personal que Jaume Vicens i Vives s'anava llaurant en diàleg amb els documents i que comença a expressar-se *in extremis* a la tesi doctoral, amb aquest intent de trobar una tercera via entre les dues tradicions polítiques i historiogràfiques que l'envolten i el condicionen.

Dins el text darrerament transcrit, cal parar esment al reconeixement de la legitimitat de les idees i les aspiracions dels consellers de Barcelona, tot i que confrontades amb les del seu heroi. Aquesta comprensió de la lògica dels consellers haurà estat la base per deixar feta, a disposició del lector modern, una gran aportació a la història municipal pròpiament dita, per desgràcia sense

94. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 414.

95. ROVIRA I VIRGILI, «Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516»... , p. 607.

continuitat dins la trajectòria vicensiana. I sobretot, cal prendre molt seriosament la paradoxa d'un monarca tendencialment absolutista que hauria treballat contra l'absolutisme. Anuncia desenvolupaments futurs que el jove doctorand de 1936 no podia preveure encara però per als quals anava ja treballant.

El procés de les reformes municipals

Giménez Soler exigia concentrar-se en la reconstrucció documental i desqualificava l'aplicació d'hipòtesis com a exemptes de valor en història. Un dels problemes de la doble prescripció tardopositivista és que afavoreix en els seus practicants una dissociació entre el treball d'arxiu, veritable especialitat de l'escola on pot arribar a donar fruits òptims, i l'inevitable aflorament de bocins d'interpretació que facin comprensible la coordinació de les notícies. Com que no hi ha cap regla per generar aquestes idees i per articular-les amb els fets, i l'atenció de l'investigador és absorbida pel tractament tècnic de les fonts, el marc interpretatiu sol ser insuficient o, fins i tot, inadequat als materials recollits. És aquest el cas del treball doctoral de Vicens.

El problema és molt palès en els dos temes col·laterals de la seva narració històrica, el conflicte remença i la implantació de la Inquisició, per l'existència d'antecedents historiogràfics d'un cert pes. Les idees que el nostre autor hi aporta estan sovint més marcades per la voluntat d'enfrontar-se de manera sistemàtica amb els historiadors anteriors que no pas per la lectura "ingènua" dels documents originals. Però la desviació no és menys important en la part principal de l'obra, és a dir en la reconstrucció i interpretació del procés de les reformes municipals, on la historiografia era força més prima i, per tant, sols podia alimentar la capacitat reflexiva del nou investigador amb interpretacions molt rudimentàries sobre dades esparses i sovint errònies. En relació amb aquesta part, la insistència apologetica de Vicens és més innecessària i, sobretot, tendeix a eclipsar les veritables descobertes de la seva recerca.

L'efecte general del discurs vicensià fou sintetitzat amb força encert per Antoni Rovira i Virgili:

l'autor de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* pren contínuament partit en els afers de què tracta, i així la visió que n'ofereix és fortament i predominantment subjectiva. Amb aquest mètode coacciona constantment el lector. Per compte de donar-li elements de judici, li dona el judici fet.⁹⁶

No es tracta estrictament de subjectivitat, en el sentit d'aplicació d'apriorismes individuals, sinó d'influència determinant de les teories macrohistòriques

96. ROVIRA, «Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516»..., p. 592-593.

sobre l'evolució política en el traspàs entre l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna, que porten Vicens a aprofitar qualsevol indici que pugui acreditar la decadència de la institució municipal i el protagonisme de la monarquia.

Ara bé, la massa de fonts autenticades, en gran part de procedència municipal, que l'investigador recull i treballa amb la circumspècció típicament positivista, no li ofereix gaires oportunitats per desenvolupar aquella visió genèrica. Això produeix una dissociació entre les afirmacions generals que articulen el llibre i el detall de la reconstrucció històrica, on l'investigador, sense estalviar les expressions de la seva resistència mental enfront dels suggeriments emanats de la documentació, ha d'anar introduint matisacions importants.

La tesi principal de Vicens per al primer tram de la seva narració històrica és que «el període que s'estén del 1479 al 1490 és l'època de les complaences i els fraus, manifestacions de la descomposició del municipi i de la vida barcelonina menada per l'oligarquia».⁹⁷ Per demostrar aquesta descomposició, arrenclera tot un seguit d'exemples de lluita interna contra els fraus i la corrupció que es produïen en l'administració municipal d'aquell temps, si fa no fa com en qualsevol altra institució humana.⁹⁸ L'historiador ho aprofita per fer aquella vaga evocació d'una edat d'or ja esmentada: «És una generació que ja no comprèn els sentiments d'aquelles altres, geloses del bé municipal i amants de la col·lectivitat que representaven».⁹⁹ Però, en el si d'una institució, l'existència de lluita contra la corrupció no acredita un defalliment moral, com pretén Vicens en aquest passatge. La descripció que ell mateix fa d'una institució on niaven els partits i les faccions en pugna permetria una altra pintura, no necessàriament d'esplendor ètic, però sí més eloqüent sobre els mecanismes que podien desembocar en l'autocontrol d'una administració participada per grups socials diversos.

En qualsevol cas, la impressió de decadència que l'historiador vol crear queda immediatament alterada per la crònica de les conselleries que es van succeint des que comença el regnat de Ferran II els primers mesos de l'any 1479.

En aquesta arrencada, l'element més remarcable –i anòmal– és l'absentisme del nou monarca i els ajornaments reiterats de la seva primera vinguda a Barcelona, reclamada per les institucions catalanes per formalitzar la relació i poder encetar l'obra de govern. Perquè ningú no discutia aleshores les funcions directores del rei dins el tram constitucional. Al contrari, es trobava a

97. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 152.

98. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 154-155.

99. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 158.

faltar el seu impuls imprescindible. El municipi de Barcelona no era pas una república independent ni ho pretenia ser.

Tot seguit, Vicens ha de començar a reconèixer la diligència dels consellers i el valor impensat de les seves propostes:

No hem de negar que la majoria de les indicacions que féu la Ciutat de Barcelona estaven basades en la més estricta justícia i que el pla general que els consellers proposaven per a liquidar l'època de les "torbacions" era encertat, com després es provà en acceptar Ferran II la majoria dels suggeriments.¹⁰⁰

És clar que aquesta acceptació no prova l'encert ni la justícia de les indicacions municipals, sinó simplement que la iniciativa corresponia als consellers i que el rei seguia les indicacions dels magistrats barcelonins.

El municipi és en aquells primers anys regit des de la conselleria primera per «la gran tètada dels barcelonins de la generació de la lluita contra Joan II»: Jaume Destorrent (1478-1479), Ramon Marquet (1479-1480), Joan Bernat de Marimon (1480-1481) i Pere de Conominés (1482-1483).¹⁰¹ Els dos primers són caracteritzats per Vicens com a representants característics de l'oligarquia, el tercer com «un [...] dels pocs homes deslligats de tota influència partidista» i el quart, com el responsable d'«una de les més serioses escameses contra l'oligarquia».¹⁰² No obstant aquestes diferències d'adscripció, el balanç de les quatre administracions li sembla igualment positiu, a diferència de la conselleria de Guillem Oliver (1481-1482), més mediocre, però encara «composta per homes senzills que aplicaren llur modest esforç a encaminar la Ciutat cap a millors viaranys».¹⁰³ Es fa palès, doncs, que el concepte monolític d'una oligarquia irresponsable que conduïa Barcelona al desastre es dilueix en arribar a la història concreta.

Vicens retrata com a individus intel·ligents Destorrent i Marquet: el primer, una persona de formació jurídica, que maniobra amb encert, i el segon, un home «un xic menys dúctil potser i, en conseqüència, més obstinat i decidit a portar a cap la liquidació definitiva de les "torbacions"». Era un membre de la part més rica de la societat barcelonina i, per tant, molt afectat per l'incompliment dels compromisos financers de la Diputació envers el municipi que s'arrossegaven des de la guerra civil.¹⁰⁴

100. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 171. Vegeu també p. 187.

101. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 253.

102. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 149-151.

103. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 251.

104. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 192-193.

Mentrestant, el rei afegia dificultats a la recuperació de les finances catalanes en demanar per sorpresa a la Diputació 163.000 lliures en concepte d'interessos endarrerits i impedia la discussió d'aquesta demanda en el si del Consell de Cent prohibint «el funcionament d'una comissió municipal, elegida de conformitat amb uns privilegis que el monarca acabava de jurar». Vicens ho considera un fet greu, sense justificació, però en responsabilitza un dels secretaris del monarca, Alfonso de La Cavalleria, i no Ferran II en persona.¹⁰⁵ En qualsevol cas, en aquest com en altres errors nascuts de la inexperiència del sobirà, del seu allunyament físic o dels mals consells de l'entorn cortesà, el monarca haurà de fer-se enrere de les seves pretensions.

L'obra de les Corts de Barcelona de 1480-1481, convocades per obtenir amb urgència cabals per fer front a dos problemes de política exterior –la irrupció turca a la Mediterrània central i la recuperació del Rosselló i la Cerdanya– reflecteix el pes dels estaments sobre un rei encara poc consolidat en el tron.

L'aprovació de la constitució *Com per lo senyor rei*, de 10 de març de 1481, que renovava la vigència dels abusos feudals sobre els pagesos, és adequadament presentada per Vicens com una imposició dels estaments, que aprofitaren la compromesa conjuntura política i militar. La recrudescència de l'explotació senyorial va ser l'atiador de la revolta pagesa que esclataria el 1484-1485.¹⁰⁶

La part de la producció legislativa d'aquelles Corts que l'historiador considera positiva i que té com a peça central el cèlebre capítol *Poc valria*, denominat Constitució de l'Observança, és presentada com l'expressió de l'actitud sincera del rei que la signà:

Tot aquest bloc de disposicions ens pot donar idea de la bona voluntat de Ferran II de procurar el ressorgiment polític i econòmic de Catalunya.

Però tot seguit afegeix una altra perspectiva, no sols més ajustada a la realitat política del temps, sinó que deixa veure el protagonisme dels estaments, i en particular del municipi de Barcelona, en aquest punt crucial del regnat:

L'entesa amb la Ciutat de Barcelona havia donat resultats excel·lents. Totes les proposicions aprovades havien estat, amb anterioritat, indicades o suggerides pels consellers, i el rei no havia fet més que recollir aquests desigs i plasmar-los complidament.¹⁰⁷

105. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 197.

106. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 296.

107. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 226.

El mateix any de 1481 fou signat pel rei el privilegi municipal que reformava el sistema d'eleccions de càrrecs vigent des del privilegi de 1455. Vicens explica que aquesta reforma, proposada pel conseller en cap Marimon, tenia per objectiu eliminar abusos. I en polèmica amb Sanpere, que hi veia les perverses intencions del rei i un primer cop de l'absolutisme contra el municipi, té interès a aclarir que «si Ferran II s'assabentà d'alguna cosa de les interioritats del municipi de Barcelona fou per boca dels mateixos consellers», que «no tingué el més mínim desig d'inaugurar una política de reformes de la Ciutat» i que «foren els consellers que li'n proporcionaren l'ocasió i, fins i tot, la norma de la seva primera reforma municipal».

En acabar les Corts, Joan Bernat de Marimon, encara des de la conselleria primera, dibuixà les «vies per a aconseguir el sanejament del municipi: la reducció dels censals, la disminució de salaris dels oficials de la Ciutat i, sobretot, la contribució dels eclesiàstics». Durant la conselleria següent, encapçalada per Guillem Oliver, Marimon fou «nomenat síndic de Barcelona per anar a la Cort Reial, i durant la seva missatgeria ell encetà davant Ferran II el problema del redreç de la Ciutat».¹⁰⁸

Tot seguit començaren les pressions municipals sobre el monarca perquè aquest, al seu torn, pressionés el Papa per aconseguir limitar els privilegis dels eclesiàstics que, a més de no contribuir a les despeses locals, frueïen d'avantatges pel que fa a la introducció de productes alimentaris que eren l'ocasió d'altres abusos econòmicament molt perjudicials. Avancem que aquestes gestions no fructificaren mai.¹⁰⁹

A la conselleria de Pere de Conominés «correspongué el mèrit de reunir tots els caps possibles i d'estructurar-los en un pla orgànic i eficient» de redreç de les finances del municipi.¹¹⁰ El 1483 una comissió interna de "sublevació" definí els cinc caps o capítols de la reforma: negociar amb els censalistes la reducció de les pensions, reduir els salaris dels oficials al servei de la institució, aconseguir l'aportació dels eclesiàstics, fer contribuir a les despeses municipals els llocs forans vinculats jurídicament a Barcelona i mantenir certes imposicions que s'havia cregut possible d'eliminar.¹¹¹ El Consell de Cent insistí perquè, en cap cas, no es poguessin executar separadament les cinc reformes; és a dir, els jurats representants dels diferents estaments urbans concedien als consellers la facultat d'engegar el sanejament financer, però a condició que les retallades de la despesa en pensions i salaris trobessin compensació en l'ampliació de la base impositiva.

108. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 230-234.

109. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 249-250.

110. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 253-254.

111. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 259.

Florí de Barcelona del regnat d'Alfons el Magnànim. Col·lecció Ramon Muntaner, Àureo & Calicó

Vicens interpreta aquesta clàusula com «un atac ferm a l'obra de Conomines» que retardava el redreç de manera indefinida d'acord amb els interessos oligàrquics. Però afegeix com a hipòtesi que la reacció seria responsabilitat d'un front força més ampli i heterogeni, format per «censalistes temorencs, oficials de la Ciutat cobejosos de llur benefici particular, eclesiàstics amb influència en el Consell, elements gremials espantats per la permanència de l'impost de la carn i del vi i verema».¹¹² Durant aquell any de 1483, l'activitat del rei fou de simple suport verbal als consellers, combinat amb una pressió per poder convocar la reunió dels estaments al marge de les normes constitucionals. Fou un altre intent impropri que no reeixí.¹¹³

Passat el tràngol de la guerra remença i els primers enfrontaments a propòsit de la nova Inquisició, es reprengué el redreç, amb anuència de Ferran II, tot i que Vicens especula un cop més sobre un protagonisme reial que no es desprèn del sistema de documents emanats dels diferents actors, sinó del to d'una carta del monarca destinada a pressionar els canonges de Barcelona:

Àdhuc sembla que s'atribueixi la represa de les tasques per a la consecució del restabliment de les finances municipals. Aquesta afirmació pot ésser discutida, si tenim en compte la deliberació dels Consells municipals de 19 de gener [de 1486]. Però cal no oblidar que la deliberació podia ésser influïda per alguna nova arribada de la cort. En tot cas, ens sembla molt probable que quan un dels ambaixadors [encarregats de formalitzar un atorgament de 50.000 sous de la Ciutat a Ferran II], Ramon Marquet, tornà per pocs dies a Barcelona, portava ordres bastant concretes del sobirà sobre el redreç, ja que fou poc després que els consellers instaren Ferran II perquè ordenés la contribució de la clerecia.¹¹⁴

112. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 260.

113. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 266-268.

114. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 11-12.

Portal de Santa Eulàlia del claustre de la catedral de Barcelona. Fotografia de Cristina Morera. MUHBA

L'any 1487, un rei absent pretenia convocar un Parlament de Catalunya i millorar decisivament la situació de la Diputació i la del Consell de Cent. «No serem cànchids de creure que els propòsits del rei eren completament desinteressats», reconeix Vicens, perquè «la campanya de Granada s'allargava per la resistència dels moros i calia donar un cop fort». Donant implícitament per feta una comunitat dels reialmes hispànics, l'historiador addueix que «de tots els països que constituïen la corona mancomunada de Ferran II i d'Isabel, Catalunya era el que menys havia contribuït a l'obra comuna», a causa de

la seva pobresa. De manera que «calia reconstruir-la i tornar-la eficaç com abans».¹¹⁵

En aquest clima se situa la intervenció règia per posar remei al “desgavell” de la Diputació del General el 1488 amb una suspensió de les eleccions clarament il·legal i el nomenament directe dels càrrecs. La polèmica amb la historiografia catalanista, que ho considerava un cop d’Estat,¹¹⁶ duu Vicens a extreure dels documents la imatge d’un Ferran II dubitatiu, però fermament aconsellat per les veus convergents del seu lloctinent, l’infant Enric, i de Jaume Destorrent. En definitiva, els principals instigadors de la intervenció del rei a la Diputació del General foren els cercles de poder del municipi de Barcelona, molt interessats a cobrar els deutes pendents des de feia anys.¹¹⁷

La nova iniciativa en pro del redreç sota la conselleria presidida per Joan Roig (1487-1488), partí també dels consellers, que demanaven suport al rei per obtenir la contribució dels eclesiàstics i dels llocs forans. La ferma intenció de completar l’operació dins l’exercici anual no pogué evitar un nou fracàs d’aquella conselleria, a causa dels errors comesos pels procuradors reials a Roma.¹¹⁸ Durant la següent conselleria, encapçalada per Joan Ros, major, i Joan Berenguer Aguilar (1488-1489), es repetiren les actituds de 1483: pressió del rei per engegar el sanejament financer al marge de l’obtenció de la col·laboració eclesiàstica, impossible malgrat la retòrica autoritària que Ferran II feia servir davant dels clergues;¹¹⁹ pragmatisme dels consellers per tirar endavant les reformes possibles; i oposició dels jurats a separar els capítols del redreç i engegar-ne sols els onerosos per a la col·lectivitat civil. El novembre de 1489 el rei va tallar el nus gordià en ordenar la reducció dels salaris dels oficials municipals, tot i que modificant el pla Conomines per afavorir alguns alts càrrecs. Vicens conclou:

Amb tot, l’aprovació del pla Ros-Aguilar significava una retirada de l’oligarquia i de la burocràcia davant l’escomesa del rei. Ja era hora. El redreç del municipi havia començat, doncs, pel redreç de la seva administració. Ara els sacrificis que s’imposessin als censalistes, al poble, a la clerecia i als forans serien compensats per l'exemple del propi sacrifici en el si de la mateixa corporació afectada per la

115. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 14.

116. Teodoro CREUS, «Un golpe de Estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XIII (1888), p. 61-169.

117. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 28-29.

118. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 38-45.

119. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 66.

ruïna econòmica. Els consellers podrien parlar als opositors amb la força moral que abans, indubtablement, no tenien.¹²⁰

No obstant aquesta conclusió parcial falaguera, l'any 1490 Ferran II feia al municipi de Barcelona una intervenció anàloga a la practicada abans a la Diputació. Per primer cop, Vicens estableix que l'acció obeïa a un pla específic del rei:

En intervenir a la Ciutat de Barcelona el rei volia: portar a la pràctica el redreç del pla Conomines i obtenir la remissió de l'antic regiment del municipi, per tal de poder dictar-ne un de nou que evités les infraccions i els desordres ocorreguts amb anterioritat.¹²¹

Però l'historiador documenta que el monarca es valgué de les grans famílies que havien anat presidint el municipi i, en particular, descriu el seu pacte amb Jaume Destorrent, qui, a canvi de favors personals, facilità la intervenció reial:

Ferran II aprofitava dez Torrent, la seva intel·ligència i el seu partit, per portar endavant els seus projectes de reformar el govern de la Ciutat de Barcelona; dez Torrent salvava l'oligarquia municipal de la desfeta que l'amenaçava [...]. L'entesa fou de moment un remei. Després un mal. L'oligarquia volgué assegurar per a sempre més el seu domini i exigí el privilegi del 1493.¹²²

En efecte, el seguiment de la història revela que els grans beneficiaris dels nomenaments reials foren d'entrada Jaume Destorrent i el seu cercle. El redreç es portava a terme el 1491 amb la contribució dels llocs forans, però sense la cooperació dels eclesiàstics. Tot i lamentar aquesta mancança, a la vista de «la minuciositat del pla dez Torrent», Vicens conclou que «allò que en Conomines no eren més que directrius, ací són fets».¹²³ Destorrent mateix fou nomenat regent de la Cancelleria i els seus familiars i partidaris foren nomenats per als principals càrrecs municipals. Després del seu antic apunt biogràfic sobre aquest polític barceloní, l'historiador potser hauria hagut d'estranyar-se menys de l'existència de corrupteles en els tractes entre Jaume Destorrent i Ferran II, però ara ho troba curiós:

120. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 69.

121. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 98.

122. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 103.

123. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 122.

Atemptat de Joan de Canyamàs contra el rei Ferran II el 1492, dibuixat en el dietari del Consell municipal. AHCB

...aquest era potser el problema més curiós de la intervenció reial en el municipi de Barcelona; un partit oligàrquic, en substitució dels grupets oligàrquics anteriors, s'oferia al rei per acabar amb aquests, però salvant-se ell i beneficiant-se tot sol del governament de la Ciutat.¹²⁴

No podem pas recapitular aquí les nombroses accions destacades de Jaume Destorrent des del començament del regnat –unes aparentment a favor de Ferran II i altres en contra–, però potser val la pena de tenir present que el mateix Vicens l'havia definit com el cap del “trust” dels carnissers, juntament amb Jeroni Albanell, i responsable principal dels abusos en aquest important ram de l'administració.¹²⁵ El rei havia de ser tan conscient del tarannà del personatge com de la seva utilitat a l'hora d'obtenir subsidis de la Ciutat de Barcelona, com també de que l'habilitat de Destorrent estava, primordialment, al servei d'una determinada perspectiva sobre quins eren els interessos barcelonins en cada conjuntura. Això matisa la imatge contrastada que Vicens dona sobre les visions respectives dels dos responsables principals de la reforma municipal el 1490-1491:

124. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 137.

125. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 232.

Mentre Jaume dez Torrent anava teixint aquesta trama d'interessos i consolidant la seva ja prou forta influència en el municipi, Ferran II es preocupava fonamentalment de la remissió del regiment. Ell actuava en un pla històric diferent del conseller en cap de Barcelona. Aquest vivia massa lligat als interessos municipals, perquè això li permetés una actuació elevada. Fatalment havia de caure en els errors i en els vicis que ell mateix atribuïa als consellers anteriors. En canvi, el rei, desvinculat d'aquelles ambicions, treballava en pro del que considerava, i era, una tasca noble: redreçar Barcelona i reformar-ne la seva constitució, tarada per defectes orgànics que dificultaven la bona marxa dels negocis públics.¹²⁶

El fet és que el rei deixà en mans de Destorrent l'obtenció de la facultat de reformar el règim instaurat per Alfons el Magnànim. L'acceptació de la illegalitat comesa per Ferran II en suspendre les eleccions municipals de 1490 per part del Consell de Cent el 27 de novembre de 1491 va significar, segons Vicens, que «el regisme medieval fou abolit», és a dir, que es produïa una discontinuïtat major en el règim que arrencava de temps de Jaume I al segle XIII. Ara bé, en aquesta mateixa deliberació exculpatòria del consistori municipal hi afloren uns principis que relativitzen una conclusió tan dràstica:

Però la burgesia i els menestrals barcelonins imposaren, en canvi, a Ferran II unes condicions bastant fortes. Salvaguarda de totes les llibertats que no fossin afectades per la transformació del regiment; obligació que aquest fos comú i general per a tots els barcelonins, encara que s'hi apuntés certa proporcionalitat entre la potència dels diversos estaments; i, especialment, obligació de fer el canvi “ab voluntat dels consellers i dels consells”.¹²⁷

No és d'estranyar que el resultat d'aquesta suposada “abolició” del municipi medieval aboqués a un privilegi de 1493 «que amplià els avantatges de l'estament ciutadà». El grup dels ciutadans honorats «no tenia cap esperit nou, altre que el de reconèixer la totpoderosa força de la monarquia, però també era conscient de la força de Barcelona i de la seva pròpia força». I per això, «en el moment oportú, el de la remissió, s'havia reservat el dret d'intervenir en la redacció de la nova forma de regiment», tot i que la seva victòria quedava enterbolida «per les paraules del sobirà que asseguraven que el nou regiment no seria perpetu i que es reservava tots els poders per modificar-lo».¹²⁸

126. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 139-140.

127. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 154-155.

128. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 184-185.

En qualsevol cas, els resultats pràctics del nou règim no foren gens falaguers, perquè atiaren els enfrontaments de faccions durant els anys 1494-1496, amb un rei absent o mer «espectador de la lluita entre destorrentistes i oposicionistes». Pere de Conomines i Jaume Destorrent, els caps dels dos partits enfrontats, foren els missatgers de la Ciutat nomenats per assistir a les noces del príncep Joan amb Margarida d'Àustria el 1497, i d'aquí Vicens dedueix, amb prou versemblança, que, en entrevistar-se amb Ferran II, es pogué parlar del mal funcionament de la reforma de 1493 i se'n plantegés una de nova, que arribà el 1498 amb la introducció del sistema insaculatori per a l'elecció dels consells i els consellers. El mateix Destorrent i Jeroni Albanell foren els redactors del nou privilegi, resultat de l'entesa entre els dos partits. En efecte, el nou règim electoral «naixia d'un desig fervent de concòrdia i harmonia entre els ciutadans barcelonins i no d'una pressió enèrgica del monarca».¹²⁹ Que després Ferran II es servís de les oportunitats de manipulació que sempre donen els sorteigs, és una altra història, efectivament.

La conclusió de Vicens sobre el privilegi de 1498, que val també per a la seva succinta crònica dels retocs posteriors del règim insaculatori, s'expressa en termes dubitatius:

I aquest desig, esperonat per la visió de la inutilitat i de la ineficàcia d'aquelles lluites, és un fet tan cert en la documentació posterior a la concessió del privilegi del 1498, que més d'una vegada hem estat temptats d'afirmar que aquest privilegi era un triomf aconseguit per les forces tradicionals de resistència del municipi sobre les pretensions autoritàries de la nova monarquia, o, almenys, una fórmula transaccional entre les dues forces. I, en aquest cas, mal s'avindria aquesta concepció amb la que sostindria un pla preconcebut de Ferran II.¹³⁰

La monarquia, reconsiderada

L'escola catalanista havia sostingut des del segle XIX –i encara sostindria després de Vicens– que la dinastia de Trastàmara, acostumada al gran poder que els reis tenien a Castella, s'esforçà per reduir Catalunya a la mateixa condició d'obediència, a destruir-ne les llibertats tradicionals i a implantar-hi l'absolutisme. Amb la sinistra habilitat característica dels monarques del Renaixement, teoritzada per Maquiavel, Ferran II hauria reblat el clau de la decadència catalana i hauria supeditat de manera definitiva el país al projecte d'Espanya, pastat des de Castella.

129. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 232-234, 238, 241 i 287.

130. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 241-242.

Com hem recollit al començament, enfront d'aquesta teoria, Vicens adoptà l'estratègia d'afirmar de manera sistemàtica, a la llum de la lletra de les declaracions escrites de Ferran el Catòlic, que els sentiments reials envers Barcelona i Catalunya foren positius i que les accions que desplegà foren clares, sense duplicitat. Això fa que la imatge global de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* sigui la d'una apologia del sobirà, perquè, de fet, els cinc aspectes de la seva política sotmesos a revisió —«atac de Ferran II a l'economia barcelonina i catalana, problema remença, problema de la Inquisició, intervenció reial a la Generalitat i intervenció a la Ciutat de Barcelona»¹³¹— el mostren en actituds molt diferents. La lletra menuda de l'obra ens en dona proves concloents.

Si l'entestament a introduir la Inquisició castellana el presenta amb trets en el fons no gaire dissemblants als dibuixats pels historiadors catalanistes —i el mateix Vicens remarca l'impacte econòmic negatiu de la repressió contra jueus i conversos—, és clar que això no vol dir que no puguem acceptar com a sinceres les expressions benèvols i les accions positives de Ferran II en pro de la recuperació barcelonina, tot i que el tram de notícies sobre mesures específiques és poc dens i el suport per avaluar-ne els efectes era feble en aquell moment tan primerenc de la historiografia econòmica.

No és gens arriscat suposar que, en termes genèrics, el monarca volia que Barcelona, com qualsevol altre territori sota la seva sobirania, prosperés materialment, perquè d'això depenia disposar de cabals per a la seva política exterior. Altra cosa era que no pretengués afirmar el seu control sobre les institucions locals que tenien la clau de les riqueses generades per la societat urbana. L'enllaç entre l'afany de redreçar els comptes municipals i de "sublevar" l'activitat a Barcelona i el profit que el rei n'esperava treure és palesat en moltes de les cartes de Ferran II.

Vegem com a exemple la carta de Ferran II al cardenal Roderic de Borja, de 19 de febrer de 1489, per interessar-lo en la reclamació que els eclesiàstics contribuïssin a les arques municipals:

...haura comprendido vuestra muy reuerenda persona el stamento en que sta aquella nuestra Ciudad de Barcelona, por tener mucho mayor, sin comparacion, la sallida que la entrada, a causa de la tanta graueza de pensiones de censales que paga assi a ecclesiasticos como a seglares, allende que deue ya pensiones reçadas de mas de dos annos. Tanto, que, si algun remedio no se toma, ser le ha forçado venir a perder el credito; y perdiendo lo no es para jamas poder lo cobrar, ni nós nos podremos seruir ia mas della, como acostumbrauan seruir se los reyes

131. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 15.

nuestros antepasados. E es verdat que para remediar este inconueniente de algun tiempo aqua se tracta del redreço de aquella....¹³²

És clar igualment que les tensions entre el municipi i la Casa Reial, que giren a l'entorn de la lluita pels recursos, no foren exclusives del temps de Ferran II ni dels Trastàmara, segons creien els historiadors catalanistes del segle XIX. Si aquestes confrontacions van ser més accentuades amb els Trastàmara que amb els reis del Casal de Barcelona, això probablement no és degut a una millor sintonia amb aquests, a cap sentiment nacional compartit. Descansa en el fet que, fins avançat el regnat de Pere el Cerimoniós, la dinàmica del pactisme no havia proporcionat al Consell de Cent prou autonomia com per enfrontar-se al seu senyor, en un context on tant el rei com el municipi eren poders feudals i actuaven com a tals.¹³³

Pel que fa al desplegament del conflicte remença, es fa difícil de no veure que el probable desig d'impartir justícia de Ferran II quedava interferit per la seva contínua set de donacions per fer front a les despeses bèl·liques i per l'absentisme que fomentava la mateixa política d'expansió militar. En el moment de l'atac dels remences al territori immediat a la ciutat, és significatiu que, a banda del desencontre amb els consellers de Barcelona, no hi hagués bona coordinació entre el rei i el seu propi lloctinent, el primer dels que havia de nomenar per compensar la seva absència. De la mateixa manera que passaria en moltes altres conjuntures del regnat amb altres delegats i oficials reials, el cosí germà del rei, l'Infant Enric d'Aragó, comte d'Empúries, no respongué aleshores a la imatge mítica del bon governant al servei de les "categories històriques superiors":

La posició de l'infant Enric en aquests primers moments és poc clara. [...] Pel càrrec [...] havia d'ésser neutral entre els dos bàndols. Per la seva naixença se sentia integrat amb els antiremenes. [...] Les seves instruccions eren: castigar Pere Joan Sala per les seves malifetes i per l'atreuiment de fixar els cartells d'amenaques, obligar els pagesos a pagar censos i tasques, i retornar els senyors en la possessió de llurs béns. [...] Cert és que el comte d'Empúries s'apoiava en textos legals per a autoritzar aquelles decisions. Però ens sembla que no és missió del governant aplicar amb intransigència la llei quan els odis estan encesos, precisament perquè aquesta llei repugna a un dels dos bàndols. Com a lloctinent i com a representant de Ferran II a Catalunya, devia conèixer més que ningú les deficiències de

132. VICENS, *Ferran II...*, vol. III, Apèndix II, doc. 113, p. 209-210.

133. Pere ORTI GOST, «El municipi dins l'univers dels poders feudals a la Baixa Edat Mitjana», ponència oral a l'XI Congrés d'Història de Barcelona (2009). Resum dins Ramon GRAU, «Trenta anys de congressos per a vint segles de vida urbana. Una crònica», *Barcelona Quaderns d'Història*, 18 (2012), p. 50.

la constitució del 1481 [*Com per lo senyor rei*] i les protestes que n'havien fet els remences. Sabia que les reunions del 1484 estaven destinades a cercar una fórmula transaccional que permetés d'arribar a una entesa en el camp. Però la seva condició de senyor feudal feia naufragar aquestes idees, que fàcilment podien haver pres cos en la seva ment de bon polític.¹³⁴

També el rei estava lligat per les lleis que havia jurat o que havia sancionat ell mateix. Ara i adés, Vicens consigna el neguit que Ferran II expressava en cartes adreçades als seus delegats davant els privilegis locals que bloquejaven les seves accions. A les Corts o en cartes adreçades als consellers de Barcelona, s'havia de manifestar d'una altra manera: respectuós amb l'ordre constitucional. L'embolcall retòric dels diferents documents oficials, en un «segle en què tot comença a ésser fonamentalment monàrquic»,¹³⁵ genera tres imatges diferents sobre la natura del poder reial:

Monarquia omnipotent sentida per alguns consellers de Barcelona; monarquia autoritària afirmada pel rei; monarquia absoluta presentida per la cancelleria reial.¹³⁶

Entre les doctrines jurídiques que des de segles abans miraven de legitimar el poder absolut i els afalacs dels agents locals interessats a dirigir l'acció del rei fora dels canals prescrits per les lleis en determinats moments, el sobirà mateix s'expressa ordinàriament amb més cautela. D'aquestes manifestacions prudents, Vicens en parla com si corresponguessin al seu pensament íntim:

L'ambient de la cort i el concepte personal que Ferran II tenia de la monarquia conduïen, doncs, a un poder autoritari, però no absolut, respectuós amb tots els privilegis i llibertats de Barcelona i de Catalunya, en tant que no topessin massa obertament amb la fórmula autoritària imposada pel joc lliure dels esdeveniments històrics.¹³⁷

A les pàgines de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, una obra que dona tant de relleu al dinamisme del segle xv, degut a forces independents de les voluntats individuals i col·lectives, el concepte de monarquia autoritària —a l'obra tardana en dirà “monarquia preeminencial” per mirar d'estalviar-se les connotacions

134. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 302-303.

135. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 84.

136. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 101.

137. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 100.

lletges que havia adquirit l'adjectiu "autoritari"¹³⁸ no pot tenir sinó el caràcter d'una fórmula de trànsit entre la monarquia patrimonial i la monarquia absoluta; una fórmula poc definida i inestable. És, no obstant això, una noció nascuda de l'observació de la pràctica política i de l'intent d'harmonitzar el treball empíric de reconstrucció documental amb un marc teòric heretat.

Vicens renuncia d'entrada «als esplais de la història descriptiva», a traçar «un perfil psicològic del sobirà» a base d'arreglar textos escollits, que troba fàcilment manipulables a gust de cadascú. S'ha estimat més de «pulsar-lo a cada moment, davant la reacció dels mateixos fets, tal com es van produint», entre altres raons perquè –diu– «no creiem en les individualitats més que en funció dels fets històrics».¹³⁹ Pel que fa a les successives reformes financeres i orgàniques del municipi barceloní, tal com les ha estudiades el nostre historiador, Ferran II apareix, com hem vist, arrossegat llargament per la dinàmica local. Aquesta era conduïda per una elit, prepotent com la resta de beneficiaris de l'ordre feudal, però avesada a administrar, amb un programa propi i que mirava d'aprofitar l'absència o la manca d'informació del monarca per fer créixer el seu poder. En el cim d'aquesta classe dirigent i per la seva dilatada presència en llocs de responsabilitat, Jaume Destorrent destaca com un personatge històric amb perfil propi, coprotagonista (o alguna cosa més) de gairebé totes les accions reformadores que hagué d'autoritzar Ferran II amb la seva signatura (perquè aquesta era una funció pròpia del rei).

L'habilitat del monarca fou d'aprofitar les ocasions que li brindaven els problemes financers del municipi i les lluites de partit per intervenir-hi i per acostar-se a allò que coneixem com a absolutisme, un concepte on la Cancelleria Reial «avantpassa [...] el monarca en la vigoria i precisió dels termes que empra»,¹⁴⁰ però que no podem considerar aliè a la pràctica del sobirà. Potser val la pena de recordar que el motiu més freqüent de les cartes adreçades per Ferran II als consellers de Barcelona són les recomanacions de candidats i els nomenaments d'individus afectes a la seva persona per a càrrecs de dependència municipals en tots els nivells de l'administració, des dels llocs més enlairats fins als oficis més modestos. Fou a través de la formació d'una xarxa clientelar dins l'estructura de les institucions autònomes de Catalunya i Barcelona que la monarquia aconseguí d'anar aplanant els obstacles a l'extensió del seu poder.

138. Jaume VICENS I VIVES, «Estructura administrativa estatal en los siglos XVI y XVII», *XIe Congrès des sciences historiques, 1960*. Reeditat dins: *Coyuntura económica y reformismo burgués y otros estudios de historia de España*, Barcelona, Ariel, 1969, p. 102.

139. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 91.

140. VICENS, *Ferran II...*, vol. I, p. 97.

Entre les ocasions favorables a aquest increment pràctic de la sobirania, la més decisiva fou el clima de cansament dels bàndols municipals que portà al sistema insaculatori, perquè la reforma de 1498 permeté de trencar la continuïtat i la reproducció d'aquella classe política tan experimentada, justament quan es produïa un relleu generacional.¹⁴¹

Fins al 1490, almenys pel que fa referència a la Corona d'Aragó, la seva política s'encamina a salvar els municipis de la ruïna, mitjançant d'ús de disposicions adequades. En alguns casos, excepcionals fins a aquesta data, els intervé políticament, sia revocant els privilegis municipals atorgats a beneplàcit, sia modificant llur constitució per l'establiment del sistema insaculatori, el qual ara es comença a practicar en gran escala. És clar que d'aquesta manera labora a favor d'una política absolutista de la monarquia, i, així, almenys, se'ns presenta ara a nosaltres a través de la perspectiva històrica. Però aleshores, com ara, observem que la principal intenció del rei fou salvar els municipis de la crisi econòmica i posar-los en les màximes condicions de bon govern i de puresa administrativa, que ell reclamava per a tots els afers i que eren urgents i necessaris en l'administració i regidoria de les cèl·lules vives del país i de l'estat; dels municipis, en una paraula.¹⁴²

A *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, l'autor trepitja terreny sòlid quan ressenya accions, les coordina en seqüències intel·ligibles i assenjala tendències, però no quan parla d'intencions i els hi atribueix valor causal. La seva tècnica no li ho permet. I, de fet, com hem constatat, ell mateix, en la seva faceta d'empirista fervent, s'ha prohibit examinar la psicologia del Rei Catòlic al marge del seu reflex en les accions exteriors.

Ja hem dit repetidament que Vicens no havia de tornar mai a investigar sobre la història municipal de Barcelona, però això no vol dir que el pòsit densíssim deixat per aquesta recerca documental –de molt, la més àmplia dins la trajectòria de l'historiador gironí fins a la seva mort prematura– no fos susceptible de reactivació sota l'estímul de les conjuntures canviants.

Poc després de la presentació de la tesi doctoral que ens ha ocupat fins ara, es precipitava l'encadenament dels tràgics fets politicomilitars de mitjan segle xx, seguits a l'escena internacional per reflexions històriques que tractaren de donar-hi resposta i trobar una sortida civilitzada. Sens dubte influït pels descabdellaments contraposats de la Guerra Civil Espanyola i

141. El primer dia de desembre de 1498, Destorrent i Albanell van trametre al rei el text del privilegi d'insaculació i la matrícula del personal susceptible de ser sortejat. Ferran II signà el privilegi el dia 13. El gener els nous consellers començaren la purga contra el partit destorrentista (VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 287 i 302-304). Jaume Destorrent va morir el 16 de novembre de 1499 (SERRA RÀFOLS, «Una figura interessant...», p. 247).

142. VICENS, *Ferran II...*, vol. II, p. 96-97.

Bertrand de Jouvenel (París, 1903 – 1987). Fotografia d'Albin Guillot/Roger Viollet. Getty Images

de la Segona Guerra Mundial, el Jaume Vicens reincorporat a la Universitat després de sofrir la depuració franquista feu un parell de descobertes bibliogràfiques punyents que havien d'orientar les seves noves aproximacions al segle xv al llarg de la primera meitat del decenni de 1950.

El 1948 Vicens llegia l'assaig de Bertrand de Jouvenel titulat *Du pouvoir*, escrit a la França ocupada i publicat el març de 1945 a la neutral Suïssa: un llibre de guerra en tots els sentits, com diria l'autor en el preàmbul de la reedició de 1972.¹⁴³ Jouvenel hi ressegueix el fil històric del creixement del poder polític, vinculat des de l'Edat Mitjana al creixement de la guerra: metafòricament, el Minotaure. Amb independència del signe ideològic dels diferents règims, el Poder no li apareix al polític francès –resumeix Vicens– «como un principio conservador, sino, por el contrario, como un instrumento de la revolución permanente, primero en manos de la monarquía, más adelante de las clases medias y hoy de las grandes masas». Vicens en retindrà, sobretot,

143. Bertrand DE JOUVENEL, *Du Pouvoir. Histoire naturelle de sa croissance*, Genève, Les Éditions du Cheval Ailé, 1945. Edició castellana: *Sobre el poder. Historia natural de su crecimiento*, Madrid, Unión Editorial, 1998, p. 47.

Francisco Elías de Tejada (Madrid, 1917 – 1978).
Fundación Elías de Tejada

que l'apoteosi del monstuós Minotaure al segle xx havia estat possible per la “metafísica destructora” del racionalisme individualista, que –en paraules de Jouvenel– «sólo ha querido ver en la sociedad al Estado y al Individuo, y ha desconocido el papel de las autoridades morales y de los poderes sociales intermedios, que enmarcan, protegen y dirigen al hombre, evitando e impidiendo la intervención del poder».¹⁴⁴

Aquest assaig colpidor, escrit com a resposta a «la guerra más atroz y devastadora que Occidente haya conocido jamás»,¹⁴⁵ convidava a reconsiderar des d'una perspectiva molt menys falaguera que no pas abans de l'estiu de 1936 els antics èxits de Ferran II d'Aragó, un típic rei-soldat. Aviat Jaume Vicens trobaria un estímul complementari –i més directament útil per a la reescriptura del segle xv– en un llibre sobre el pensament polític català de l'Edat Mitjana degut a un jove catedràtic de la Universitat de Salamanca,

144. Jaume VICENS I VIVES, «¿Qué es el Poder?», *Destino*, 562 (15-V-1948); reeditat dins *Obra dispersa. España, América...*, p. 422-423. La frase de Jouvenel reproduïda a l'article de Vicens procedeix dels darrers paràgrafs del llibre (JOUVENEL, *Sobre el poder...*, p. 483).

145. JOUVENEL, *Sobre el poder...*, p. 49, primera frase del llibre.

madrileny amb arrels extremenyas: Francisco Elías de Tejada.¹⁴⁶ La «inquiétude espiritual» d'aquest home, inusual sota el primer franquisme, «le induce a buscar la realidad de España en la propia y ubérrima diversidad de su pasado» i a fer una síntesi on, segons un entusiasmat Vicens, «la trayectoria de la mentalidad política catalana aparece con trazos tan firmes que no lograrán alterarla las inevitables rectificaciones de detalle».¹⁴⁷ Traços no sols fermes, sinó brillants a més no poder, que treien Catalunya de la marginalitat històrica que l'estudiós de Ferran II havia acceptat resignadament:

La civilización universal recibió, entre otras, una aportación catalana digna del máximo relieve: la consecución de la fórmula de la libertad política más perfecta de la Edad Media.¹⁴⁸

A partir de 1953, amb la publicació de la biografia de l'antipàtic rei Joan II, pare de Ferran el Catòlic, Vicens deixà de banda l'afectada fredor positivista, que havia anat constatant com a fenomen necessari i irreversible la concentració de poder polític des de l'Edat Mitjana. En el fons, aquesta impassibilitat dels historiadors es vinculava a la creença que allò formava part d'un progrés universal, però les catàstrofes provocades pels totalitarismes del segle xx obligaven a revisar-la. La història de les relacions entre Ferran II i els consellers de Barcelona entre 1479 i 1499, reconstruïda per Vicens amb tanta cura, podia ser ara llegida d'una altra manera: amb menys insistència artificiosa en el protagonisme del sobirà autoritari i amb més simpatia per les iniciatives municipals o, fins i tot, envers les pures resistències catalanes al canvi.

Jaume Vicens abraçà sense vacil·lacions l'historicisme polític d'Elías de Tejada i n'esdevingué un novell i molt eficaç expositor, no sols com una fórmula vàlida per al desenvolupament polític en el segle xv, sinó també com una filosofia política transcendent i alternativa als discursos apològètics teixits a l'entorn dels fenòmens de concentració del poder:

Si puede parecer sorprendente encontrar en el siglo xv una fórmula de tan claro signo europeo como el de la unidad federativa imperial dentro del más absoluto respeto a las autonomías indígenas, existe aún otra aportación del pensamiento y de la práctica de la Cataluña cuatrocentista que merece ser ponderada en el marco de los grandes afanes de la Sociedad Occidental. Uno de los cuales ha sido

146. FRANCISCO ELÍAS DE TEJADA, *Las doctrinas políticas en la Cataluña medieval*, Barcelona, Aymà, 1950.

147. JAUME VICENS I VIVES, «Doctrinario político de la Cataluña medieval», *Destino*, 697 (16-XII-1950); reeditat dins *Obra dispersa. España, América...*, p. 445-446.

148. ELÍAS DE TEJADA, *Las doctrinas políticas...*, p. 269.

condicionar el ejercicio del Poder por el de la libertad, dando al primero la efectividad necesaria para mantener la ley y el orden y parapetando la segunda tras las garantías imprescindibles que aseguren el lozano despliegue de instituciones e individualidades. Este equilibrio constitucional apenas alcanzado en el transcurso de la Historia, lo conoció Cataluña a fines del siglo XIV y hasta muy entrado el XV. En parte, como en Inglaterra, fue fruto de la pugna entre la monarquía y el feudalismo y del desarrollo de las corporaciones municipales autónomas; y en otra parte, derivó de la doctrina pactista definida por los grandes escritores franciscanos Ramon Llull y Francesc Eiximenis...¹⁴⁹

El cèlebre assaig *Notícia de Catalunya*, a les seves dues edicions de 1954 i 1960, feu del pactisme un dels trets fonamentals del caràcter català, a partir del clar context històric baixmedieval però sobrevivint-lo llargament fins al segle XX.¹⁵⁰ Fou aleshores quan Vicens, amb tota legitimitat, pogué reclamar per a si mateix la condició d'una anella més en la llarga cadena de l'escola historiogràfica catalana.¹⁵¹

El canvi d'ideals polítics de Vicens es deixà sentir aviat –a *Els Trastàmars* de 1956– en una reconsideració de Ferran el Catòlic i del seu innegable autoritarisme, difuminat ara en el context d'un desenvolupament conseqüent de la constitució feudal:

Ferran II sabia que existia una teoria i un dret absolutistes. Però sols en ocasions excepcionals [...] recorregué a la doctrina del “poder absolut” del sobirà. ...[Les seves] atribucions eren exercides d'acord amb un regíme on la tradició havia empeltat l'aquiescència dels vassalls, manifestada a través de la col·laboració de les Corts i de les institucions autònomes de la terra: Diputació del General, municipis, Església, gremis i confraries. Ferran II acceptà aquest ordre polític a les Corts de 1480-1481.¹⁵²

El nou matís d'apreciació positiva del sistema basat en la col·laboració entre el sobirà i els cossos intermedis, present ja en la lletra menuda de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, és acompanyat per un canvi implícit de judici sobre les diverses etapes del regnat. L'atenció ja no se centra en l'etapa final, a partir

149. Jaume VICENS I VIVES, *Juan II de Aragón (1398-1479). Monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Barcelona, Teide, 1953; reedició: Pamplona, Urgoiti, 2003, p. 182.

150. Jaume VICENS I VIVES, *Notícia de Catalunya*, Barcelona, Àncora, 1954. Reedició ampliada: Barcelona, Destino, 1960. Sobre aquesta obra i les arrels doctrinals de l'evolució de Vicens en relació amb el tema del poder després de 1945: Ramon GRAU i Josep M. MUÑOZ, «Notícia de Catalunya. Una reflexió entre les runes», *L'Avenç*, 305 (2005), p. 29-35.

151. VICENS, «Revisionisme i conformisme...», p. 501-504.

152. Jaume VICENS I VIVES, *Els Trastàmars*, Barcelona, Vicens-Vives, 1974 [1956], p. 217.

Jaume Vicens Vives i Ferran Soldevila al VI Congrés d'història de la Corona d'Aragó, Càller, 1957. BC

de 1498 –quan, suposadament, el sobirà hauria aconseguit vèncer les resistències medievalitzants i instaurat unes estructures adequades a les noves necessitats dels temps–, sinó en el primer clímax legislatiu de 1481, que comportà la confirmació i el perfeccionament de l'edifici feudal a les Corts de Barcelona. Aquest desplaçament de la mirada permet que pugui aflorar de nou –i ara de manera menys paradoxal que en el treball de 1936– l'enllaç diacrònic entre l'obra atribuïda al Rei Catòlic i les conjuntures resistents dels segles XVII i XVIII:

...la *Constitució de l'Observança* de 1481 fou la clau de volta que coronà l'edifici pactista català i el féu perdurable fins a 1714, malgrat l'investida de 1640.¹⁵³

Som ja ben a prop de les posicions de Víctor Ferro. Aquest estudiós modern presenta la constitució històrica de Catalunya, no com el fruit de la magnanimitat dels monarques, sinó com el «resultat de la llarga lluita constitucional que els elements rectors de la societat catalana saberen menar, amb rara lucidesa i tenacitat, enfront d'una autoritat monàrquica si bé afeblida per la conjuntura econòmica i social, plena, més que mai, de vitalitat doctrinal i de potencialitats

153. VICENS, *Els Trastàmars...*, p. 217-218.

polítiques». ¹⁵⁴ En aquest context, tanmateix, Ferro troba que Ferran II, «malgrat les seves intervencions cesaristes en el regiment de la Generalitat i la ciutat de Barcelona [...] tingué el mèrit singular [...] de no introduir en la legislació de Catalunya cap principi autoritari estrany al juridicisme pactista», sinó que «la perfeccionà i completà amb una sèrie de disposicions notabilíssimes [...], tot coronant-ne l'edifici amb la constitució *Poc valria*, consagració i garantia del principi de legalitat». ¹⁵⁵ Ferro, que ha criticat la ingenuïtat de Vicens per haver-se cregut la retòrica dels reis, coincideix amb el nostre autor a considerar la Constitució de l'Observança com la «clau de volta de l'ordre jurídic del país», «glòria del poble que la produí i honra del príncep que la sancionà». ¹⁵⁶

Tot aprofitant el forat que a la tesi doctoral havia deixat una inveterada indiferència pel bagatge doctrinal del seu personatge central, el Vicens d'*Els Trastàmars* porta més enllà l'aplanament del retrat polític de Ferran II. Allò que havia estat consigna de recerca —estudiar el personatge no en si, sinó sols a través de les seves accions—, ara és convertit en un atribut del biografiat, un home d'acció que no hauria tingut altres conviccions que les que derivaven del context en què es movia i de les experiències que anava acumulant. En definitiva, que, si alguna doctrina l'inspirava, aquesta no podia ser altra que el pactisme ambiental:

Contràriament al que alguns afirmen, Ferran no tingué dogmes, en el sentit d'una filosofia de govern a la qual sotmeté el seu obrar. Crescut enmig de les lluites socials i polítiques del seu temps, educat sumàriament en les lletres clàssiques, la seva mentalitat restà fora de la literatura llibresca. Les seves teories, que les tingué, foren pouades de l'experiència mateixa dels fets i dels nombrosos contactes amb tota mena de gent [...]. Així s'anà fent una concepció de la vida, en la qual [...] tenien primàcia les responsabilitats de govern, comandament i organització. [...] La gent amb qui parlà, les històries que llegí, els llibres que consultà, corresponien a una mentalitat precisa: la del pactisme desenvolupat amb tanta empena als països catalans des de mitjan segle XIV. ¹⁵⁷

Aquesta subestimació de l'educació familiar del príncep és clarament excessiva. No podem ara recopilar i glossar els estudis que s'han anat fent sobre el discurs ideològic teixit pels cercles cortesans i pels mateixos reis catalans des dels temps de Jaume I, a través, per exemple, de les grans cròniques, ni sobre

154. VÍCTOR FERRO, *El Dret Públic Català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987, p. 10, nota.

155. FERRO, *El Dret Públic Català...*, p. 13-14.

156. FERRO, *El Dret Públic Català...*, p. 58 i 416.

157. JAUME VICENS I VIVES, *Els Trastàmars*, Barcelona, Vicens-Vives, 1974 [1956], p. 215-216.

els textos exaltats i críptics que assignaven al mateix Ferran II una funció messiànica.¹⁵⁸ Pel que fa a les relacions del Rei Catòlic amb el municipi de Barcelona, sembla adient recordar que la branca aragonesa de la dinastia de Trastàmara comptava amb una biografia del seu fundador, Ferran d'Antequera, deguda a l'humanista italià Lorenzo Valla, que subministrava al nét d'aquest monarca abundant munició.¹⁵⁹

És suggestiu el paral·lel entre els dos Ferrans, tots dos prínceps guerrers, entestats en la lluita contra els sarraïns de Granada. A propòsit del primer, Valla compara les campanyes granadines amb les gestes de la Il·líada i de les Guerres Mèdiques. No hi ha dubte de que Ferran II es veia a si mateix en aquest mateix registre èpic. Ho mostren perfectament les cartes enviades pel rei als consellers des dels seus campaments granadins arran de l'expugnació de cadascuna de les places principals i que destaquen dins la sèrie de les *Lletres Reials Originals*. Per això, costa d'imaginar que aquest llibre brillant i ple de doctrina no formés part de les lectures del segon Ferran d'Aragó i que no l'afectés poderosament el capítol final de la narració, articulat precisament a l'entorn de la confrontació entre dos ideals polítics, un de molt elevat –el de la concentració de poder en la figura del monarca– i un altre de molt mesquí –el del manteniment dels pactes concrets que posen traves a l'expansió d'aquell poder–; confrontació que havia desembocat en la penosa escena de la mort a Igualada de Ferran I, aquell gran heroi, després d'haver estat humiliat pel Consell municipal de Barcelona per una qüestió tan baixa com l'impost sobre la carn –de fet, el peix– que consumia la seva cort de pas per la ciutat.

Poc després de morir Vicens, Ramon d'Abadal demostraria amb brillantesa, a propòsit de Pere el Cerimoniós –una figura que el mateix biògraf de Ferran II considerava el seu antecedent principal–, que la ideologia determina el sentit de les accions dels monarques tant o més que les necessitats conjunturals, o fins i tot treballa en contra d'aquestes.¹⁶⁰ En el pròleg d'aquesta obra i, amb més extensió, en el que encapçala i ordena el llibre col·lectiu *Moments crucials de la història de Catalunya*, Abadal polemítza amb Lucien Febvre i, implícitament, amb Jaume Vicens i Vives, que havia seguit la tendència a negar els protagonismes individuals preconitzada per l'escola dels *Annales* després de la Segona Guerra Mundial:

158. Vegeu Eulàlia DURAN, *Estudis sobre la cultura catalana del Renaixement*, València, Eliseu Climent, 2004.

159. Laurentius VALLENSIS, *Historiarum Ferdinandi Regis Aragoniae Libri Tres*, 1445.

160. Ramon D'ABADAL, «Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña», dins Ramón MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de España*, vol. XIV, Madrid, Espasa Calpe, 1966. Versió catalana: *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1972. La mateixa anàlisi que Vicens fa de la introducció de la Inquisició és, naturalment, un altre exemple molt eloqüent del predomini de la ideologia sobre les conveniències pràctiques.

Quan Lucien Febvre assenta per a l'historiador la norma de “pas l'homme, jamais l'homme, les sociétés humaines, les groupes organisés”, pot assentar una norma circumstancial per a ell i els seus deixebles, per a una mena d'historiografia, no pas per a la historiografia en general. Nosaltres més aviat tendiríem a dir “l'home, sempre l'home, ell per si, ell dins les societats humanes, ell integrant els grups que organitza, dirigeix i vivifica”; al seu darrera les masses que ell mou pesadament al seu encís.¹⁶¹

És un retorn a la consigna d'Henri Berr –la societat no pensa–, adoptada, com hem vist, per Vicens a la seva tesi doctoral. En qualsevol cas, la trajectòria de l'autor de *Ferran II i la Ciutat de Barcelona* havia seguit el camí invers, empès per una lògica que Abadal tampoc no nega com a aportació parcial al cabal sempre creixent dels coneixements històrics positius.

El final d'aquesta trajectòria de Jaume Vicens i Vives fou, en certa manera, també el seu cim i un retorn als seus orígens, un cop passats els esforços per organitzar la història econòmica i la història contemporània que el van fer tan influent sobre les noves generacions. Es tracta de la comunicació pòstuma a l'onzè Congrés Internacional de Ciències Històriques, celebrat a Estocolm l'agost de 1960, poques setmanes després del seu decés, i que fou llegida pel seu antic company d'estudis Miquel Batllori.

Estimulat per la ponència presentada per Roland Mousnier i Fritz Hartung en l'anterior congrés de la sèrie, el 1955, i seguint les reflexions de Federico Chabod, Vicens mobilitzà un cop més l'experiència d'haver investigat les relacions concretes entre un rei i un municipi a la darrerria del segle xv i afegí la seva veu a les que indicaven la conveniència de revisar la historiografia tributària dels discursos teixits a l'entorn del Poder i la seva lògica i relativitzar l'omnipotència de la monarquia absoluta. Enfront del punt de vista de «la historia de los principios políticos y jurídicos de la Monarquía absoluta», que –segons ell– «se ha revelado insuficiente, cuando no errónea», es tractaria ara de promoure una consideració empírica, realista, de les funcions de comandament i els seus instruments:

La investigación filológica, aliada al idealismo trascendente, ha desvirtuado a menudo la visión histórica del tema del Poder absoluto, que por encima de todo fue una realidad de mando. Una realidad vivida cotidianamente por quienes habían de gobernar y quienes deseaban o no deseaban ser gobernados de tal guisa.¹⁶²

161. Ramon d'ABADAL, «Introducció», dins *Moments crucials de la història de Catalunya*, Barcelona, Vicens-Vives, 1962, p. XXI.

162. VICENS, «Estructura administrativa estatal...», p. 102.

Estudiant la fiscalitat medieval a Barcelona, 1955

Al llarg de la dècada de 1950, la darrera de la seva vida prematurament esroncada, Jaume Vicens i Vives no va tenir l'oportunitat de variar la seva especialització com a investigador del segle xv, una època que ell entenia com el trànsit cap a un estadi històric superior. En conseqüència, aquesta experiència de recerca hagué de ser mantinguda com la seva carta de presentació acadèmica, tant a Espanya com en els circuits internacionals. Tampoc no va poder consumir el canvi des del registre polític, articulats a l'entorn de les biografies reials de Ferran II i Joan II, vers una història social controlada pels grans corrents de la demografia i l'economia. Cap a les explicacions infraestructurals l'empenyia la represa del contacte amb l'avantguarda historiogràfica després de la Segona Guerra Mundial en ocasió del IX Congrés Internacional de Ciències Històriques celebrat a París el 1950. En l'aplicació concreta al seu àmbit consolidat de recerca, un estímul complementari era la possibilitat de desvincular la decadència de Catalunya d'un fet polític, l'entronització d'una dinastia castellana el 1412, i, d'aquesta manera, fer un forat important en la historiografia catalanista i redreçar-la abans no fos massa tard. Després dels primers acords amb els Estats Units, a Vicens li semblava que Espanya podria recuperar aviat la democràcia, i trobava essencial que els dirigents de la societat catalana no repetissin els errors d'abans de la Guerra Civil, relacionats, segons ell, amb una falsa consciència de la història nacional. Des de les plataformes més o menys precàries que va saber crear gràcies a la condició de catedràtic de la Universitat de Barcelona, va transmetre els seus anhels als deixebles directes i en feu partícips també alguns investigadors joves vinguts d'altres països. Els intercanvis formalitzats amb el catedràtic de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc, Philippe Wolff, foren, sens dubte, els més fructífers per a la recerca sobre la Baixa Edat Mitjana catalana i, en especial, la barcelonina. En són testimonis principals els compactes estudis de Claude Carrère, Carme Batlle, Yvan Roustit i Jean Broussolle.

El repte de datar la decadència econòmica de Barcelona

La recerca de Jean Broussolle sobre la fiscalitat municipal barcelonina entre 1328 i 1462 no entronca directament amb els debats locals catalans, sinó que encaixa amb la preocupació aleshores universal al voltant de les crisis periòdiques de l'economia que s'obrí pas arran del crac de 1929 i que fomentà

Philippe Wolff (Montmorency, 1913 – Andorra la Vella, 2001). BC

la consolidació de la història econòmica, amb una voluntat decidida de quantificar i produir sèries estadístiques de gran abast temporal.¹

El compromís amb el període medieval d'aquest deixeble de Philippe Wolff, com el d'Yvan Roustit, autor d'una recerca paral·lela sobre el deute públic municipal de Barcelona,² vingué després d'uns primers treballs acadèmics sobre activitats de negociants francesos a Catalunya en l'etapa napoleònica.³ És en aquesta qualitat d'estudiosos del primer segle XIX que Vicens presentava els dos joves francesos en una publicació datada el 1954.⁴ Però la dedicació als temps medievals s'imposà en les següents recerques dels dos joves historiadors francesos, que culminaren en sengles tesis doctorals. La de Broussolle fou comandada per Wolff i no pas per Vicens, com algun cop s'ha dit, tot i que

1. Jean BROUSSOLLE, «Les impositions municipales de Barcelone de 1328 à 1462», *Estudios de Historia Moderna*, V (1955), p. 1-164.

2. Yvan ROUSTIT, «La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du xive siècle», *Estudios de Historia Moderna*, IV (1954), p. 13-156.

3. Jacques GODECHOT, «Vingt-cinq ans d'études sur l'histoire de la Révolution à Toulouse et dans la région toulousaine», *Annales historiques de la Révolution Française*, 204 (1971), p. 169.

4. Jaume VICENS I VIVES, «Coyuntura económica y reformismo burgués», *Estudios de Historia Moderna*, IV (1954), p. 351-391. A la nota 39, Vicens anuncia per al volum següent de la revista un estudi de Roustit i un altre de Broussolle (aquest titulat «Boyer Fonfrède à Palamos») sobre el moment napoleònic. Al volum V (1955), el que aparegué destacadament, en canvi, va ser el ja referenciat estudi de les imposicions baixmedievals. Al volum VI, que porta la data equívoca 1956-1959 però que aparegué el 1960, mort ja Vicens, fou publicar el treball d'Yvan Roustit sobre «Raymond Durand, commerçant à Barcelone (1808-1814)».

Portada de l'edició de les *Rúbricas de Bruniquer*, preparada per Francesc Carreras i Candi, en cinc volums, 1912-1916. AHCB

és possible que aquest hi afegís alguna indicació.⁵ En tot cas, el 17 d'octubre de 1953 el catedràtic de Barcelona escrivia al de Tolosa:

Ha llegado el Sr. Broussolle, joven que me ha producido la mejor de las impresiones, tanto por su dinamismo como por su competencia y curiosidad. Se desarrolla muy bien en el Archivo y creo que hará una gran labor en la serie de documentos que Vd. le ha asignado.

I el 12 de juny de 1954, havent retornat la seva deixeblla Carme Batlle d'una estada a la Universitat de Tolosa, Vicens expressava a Wolff l'interès per una recerca que encara es mirava de lluny, abans de demanar-li el permís per publicar-la a *Estudios de Historia Moderna*:

La Srta. Batlle me ha hablado de que M. Broussolle está terminando su memoria sobre los impuestos municipales en Barcelona de 1328 a 1462. Tengo enorme interés en conocer el resultado de este trabajo, pues según me han dicho contiene datos precisos para poder fijar la fecha de la decadencia económica en el siglo xv.⁶

5. Pere ORTI GOST, «Noves dades seriades per a noves hipòtesis sobre la crisi baixmedieval a Catalunya», dins Jordi MORELLÓ (et al.), *Renda feudal i fiscalitat a la Catalunya baixmedieval. Estudis dedicats a Manuel Sánchez Martínez*, Barcelona, CSIC, 2018, p. 464.

6. *Epistolari de Jaume Vicens i Vives*, Girona, Centre d'Estudis Històrics i Socials, 1998, vol. II, p. 551-552 i 560.

La recerca de Broussolle és plantejada des de l'empirisme documental, això és des de la convicció que no hi havia cap precedent historiogràfic solvent i que el coneixement s'havia de desprendre del contacte directe i assidu amb la documentació. Es tractava d'establir les fluctuacions de la conjuntura i, més en concret, de trobar el punt d'inflexió definitiu cap a una profunda depressió baixmedieval que semblava ja prou ben establerta en altres observatoris locals europeus.

Per tal d'arribar a l'objectiu de constituir sèries llargues de dades quantitatives sobre l'activitat econòmica a la ciutat, dins del ventall ofert pels fons arxivístics de Barcelona van ser triats els impostos indirectes del municipi, considerant que aquests «seront plus sensibles aux fluctuations des contingences économiques et politiques puisque leurs bases sont les produits du commerce et de l'industrie». ⁷ L'àmbit cronològic de l'estudi va quedar delimitat espontàniament per les mateixes fonts: els registres específics de les activitats fiscals comencen el 1328 i continuen amb més o menys regularitat fins el 1462, que marca l'inici de la Guerra Civil i una interrupció documental de deu anys. Segons les hipòtesis emergents, la delimitació era idònia, perquè aquest interval és el que hauria de contenir en algun punt del seu recorregut el fatal canvi de conjuntura del capvespre de l'Edat Mitjana.

En l'aspecte quantitatiu, el resultat de l'esforç de recerca no pot ser qualificat sinó com a decebedor:

...notre ambition s'est-elle bornée uniquement à présenter des ordres de grandeur et à retracer les grands courants d'une évolution générale. ⁸

Aquesta evolució general queda limitada a un contrast *grosso modo* entre els dos segles successius: expansiu el primer, decadent el segon. I Jean Broussolle no podia deixar de sentir-se temptat per la coincidència cronològica del trànsit cap a la decadència amb el canvi dinàstic de 1410-1412, interpretat, a la manera de l'escola catalanista, com un pas decisiu (i indesitjable des del punt de vista local) cap a l'absolutisme monàrquic i l'Estat modern:

La dernière décade du xive siècle et les quinze premières années du siècle suivant sont une période de transition qui nous fait passer insensiblement de l'ère de prospérité à une longue période de crise perturbatrice de la vie de la cité, tant sur le plan économique et social que sur le plan politique. Le xive siècle consacrait l'apogée du pouvoir municipal; on peut affirmer sans crainte d'exagération que l'apogée de la Cité médiévale avait permis à Barcelone d'accéder au premier

7. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 31.

8. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 101.

plan, tandis que la formation de l'état moderne engendre la décadence économique de Barcelone au xve siècle.⁹

Després de les observacions sobre els senyals d'inflexió econòmica al llarg d'aquesta transició d'un quart de segle, Broussolle mira de respondre a les expectatives, situant una gran crisi el 1427. Però el que fixa en aquesta data no és un esfondrament de l'economia, ni tan sols una disminució dels ingressos procedents de les imposicions, sinó una pèrdua de pes d'aquestes en relació amb els ingressos per venda de censals i violaris, és a dir en relació amb les emissions de deute públic:

En 1414, les impôts indirects représentent encore près du 1/3 des recettes. En 1423, 14,14%; l'effondrement est brutal après 1427; seule, la décade 1450-1460 enregistre une légère augmentation de 1,28%. L'énorme développement de la Dette à la fin du xive siècle avait réduit la part des impôts dans le budget. La réforme fiscale de 1412 porta ses fruits et, en 1414, les "ajudes" représentent à nouveau plus de 30% des recettes. Cependant, la consolidation ne fut que très passagère. En 1423, les impôts décroissent de 20,39% et en 1427, leur part est réduite à 5,04%.¹⁰

Aquesta confrontació dels ingressos procedents de les imposicions amb els derivats de la venda de censals i violaris és un dels punts més febles de la construcció de Broussolle. I és ben curiós perquè, mentrestant, el seu col·lega Roustit mostrava els aspectes positius de la constitució del deute públic, afirmant que «la dette publique est intimement liée à une période d'expansion» i que, respecte als préstecs usuraris, «la consolidation de la dette par vente de rentes publiques constituait un énorme progrès», tot lligant-la amb la negativa dels poderosos a implantar impostos directes sobre la riquesa i a l'existència de compradors en el mercat local.¹¹

Broussolle, en canvi, contempla el deute com un recurs secundari que mostra la falla de les imposicions, considerades implícitament com el recurs natural:

Les impôts ne suffisaient plus à alimenter le trésor. La municipalité doit recourir à l'emprunt et la dette augmente dans des proportions considerables.

9. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 152-153.

10. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 156-157.

11. ROUSTIT, «La consolidation de la dette...», p. 145-146.

I no s'aparta gaire d'aquesta consideració negativa, tot i que no deixa de notar, immediatament, els avantatges del sistema:

La charge annuelle par contre, grâce à la diminution du taux d'intérêt et la substitution des ventes perpétuelles aux rentes viagères, augmente seulement de 4.000 l. environ en 40 ans.

Altrament, no sembla treure les conseqüències de la progressiva associació dels dos procediments des de la darrerria del Trescents, fet que no obstant detecta perfectament:

La Municipalité augmentait donc ses revenus par la vente de censals et de violaris. L'imposition, jadis destinée à assurer les recettes importantes, ne servait presque plus désormais qu'à amortir la charge annuelle de la dette.¹²

En definitiva, el treball de Broussolle, aferrat al seu tema específic, contempla la pèrdua d'importància de les imposicions i interpreta la devallada progressiva del percentatge que representen respecte als censals i violaris com un signe de la decadència a llarg termini. La no consideració de deute i imposicions com a parts del mateix sistema financer facilita que, havent donat entrada a interpretacions favorables de la marxa econòmica pel que fa a tot segle XIV, pugui subscriure les visions pessimistes del XV.

No obstant, la prudència investigadora de Broussolle deixava ben palès d'entrada que el material li oposava una gran resistència i el desviava del camí prefigurats i tan simple: establir els alts i baixos del comerç i la indústria a partir de les càrregues fiscals vinculades amb aquestes activitats. L'atenció a les peculiaritats de cada imposició exigia a l'historiador un esforç específic abans d'extreure'n el suc quantitatiu, i la significació final d'aquest quedava paral·lelament restringida. Per això, l'investigador deriva des de la pura explotació de dades numèriques cap a un estudi institucional:

L'étude analytique des Impositions municipales que créa ou rétablit Barcelone au cours des cent trente années durant lesquelles nous nous sommes proposé de retracer leur histoire, nous semblait une tâche indispensable pour une meilleure compréhension de cette institution, composante majeure du système fiscal de la Cité. Connaître les bases de chaque impôt, ses droits, son affectation, sa durée, son rendement, entrainé absolument dans le cadre de notre Mémoire. En effet, chaque imposition a ses caractères particuliers, sa vie propre, son originalité;

12. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 150.

elle jouit d'une véritable autonomie. Il convenait donc de les étudier chacune séparément.¹³

Respecte al principal –per no dir únic– antecedent bibliogràfic, el capítol «Imposicions y drets» del cèlebre llibre de Francesc Carreras i Candi, *Ciutat de Barcelona*,¹⁴ l'aportació de Broussolle representa un enorme enriquiment dels coneixements, dins del qual cal destacar tot allò que es refereix als mecanismes per a la recaptació dels impostos.¹⁵

A partir de la descomposició de l'objecte d'estudi, les certeses principals que obté Broussolle des del punt de vista cronològic deriven de les dades més primàries, com el fet de la implantació o supressió de tributs, que quan coincideixen en el temps semblen marcar punts d'inflexió, o com la variació de pes relatiu de la recaptació en cada rengle dins el conjunt de les imposicions, i d'aquest agregat en relació amb altres fonts de finançament. En general, l'investigador pot indicar amb força versemblança l'impacte de fets puntuals, sobretot les guerres, o bé en el conjunt de les imposicions o bé en algunes d'elles. Però moltes altres oscil·lacions sobtades de rang similar –a la baixa o a l'alça– no semblen obeir a cap regla fixa, i això imposa el tractament agregat de les dades quantificables per grups de tributs considerats anàlegs: pel seu grau d'estabilitat, per les condicions de la seva creació o d'acord amb una classificació per matèries. El recurs a les mitjanes atenua els contrastos de detall i fa aflorar uns perfils més assimilables, si bé molt més inconcrets.

Les denominades “imposicions permanents” –onze en total, que comprenen els principals productes de consum alimentari (el vi, la carn, la farina i l'oli) i alguns productes manufacturats, a més del *pes del rey* i les *honors i possessions*– haurien d'aportar, previsiblement, la solució del problema cronològic plantejat, però la casuística allunya la possibilitat d'una resposta clara. A més d'aquestes càrregues més estables, que en conjunt proporcionen com a mínim dues terceres parts dels ingressos anuals per imposicions al llarg de tot el període considerat, Broussolle distingeix tres altres grups d'impostos municipals indirectes, que agrupa cronològicament: les “imposicions transitòries”, particularment nombroses i productives entre 1330 i 1375 i que perden importància a partir d'aquest darrer any; les “imposicions noves de l'era de prosperitat”, creades abans de 1427; i les “imposicions noves de la gran crisi”, posteriors a aquesta data. Cadascuna d'elles és analitzada, i els seus

13. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 100.

14. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Alberto Martín, s. a. [1916], p. 631-676.

15. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 102-143.

Francesc Carreras i Candi (Barcelona, 1862 – 1937). MMB

rendiments són quantificats, com a percentatge sobre el total d'ingressos per imposicions, en dues sèries, la de les transitòries i la de les noves.

A Broussolle se li fa evident que es troba davant d'una realitat complexa, dins la qual el govern municipal no és sols un simple mecanisme transmissor que drena recursos de la societat cap al monarca, roda més de pressa quan hi ha expansió econòmica i s'atura quan hi ha crisi; sinó que és un agent amb consciència que, a través de la política fiscal, pot modificar les condicions de vida dels seus administrats i pot orientar les activitats d'aquests, en un ambient d'enriquiment col·lectiu o en un context de dificultats globals o sectorials.

En l'apartat de les denominades "imposicions transitòries" de la primera època, l'existència de nombroses càrregues sobre indústries tèxtils seria una prova de la seva prosperitat. Naturalment, les dades fiscals no diuen res sobre els temps anteriors a l'aparició de les càrregues, vers 1330, ni tampoc sobre els anys posteriors a la seva supressió el 1343. L'investigador no deixa d'expressar la inquietud per no saber si aquelles indústries van seguir desenvolupant-se. Sembla evident la voluntat de no deixar-se arrossegar pel corrent interpretatiu que mirava d'encabir la major part del segle XIV en una pintura de decadència que hauria avançat inexorablement al llarg de dues centúries. I en aquest sentit, obre pas a una hipòtesi positiva, que fa entrar consideracions

més complexes sobre la relació entre la marxa d'aquell sector productiu i les decisions fiscals del govern municipal:

Cette longue liste d'impositions sur les textiles, dont sept sont abolies après 1343, prouve leur prospérité au milieu du xive siècle. Il se peut que la seconde moitié du siècle connut un réel développement de ces industries. Les données nous font défaut pour être précis. Peut-être, par la suppression des droits, la Municipalité voulait-elle favoriser leur essor en vue de l'exportation.¹⁶

Ara bé, els dubtes respecte a l'evolució durant el segle XIV desapareixen davant els ingressos minvants del segle XV, que Broussolle no pot deixar de considerar el reflex d'una decadència, gradual primer i finalment catastròfica, a les portes de la Guerra Civil de 1462-1472:

Mais après 1420, l'imposition des draps de laine n'accuse plus de progrès, celle des draps de lin a un recul sensible et, en 1461, le "reudor" marque un déclin catastrophique.¹⁷

Les fluctuacions oposades de dues imposicions sobre teixits de diferent qualitat, la *peya* i les *flassades*, són destacades –com si reflectissin directament el volum de les produccions respectives– per documentar una davallada del poder de compra dels ciutadans: «la "peya" s'efface progressivement devant les "flassades": le luxe et la qualité sont sacrifiés à la médiocrité et à la quantité».¹⁸ Deixant de banda la part d'exageració que hi pot haver en el contrast entre els dos productes, Broussolle afegeix consideracions que admetrien una lectura més optimista des del punt de vista social, que no explota:

Le pouvoir d'achat du citoyen s'est donc considérablement réduit au cours du xve siècle puisqu'il achète moins de "peya" et davantage de "flassades". En outre, cette augmentation insolite prouve que l'industrie textile de Barcelone fut durement frappée par la crise économique. Les étoffes de bonne qualité se vendent moins bien et leur production a fléchi, tandis que celle d'articles de qualité secondaire, par contre, s'est développée.¹⁹

La conclusió és arriscada, perquè atorga la categoria de demostració a una inflexió que té un significat molt ambigu; tan ambigu que no es tracta d'un

16. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 81.

17. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 81.

18. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 70.

19. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 65.

retrocés sinó d'un increment d'ingressos fiscals. En aquest cas, la distorsió interpretativa del fet documentable és característica d'un context acadèmic preparat per rebre notícies sobre decadències econòmiques, i no sols ben predisposat a escoltar-les, sinó que va pressionant per tal d'obtenir més i més confirmacions de la tesi preferida.

Un cas similar és el fet que, a mesura que avança el segle xv, els mercaders deixin de monopolitzar la compra al municipi del dret de recaptar imposicions. Broussolle ho presenta com la prova del procés de desaparició d'aquest grup econòmic a causa de la crisi, i no –per exemple– com a signe de l'aparició d'altres camps d'inversió, com a manifestació d'una minva de l'aprofitament oligàrquic del negoci ofert pel municipi i de l'ampliació del ventall social dels que hi poden participar, o de que potser aquesta diversificació implica que el govern municipal no depèn tant d'uns pocs empresaris:

Les representants des professions libérales et artisanales achètent de plus en plus, mais uniquement parce que les marchands jadis fortunés, sont de plus en plus rares. Le recrutement est insuffisant. On recourt aux gardes d'impositions: les femmes elles-mêmes deviennent "affermadors", alors qu'elles ne participaient que pour le cautionnement. Dans de telles conditions, le pouvoir d'achat des fermiers est très limité; la plupart du temps, ils se contentent d'acheter une seule imposition par séance d'enchères.²⁰

Naturalment, la política municipal sobre els béns més elementals del consum alimentari revesteix un interès particular:

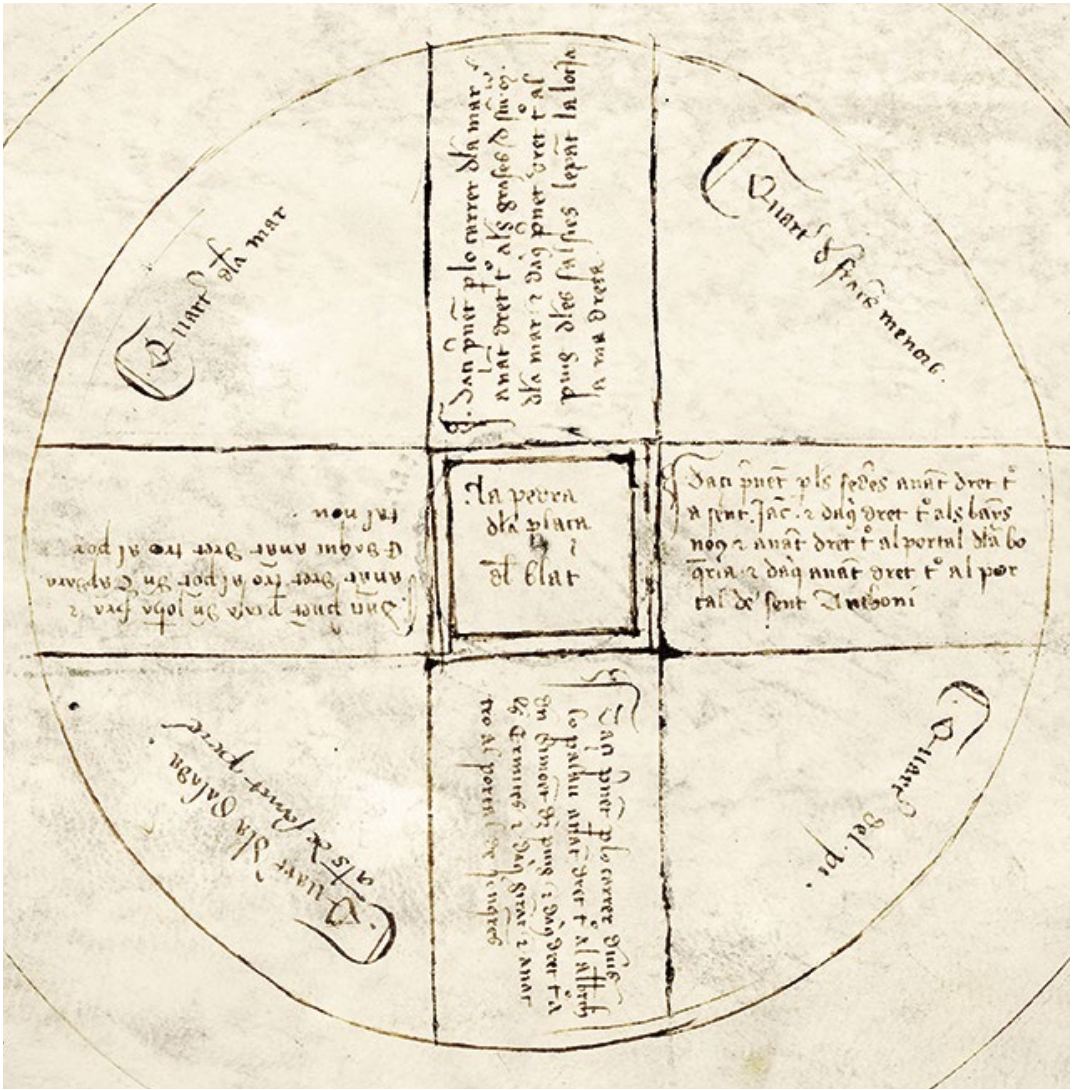
la Cité pratique une politique interventionniste et un étroit contrôle économique. Parfois, il s'agit même d'un véritable dirigisme, par exemple pour l'approvisionnement en viande et les achats de céréales dont la municipalité paraît avoir eu le monopole.²¹

Broussolle atribueix el canvi de criteris del govern municipal sobre aquestes imposicions a l'entorn de 1427 a una causa externa –la suposada ruïna del comerç i de la indústria, que caldria haver demostrat– i no explora altres possibles motivacions dels consellers redistribuint les càrregues en detriment dels estrats populars:

Poussés par de cruelles nécessités financières, les Conseillers de Barcelone furent obligés de recourir à des contributions sur le pain, la viande et le vin. C'était

20. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 125.

21. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 61.

Dibuix de la pedra gravada amb la divisió de la ciutat en quatre quarts, encastada a la plaça del Blat, centre de la distribució (actualment, àrea de la plaça de l'Àngel), amb indicació dels itineraris de delimitació als braços de la creu. Els quarts són: el de Frares Menors, cap a migdia; el del Pi, cap a ponent; el de la Salada o de Sant Pere, cap a septentrí; i el de la Mar, cap a llevant. MUHBA

abdiquer les soucis humanitaires qui les avaient jadis inspirés; mais n'est-ce pas le témoignage implicite que l'industrie et le commerce de leur ville étaient en pleine décadence?²²

En qualsevol cas, amb deduccions d'aquesta mena, l'investigador mira d'ampliar l'horitzó de la seva recerca més enllà dels límits prefixats per les fonts:

Par delà même cette évolution, nous avons pu évoquer des problèmes d'ordre social et pénétrer plus intimement la vie matérielle de la grande métropole catalane qui drainait vers ses quais les denrées alimentaires achetées dans tout le monde méditerranéen et qu'elle pourvoyait en retour de produits manufacturés.²³

La recepció de la recerca

El juliol de 1954 Jaume Vicens i Vives podia al·legar ja, com a confirmació de l'esclat de la crisi econòmica barcelonina al voltant de 1430 –datació proposada per Pierre Vilar–, «las recientes investigaciones de otro becario francés, monsieur Broussolle, quien, al trazar la curva del desarrollo de las imposiciones del Municipio de Barcelona desde 1340 a 1462, se halla ante un vertiginoso descenso de las ofertas en la fecha antes citada».²⁴ Com hem vist, al llarg de l'estudi de Broussolle no manquen les manifestacions del desig de respondre amb les seves prospeccions documentals barcelonines als reptes de la historiografia econòmica del seu temps, però significativament no s'hi pot trobar cap corba dibuixada.

A la presentació del volum d'*Estudios de Historia Moderna* que consagra 164 pàgines a l'estudi sobre les imposicions, Vicens, tan amant d'exalçar les recerques –més o menys reeixides– de les dones i els homes del seu cercle, deixa entreveure, tanmateix, la insatisfacció davant els resultats obtinguts per Broussolle:

El material acumulado es enorme y ha sido elaborado correctamente, aunque quizá le falte el trasfondo coyuntural para sacar conclusiones definitivas.²⁵

22. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 100.

23. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 62.

24. JAUME VICENS I VIVES, «Sobre el problema de la decadencia económica de Cataluña en el siglo xv», *Destino*, 884 (17-VII-1954), reeditat dins *Obra dispersa*, Barcelona, Vicens-Vives, 1967, vol. I, p. 465. Probablement, la data de 1340 és un simple error editorial.

25. JAUME VICENS I VIVES, «Punto y aparte», *Estudios de Historia Moderna*, V (1955). Citem per la reedició dins *Obra dispersa...*, vol. II, p. 538.

Diner de tern de Barcelona d'Alfons el Benigne, 1327-1336. Col·lecció Crusafont. Àureo & Calicó

Ni aquesta crítica, inusualment dura, ni les reticències del mateix Broussolle, no havien d'impedir que l'historiador gironí en tregués força profit, a partir d'una lectura personal que començava abans que la memòria acadèmica del francès aparegués impresa. Segons deia:

...aunque las cifras de su trabajo [el de Broussolle] no sean absolutamente significativas, señalan una “tendencialidad” que no puede desconocerse.²⁶

Que Vicens no s'havia d'aconterar amb la constatació d'aquesta “tendència”, ho demostrà al IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, el 1955 mateix, amb una comunicació centrada en el problema de la decadència catalana. La lectura de les dades de Broussolle s'hi produeix amb una despreocupació i una rotunditat verbals característiques:

Examinando las diversas cifras recogidas hasta 1462, hallamos un hecho evidente: en 1427, después de una serie de años de continua inflexión, se asiste al desplome del sistema de impuestos municipales. [...] La crisis abre un pronunciado abismo y muy pronto sacudirá la estructura total de la sociedad catalana. Es, en efecto, muy notable el paralelismo de la agitación social en el campo con el desarrollo del ritmo de la decadencia económica.

A més de la datació del moment dramàtic del col·lapse, a Vicens li interessaven en especial els indicis, molt més insegurs, sobre les arrels llunyanes de la decadència, i després de dir que Broussolle «considera que existen dos períodos

26. Jaume VICENS I VIVES, «Cataluña a mediados del siglo xv», discurs llegit el 9 de desembre de 1956 amb motiu del seu ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres, reeditat dins *Obra dispersa...*, vol. I, p. 185.

opuestos: uno de relativa prosperidad y otro de acusada decadencia», interpreta i esmena:

Aunque tienda a fijar la fecha que los separa en 1412, por la evidente sugestión del Compromiso de Caspe, lo cierto es que, como él mismo indica, el gozne divisorio corresponde, en general, a la década 1390-1400, y de manera particular a los años 1386 a 1392.²⁷

Aquesta datació precisa, extreta d'un treball de recerca que més aviat negava la possibilitat d'afinar tant, era sols un pas per anar remuntant l'inici de la decadència, de crisi en crisi, cap al 1381 –amb el suport d'un altre treball d'alumne, més prim que no pas el de Broussolle– i més enllà, vers els decennis centrals del segle XIV, d'acord amb la reconstrucció, declaradament hipotètica, que anava assajant coetàniament Pierre Vilar.²⁸

Vicens passa per alt les aportacions no quantitatives de Broussolle al coneixement de la crisi financera i de la seva gestió. L'investigador francès no s'havia limitat a una confrontació sense matisos entre un segle XIV expansiu i un segle XV depressiu, sinó que havia mirat de mostrar-ne les ambivalències i l'encadenament entre les alegries de l'època de prosperitat i les dificultats quan s'esdevingué una crisi profunda. El mal del Trescents fou que el govern municipal, podent recórrer amb facilitat al crèdit per fer front a les grans despeses derivades de la política dels reis, no va organitzar l'administració financera. El mal del Quatrecent fou que, quan aquesta administració es va fer rigorosa, ja era massa tard per remuntar la crisi:

Ce siècle [el XIV] cependant fut une période de grande prospérité économique. La municipalité n'a pas su organiser ses finances. En vérité, elle pouvait largement faire appel à l'emprunt pour rétablir la situation. Au XVe siècle, par contre, les autorités municipales réagissent vigoureusement: contrôle fiscal, limitation des dépenses ordinaires, renforcement de la police de l'impôt, multiplication des impositions. Cet effort louable amena cependant des résultats assez médiocres; la dette, un moment stabilisée, augmente bientôt; la monnaie perd de la valeur et on doit opérer une nouvelle dévaluation. C'est que l'action des autorités municipales se heurtait désormais à des circonstances défavorables; la prospérité n'avait pas fait entrevoir la nécessité d'un vigoureux contrôle; la municipalité n'avait pas

27. Jaume VICENS I VIVES, «Evolución de la economía catalana durante la primera mitad del siglo XV», comunicació al IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Mallorca, 25 de setembre a 2 d'octubre de 1955), reeditada dins *Obra dispersa...*, vol. I, p. 157 i 156, respectivament.

28. Pierre VILAR, «Le déclin catalan du Bas Moyen-Âge. Hypothèses sur sa chronologie», *Estudios de Historia Moderna*, VI (1956-1959), p. 1-68.

su résoudre les problèmes financiers en temps opportun: les mesures, efficaces en une période, arrivaient trop tard.²⁹

D'altra banda, la monografia d'Yvan Roustit era sistemàticament deixada de banda per Vicens, sens dubte perquè oferiria una visió optimista del temps de Pere el Cerimoniós i presentava l'aparició del deute públic no simplement com un indicatiu de dificultats econòmiques sinó també, i sobretot, com una innovació tècnica en el context d'una crisi de creixement. Sols cal rellegir les primeres i les darreres frases del treball de Roustit per advertir-ne la incompatibilitat amb la direcció escollida per Vicens:

L'histoire de Barcelone au milieu du xive siècle est marquée par une grave crise de croissance qui se manifeste dans tous les domaines. Des tendances nouvelles s'affirment d'abord; elles aboutissent assez rapidement à une transformation des vieilles structures. [...] La consolidation de la dette publique a eu d'heureux effets sur la vie municipale, de même que sa création a décuplé, pour Barcelone et pour toute la Catalogne, les possibilités d'expansion.³⁰

I Claude Carrère, una altra notable investigadora del grup Wolff-Vicens, era arrossegada a les conclusions vilarianes sobre la cronologia de la decadència malgrat els seus intents de ressaltar, al costat de les sempre recordades catàstrofes, els aspectes positius del Trescents:

Le xive siècle n'est donc pas seulement le siècle des grandes famines, des grandes épidémies et du recul démographique qui en découle, ni le siècle du florin dévalué. Il est également celui d'une création industrielle de tout premier rang, et d'une profonde transformation des structures. Tout cela accompli sans heurts notables, malgré les à-coups de la conjoncture. Aux alentours de 1380, l'organisme catalan n'est pas si essoufflé ni si épuisé qu'on a parfois bien voulu dire.³¹

Tots aquests indicis aportats per Carrère, Roustit i Broussolle que Vicens menystenien apunten a la resiliència de la societat barcelonina i de les seves institucions que ara sembla un element tan important de la peripècia baixmedieval com els flagells de les epidèmies, la fam o les guerres.

Són ben conegudes les raons personals de Vicens per menystenir alguns dels resultats més solvents de la investigació recent, fins i tot de la produïda

29. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 159.

30. ROUSTIT, «La consolidation de la dette...», p. 15 i 147.

31. Claude CARRÈRE, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés, 1380-1462*, Paris, Mouton, 1967, p. 662.

Croats d'argent de Pere el Cerimoniós, 1336-1387, Alfons el Magnànim, 1416-1458, i Pere de Portugal, 1464-1466. Col·lecció Crusafont. Àureo & Calicó

dins el seu àmbit d'influència acadèmica, a l'espera de confirmacions empíriques que no havien d'arribar mai:

En la última década dos excelentes trabajos sobre el establecimiento de la deuda municipal y el desarrollo progresivo del sistema tributario han venido a aclarar puntos oscuros de la economía urbana mediterránea y a completar la magistral lección de Usher sobre los banqueros catalanes de los siglos XIV y XV y el establecimiento de la Taula de Canvi. Sin embargo, confesamos que en este punto no

nos sentimos satisfechos, ya que habríamos adelantado un gran paso si ciertas investigaciones hubieran llegado a su normal desarrollo.³²

Algunes d'aquestes motivacions havien quedat ben explícites a la comunicació del congrés de 1955. Es tractava de substituir la denominada “teoria clàssica” de la decadència catalana, articulada a l'entorn dels fenòmens polítics i sostinguda successivament per Antoni de Bofarull, Salvador Sanpere i Miquel, Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila, i d'implantar-ne una altra centrada en l'economia, seguint les anàlisis de la conjuntura baixmedieval fetes en altres àrees d'Europa per autors contemporanis com ara Armando Saporì, Robert S. López, Yves Renouard o Jean Lestocquoy. D'acord amb aquesta nova visió, la decadència catalana no hauria obeït a fets polítics locals –alguns d'ells considerats tan superficials com l'adveniment d'una dinastia d'origen castellà– sinó a causes molt més profundes, de lenta maduració i, sobretot, d'abast general: econòmiques, socials i, en darrera anàlisi, biològiques. Segons Vicens, amb independència de la voluntat dels governants, «Cataluña no podía escapar a este *trend* depresivo» que dominava tot el continent.³³

Broussolle acaba preguntant-se, no per la crisi, sinó per la manca de capacitat de recuperació de Barcelona, a diferència de les places rivals de Gènova, Pisa o, fins i tot, la veïna València, que n'heretarà la supremacia regional.³⁴ El catedràtic de la Universitat de Barcelona prefereix aprofitar les tendències metodològiques de moda per capgirar la visió històrica de Catalunya, fer entrar la crisi en una “normalitat” continental i mirar de liquidar així els arguments d'un nacionalisme de confrontació que considerava obsolet i contraproduent a mitjan segle xx.

Jaume Vicens incorpora les dades aportades per Broussolle a la pintura d'una Barcelona amenaçada per la crisi des de mitjan segle xiv i decadent durant el xv (com la resta d'Europa, ens diu); l'altre cap d'escola, Philippe Wolff, n'extreu unes lliçons ben diferents. En un estudi dedicat precisament a la memòria del malaguanyat Vicens, el mestre francès de Carrère, Roustit i Broussolle ha deixat traçada, a partir de la comparança amb Tolosa, una de les imatges més falagueres de la importància de la institució municipal barcelonina i de la puixança de la ciutat a l'inici del darrer segle de l'Edat Mitjana:

32. Jaume VICENS I VIVES, «La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media», report fet amb la col·laboració de Luis Suárez i Claude Carrère i presentat al VI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, celebrat els dies 8 a 14 de desembre de 1957, reeditat dins *Obra dispersa...*, vol. I, p. 224). L'al·lusió es refereix a un grapat dels seus deixebles propis i dels investigadors associats, i potser més en concret a Ramon Gubern, estudiós de la crisi financera de 1381 i promocionat intensament pel seu mestre durant aquells anys.

33. VICENS, «Evolución de la economía catalana...», p. 158.

34. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales...», p. 160.

Pacífic d'or de Barcelona de Renat d'Anjou, 1466-1472. Col·lecció Isabel de Trastàmara. Àureo & Calicó

...les deux villes apparaissent très différentes, bien plus que ne le ferait soupçonner la comparaison entre leurs chiffres de population. D'un côté une cité opulente encore [Barcelona], dont l'activité assure aux impôts indirects un rendement satisfaisant, et qui possède de bonnes techniques de comptabilité et de crédit; une cité largement autonome, au rôle régional affirmé, aux larges horizons. De l'autre, une ville à l'existence beaucoup plus médiocre [Tolosa], qui s'efforce à organiser sa pauvreté, supporte d'assez lourdes exigences royales, et abdique une partie de ses tâches. Deux mondes et deux mentalités.³⁵

Vicens actuava mogut pels debats ideològics de la seva localitat, tant o més que per les inspiracions metodològiques internacionals i per la simple voluntat de contribuir al progrés del coneixement històric. La impugnació implícita del seu punt de vista que culmina l'escrit de Wolff deixa endevinar darrere d'aquesta nova lectura de les dades algun altre debat local, potser específic de Tolosa i el Llenguadoc; en qualsevol cas, reflecteix amb prou claredat un ambient intel·lectual inclinat a revisar l'organització centralista de la República Francesa. En definitiva, la laboriosa i modesta memòria acadèmica de Jean Broussolle era reclamada des de dos móns i, potser, des de dues mentalitats, que personificaven dos catedràtics, l'un de l'escalafó francès i l'altre, de l'espanyol; i en mans d'aquests, la recerca assolía implicacions segurament no controlades pel seu autor. L'entorn acadèmic, que primer havia emmotllat el peó investigador i després li havia indicat un camp estratègic, ara s'encarregava de recollir i d'assignar significats concrets al fruit dels seus esforços.

35. Philippe WOLFF, «Finances et vie urbaine: Barcelone et Toulouse au début du xve siècle», dins *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1965, vol. I, p. 704.

Epíleg: el pes dels antecedents historiogràfics

Quan era nova, la tesi doctoral de Jean Broussolle va passar a formar part del suport bibliogràfic de la influent síntesi traçada per Josep Maria Font i Rius a començament de la dècada de 1960.³⁶ I encara el 2016 el gran especialista en la història de les institucions econòmiques de la Barcelona medieval, Gaspar Feliu, considerava que la millor descripció dels ingressos municipals era la deguda a Broussolle.³⁷ Òbviament, aquestes autoritats no es poden menystenir i són un testimoni de la vàlua de la recerca publicada el 1955, més com a recopilació i sistematització de dades primàries sobre una institució que no pas com a estudi de l'evolució econòmica de la ciutat, objectiu inicial del treball i mai abandonat del tot.

Ara bé, el principal especialista modern en l'estudi dels impostos recaptats a la ciutat de Barcelona a la Baixa Edat Mitjana, Pere Orti, va assenyalar el 1996 importants errors de Broussolle, justament en l'esfera de la reconstrucció institucional: en primer lloc, la confusió entre els impostos indirectes creats i gestionats pel govern municipal i els més antics impostos també indirectes però que formaven part del patrimoni reial; en segon lloc, la falsa idea que aquests darrers van passar a mans dels consellers; i derivats d'aquests errors bàsics, un seguit d'equívocs, que desfà en aquests termes:

Per tant, el que ens interessa remarcar en aquest moment és, en primer lloc, que les imposicions municipals no tenen el seu origen al segle XII; en segon lloc, que existien dos conjunts d'impostos indirectes que no tenien cap relació entre ells, un municipal i un altre dins l'esfera del patrimoni reial; en tercer lloc, que el desenvolupament de les imposicions municipals no suposà la desaparició dels antics tributs vinculats al patrimoni reial i que cal anar amb compte de no confondre'ls, ja que sovint tenen noms semblants; i, finalment, que el municipi barceloní no adquirí de dret la lliure capacitat per recaptar imposicions a partir de 1330.³⁸

Orti atribueix la transcendental confusió entre les dues famílies d'imposicions recaptades a la ciutat de Barcelona, en especial la idea de la transferència dels

36. Josep M. FONT RIUS, «La administración financiera en los municipios catalanes medievales», dins el volum col·lectiu *Historia de la Hacienda española (épocas antigua y medieval)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1982, p. 11-30, treball exposat el 1980 a Madrid que reprenia, ampliada, una comunicació presentada el 1962 en un col·loqui celebrat a Blankenberge i editada dins el corresponent volum d'actes, *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe et XIVe siècle*, Brussel·les, Pro Civitate, 1964, p. 257-278. La versió més madura ha estat aplegada amb altres treballs del mateix autor en el volum *Estudis sobre els drets i institucions locals a la Catalunya medieval*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1985, p. 611-637.

37. Gaspar FELIU I MONTFORT, «Estudi», dins *Els primers llibres de la Taula de Canvi de Barcelona*, Barcelona, Fundació Noguera, 2016, vol. I, p. 46, nota 39.

38. Pere ORTI I GOST, «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», *Barcelona Quaderns d'Història*, 2/3 (1996), p. 21-22.

Portada d'un llibre de comptes del banquer de Barcelona Jaume Pere Giner, 1442-1461. AHCB

impostos reials a l'administració municipal, a la influència de les informacions aportades per Francesc Carreras i Candi al capítol «Imposicions y drets» del seu llibre més cèlebre. Ja el 1936 el sempre inquiet i apressat Vicens havia manifestat la pobra impressió que li havia causat el garbuix d'aquest capítol.³⁹ Però quan Broussolle va esdevenir conscient de la complexitat de la matèria i que li calia estudiar les imposicions barcelonines com una institució, l'única guia que va trobar fou aquell text de Carreras i Candi, del qual, característicament, destacava la consulta de fonts primàries i, principalment, de la comptabilitat municipal.⁴⁰

Ara bé, valdria la pena de recordar, finalment, que el quadre general de les imposicions traçat per Carreras i Candi, fonamental per estructurar l'estudi modern i que, com diu Orti, és una relació indiscriminada dels diferents impostos recaptats a la ciutat. Afegim que procedeix d'Esteve Gilabert

39. Jaume VICENS I VIVES, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, Universitat de Catalunya, 1936-1937, vol. I, p. 63.

40. BROUSSOLLE, «Les imposicions municipales...», p. 3.

Bruniquer i que el mateix Carreras es manifestava inquiet per les diferents versions que l'arxiver del segle xvii havia traslladat a les seves *Rúbriques* sense una datació clara.⁴¹ En definitiva, aquell servidor d'uns consellers que havien de defensar les seves atribucions i els perfils de la institució municipal davant els administrats i, sobretot, davant el monarca i els seus delegats, es preocupava per oferir tota la informació disponible i certificar que n'existia constància documental de primera mà. Des d'aquesta perspectiva pragmàtica, la historització del règim dels consellers, és a dir l'estructuració d'una seqüència cronològica –que hauria comportat deixar constància de l'aparició i la desaparició de competències–, interessava menys que la pintura estàtica del municipi, no datada però munida del nivell màxim de poder i prestigi. D'aquí deriven les imprecisions cronològiques de Bruniquer, creant una falsa imatge de continuïtat estricta d'un sistema impositiu municipal autònom des de 1330, així com la nefasta influència que tingué aquesta imatge sobre dos investigadors del segle xx que, amb diferent intensitat (més Broussolle que no pas Carreras i Candi), maldaven per reconstruir el desenvolupament històric de la institució.

41. *Rúbriques de Bruniquer. Cerimonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Henrich, 1914, vol. III, p. 311-339: capítol L, «Imposicions, cisas, drets, talls per fogatges, e altres necessitats, e subvenció de la Ciutat». CARRERAS, *La ciutat de Barcelona...*, p. 640.

Nota sobre els textos

«Pinzellades sobre la història de Catalunya» és la juxtaposició d'un seguit de breus textos sobre diverses facetes de la trajectòria de la col·lectivitat catalana, amb al·lusions repetides a la important funció de Barcelona com a capital i nucli urbà dominant. Procedeixen del llibre col·lectiu *Catalunya, una història europea*, encarregat per la Presidència de la Generalitat a la revista *L'Avenç* i coordinat el 2006 per Josep Maria Muñoz, director de la coneguda revista d'història, i per mi mateix. L'objectiu del llibre, destinat a una difusió internacional, era presentar la trajectòria històrica de Catalunya en funció d'una confluència amb Europa, llargament preparada i que, sota la presidència de Pasqual Maragall, tenia com a objectiu immediat l'impuls de l'associació de les regions espanyoles Aragó, Catalunya i Illes Balears i les franceses Languedoc-Roussillon i Midi-Pyrénées en l'Euroregió Pirineus-Mediterrània. Les sintètiques pinzellades alternaven amb els onze capítols, escrits pels especialistes Josep M. Salrach, Manuel Sánchez, Xavier Torres Sans, Eduard Riu-Barrera, Albert Carreras, Ramon Grau, Mireia Freixa, Borja de Riquer i Permanyer, Ricard Vinyes, Francesc Vilanova i Josep Vicent Boira, i reflectien l'esperit optimista del llibre, concebut i publicat abans de l'esclat de la gran crisi econòmica mundial i de la frustració de la reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.

«El mite d'Hèrcules» és el resultat d'un projecte llargament ajornat i que el confinament de la primavera de 2020 va fer possible d'abordar. Escrit expressament per a la present publicació, examina el principal mite sobre la fundació de la ciutat, originat al segle XIII, i eixampla retrospectivament cap als segles medievals la visió panoràmica sobre la historiografia barcelonina aportada pels següents capítols, que versen sobre els segles xv-xx.

Aquests altres capítols del volum estan relacionats directament o indirectament amb l'exercici com a coordinador d'activitats i publicacions de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona des de 1994, entitat succeïda a aquests efectes el 2000 pel Seminari d'Història de Barcelona, incorporat poc després a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Per optar a l'encàrrec municipal de 1994 qui signa sols podia al·legar aleshores recerques sobre els segles XVIII i XIX, però el coneixement de la historiografia local havia fet ben palès que era necessari d'aprofundir en el passat medieval. En la satisfacció d'aquest impuls fou essencial l'estímul de Manuel Sánchez Martínez i els seus deixebles i col·laboradors a la Institució Milà i Fontanals del Consell Superior de Investigacions Científiques, Pere Orti i Pere Verdés, que trobaren les meves aproximacions a la Baixa Edat Mitjana barcelonina a través de la historiografia dels segles XVIII-XX complementàries de llurs recerques, centrades

principalment en les finances reials i municipals i que ells mateixos, amb modestia injustificada, em descrivien sovint com a pur empirisme documental mancat de suport historiogràfic.

«El mite de Joan Fiveller» és la reedició de l'article de 1996 «Joan Fiveller, Ferran I i les imposicions municipals de Barcelona. Repàs a un mite històric», concebut per formar part de la secció monogràfica «La gènesi de l'autonomia fiscal del municipi», amb una aportació de Pere Orti i una altra de Manuel Rovira i Sebastià Riera, en el segon número de la revista *Barcelona Quaderns d'Història*.

«Els mites del progrés i de la decadència» procedeix d'una ponència presentada al col·loqui «Barcelona en crisi? La ciutat al segle xv», celebrat al Museu d'Història de Barcelona, coorganitzat amb la Institució Milà i Fontanals (CSIC) i amb l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, i dirigit per Pere Orti, Ramon Pujades i Pere Verdés els dies 18-20 de setembre de 2017. La ponència fou anunciada amb el títol «Evolució del pensament històric sobre la Barcelona baixmedieval. Decadència, crisi i desdramatització», i el seu límit cronològic final vers 1960 té a veure amb els anuncis dels altres dos ponents de la mateixa secció del col·loqui: Antoni Furió, que oferia parlar de «Velles i noves visions sobre la crisi baixmedieval», i Pere Verdés, de «La crisi baixmedieval a Catalunya: darreres aportacions».

«L'aportació de Vicens a la història municipal de Barcelona» és la reedició de l'estudi sobre els treballs de l'historiador gironí relatius a la Baixa Edat Mitjana barcelonina preparat en ocasió de l'Any Vicens 2010, coincidint amb el centenari del seu naixement i el cinquantenari de la seva desaparició. Fou presentat oralment en un acte organitzat conjuntament per l'Arxiu Històric de la Ciutat i el Museu d'Història celebrat a la capella reial de Santa Àgata, on també va ser presentada la reedició de la tesi doctoral de l'historiador gironí: *Ferran II i la ciutat de Barcelona*.

Finalment, «Estudiant la fiscalitat medieval a Barcelona, 1955» és una reelaboració de la part final de la ponència «La historiografia sobre el règim del Consell de Cent», presentada al VI Congrés d'Història de Barcelona el novembre de 1999 que commemorava el 750è aniversari dels privilegis fundacionals de Jaume I amb el títol «El temps del Consell de Cent».

Consell d'Edicions i Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona

Jordi Martí Grau, Marc Andreu Acebal, Águeda Bañón Pérez, Xavier Boneta Lorente, Marta Clari Padrós, Núria Costa Galobart, Sonia Frias Rollón, Pau González Val, Laura Pérez Castaño, Jordi Rabassa Massons, Joan Ramon Riera Alemany, Pilar Roca Viola, Edgar Rovira Sebastià i Anna Giralte Brunet

Directora de Comunicació

Águeda Bañón Pérez

Directora de Serveis Editorials

Núria Costa Galobart

COL·LECCIÓ PÒSITS

Edició

Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura,
Museu d'Història de Barcelona (MUHBA)

MUHBA Direcció

Joan Roca i Albert

Les opcions de Barcelona. 1. Els historiadors i els mites de la ciutat

Ramon Grau i Fernández

Assessorament i revisió

Carme Garcia Soler

Coordinació editorial

Jaume Capsada, Ana Shelly

Documentació

Ramon Grau, Carles Puigferrat

Gestió d'imatges

Cristina Camps

Disseny gràfic

Hermanos Berenguer

Adaptació del disseny i maquetació

Carlos Ortega, Subirà Associats

Retoc i tractament de les imatges

Xavi Parejo (XPS)

Impressió i enquadernació

CeGe

Primera edició: Barcelona, juny 2023

© de l'edició: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona

© dels textos: Ramon Grau i Fernández

© de les imatges: Ajuntament de Barcelona (AB), Alamy, Arxiu familiar Rubió, Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), Arxiu Fotogràfic de Sant Jeroni de la Murtra, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB), Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (AHCOAC), Arxiu Municipal del Districte de Gràcia (AMDG), Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Àureo & Calicó, Biblioteca de Catalunya (BC), Biblioteca Nacional de España (BNE), Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, Cambra de Comerç de Barcelona, Família Abadal, Generalitat de Catalunya (GC), Institut Amatller d'Art Hispànic (IAAH), Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), Institut Mémoires de l'édition contemporaine (IMEC), Kunsthistorisches Museum Wien (KMW), Ministerio de Cultura y Deporte- Archivo de la Corona de Aragón (MCD-ACA), Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), Museu Marítim de Barcelona (MMB), Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), Servei de Patrimoni Arquitectònic Local-Diputació de Barcelona (SPAL-DIBA), The John Carter Brown Library, Universidad Complutense de Madrid (UCM), Universidad de Zaragoza, Stanislav Biel, Javier Bustamante, Albin Guillot, Ramon Manent, Cristina Morera, Roger Viollet

Imatges de la sobrecoberta: *Barcino que vulgo Barcelona dicitur*. 1572, ICGC; Retrat de Joan Fiveller. MUHBA; Dibuix de la pedra gravada amb la divisió de la ciutat en quatre quarters, encastada a la plaça del Blat. MUHBA

En queda prohibida la reproducció total o parcial sense permís exprés de l'editor en els termes marcats per la llei.

ISBN *Les opcions de Barcelona* (obra en diversos volums): 978-84-9156-523-9

ISBN volum 1. Els historiadors i els mites de la ciutat: 978-84-9156-524-6

Dipòsit legal: B 11759-2023

barcelona.cat/museuhistoria

barcelona.cat/barcelonallibres

Impressió en paper ecològic

MUHBA 80+
El museu de la ciutadania

COL·LECCIÓ PÒSITS

L'Humanisme del segle xv, la Il·lustració del xviii i el Positivisme del xix foren tres moviments oposats als mites i sostenidors de la possibilitat d'accés a la veritat històrica mitjançant una metodologia adequada. Tanmateix, llurs representants van subestimar la funció dels mites com a elements orientadors de les col·lectivitats humanes, perquè les pressions externes per obtenir explicacions senzilles i exemples clars no cessen mai. De fet, la crítica erudita dels mites vigents sovint ha estat el preludi de noves mitificacions, potser més acostades a la veritat documentable, però buscant un nivell similar o superior d'utilitat social.

A Barcelona el patrocini de la institució municipal ha estat essencial en la plasmació, difusió i substitució dels mites. El primer fou el de la fundació de la ciutat per Hèrcules, originat al segle xiii. Un conflicte amb la reialesa el 1416 va produir el mite de la virtut republicana, encarnada en el conseller Joan Fiveller. Al segle xviii la teoria del progrés fou acollida a Barcelona com a resposta als anhels de la burgesia en ascens. Al llarg dels segles xix i xx els accidents en el suposat camí ascendent de la Humanitat compartit per la ciutat han alimentat dubtes, reflexions i recerques a l'entorn del revers del progrés: una decadència potser també mítica.

